

alföldi

TÁRSADALOM

BÉKÉSCSABA

1990

ALFÖLDI TÁRSADALOM 1990

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI KUTATÓCSOPORT

ALFÖLDI TÁRSADALOM

1990

I. kötet

BÉKÉSCSABA, 1990

Szerkesztőbizottság
Elnök: Romány Pál

Tagok:

Blazovich László	Köteles Lajos
Csatári Bálint	Nagy J. József
Fehér András	Orosz István
Hajnal Béla	Szentpéteri István

Felelős szerkesztő:
SIMON IMRE

Társszerkesztő:
LENGYEL IMRE

A tartalmi összefoglalók fordítása
Baukó Tamás (orosz) és Lóczy Dénes (angol) munkája
Az ábrákat gondozta és rajzolta
Bencsikné Szőke Margit

Kiadja:
a Békés Megyei Tanács V.B. Tudományos Koordinációs
Szakbizottsága
Békés, Csongrád, Szolnok megyék és a TOT támogatásával

Felelős Kiadó: Rakonczi János

Borítóterv: Kállai Júlia

Készült 1500 példányban
a Békés Megyei Könyvtár Házinyomdájában

ELŐSZÓ

A társadalmi-gazdasági folyamatok olymértékig sajátosan zajlottak és zajlanak az Alföldön, hogy számos társadalomtudós „alföldi út”-ról beszél. A térségben élő és az Alfölddel foglalkozó kutatók munkáinak mindezideig azonban nem volt olyan regionális fóruma, ahol a történettudomány, a szociológia, a közgazdaságtan, a politológia stb. területén született írásaikat összegyűjtve megjelentethették volna. E hiányt felismerve a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoportja és a Békés Megyei Tanács Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága kezdeményezte a már tizenkettedik évfolyamába lépő Alföldi Tanulmányok mellé (amely elsősorban a természeti-, gazdasági- és településföldrajz tárgyköréből közöl írásokat) egy társadalomtudományi sorozat megindítását.

Megértve azt, hogy az Alföld társadalmi-gazdasági fölemelkedése tudományos vizsgálatokat föltételez, az alföldi megyék támogatták a kezdeményezést és bizottsági tagokat delegáltak a szerkesztőségbe, ugyanígy járt el a Szegedi Akadémiai Bizottság valamint a Debreceni Akadémiai Bizottság is.

Napjaink gyorsan zajló változásai között igen nagy szükség van arra, hogy keressük azokat a folyamatokat, melyek hazánk e legnagyobb térségét egységbe foglalják és meghatározzuk a történelmi múltra támaszkodó lehetséges fejlődési pályákat.

Jelen első kötet Békés, Csongrád és Szolnok megyék, valamint a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa anyagi támogatásával jelent meg.

Szerkesztőbizottság

TARTALOM

Előszó	9
<i>Romány Pál–Simon Imre</i> : Néhány gondolat az Alföld-kutatásról	9
<i>Csáki Csaba</i> : Az agrárfejlődés dilemmái	19
<i>Orosz István</i> : Helytörténet és gazdaságtörténet	27
<i>Bajkó Mátyás</i> : A debreceni kollégium regionális iskolakultúrája a XIX. században	43
<i>Takács Péter</i> : Szempontok a Szabolcs megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez	61
<i>Köteles Lajos</i> : A népművelési rendszer átalakítása és a helyi társadalmi-politikai viszonyok néhány összefüggése a Délkelet-Alföldön (1948–49)	83
<i>Lengyel Imre</i> : A beruházások alakulása az Alföldön (1970–1985)	99
<i>Király László György</i> : Kritikus pontok Kecskemét mai fejlődésében	123
<i>Béres Csaba</i> : Falu a nagyvárosban (A kertes, családi házas övezetek urbanizációjának szociológiai kérdései – Debrecen példáján)	139
<i>Kerékgyártó István</i> : Munkásélet és kultúra (Következtetések egy Szolnok megyei vizsgálat alapján)	151
<i>Pethő László</i> : A falusi családok életmódjának átalakulása Jászszentandrás	161

CONTENTS

<i>Pál Romány–Imre Simon</i> : Some thoughts on the research of the Alföld ...	9
<i>Csaba Csáki</i> : Dilemmas in the development of agriculture	19
<i>István Orosz</i> : Local history – economic history	27
<i>Mátyás Bajkó</i> : Regional school culture of the College of Debrecen in the 19th century	43
<i>Péter Takács</i> : Aspects to the analysis of the social positions of virilists' in Szabolcs county	61
<i>Lajos Köteles</i> : Some interactions between the non-scholl public education and the local social and political conditions in the SE-Alföld (1948–49)	83
<i>Imre Lengyel</i> : Investments in the Alföld (1970–1985)	99
<i>László György Király</i> : Critical points in the recent development of Kecskemét	123
<i>Csaba Béres</i> : Village in the town	139
<i>István Kerékgyártó</i> : Workers' life and culture	151
<i>László Pethő</i> : Changing life-styles of rural families in Jászszentandrás ...	161

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пал Романь—Имре Шимон: Некоторые мысли об исследовании</i>	
Альфёльда	9
<i>Чаба Чаки: Некоторые вопросы аграрного развития</i>	<i>19</i>
<i>Иштван Орос: История края и история экономики</i>	<i>27</i>
<i>Матьяш Байко: Региональная учебная культура в Дебреценской</i>	
коллегии в 19-м веке	43
<i>Петер Такач: Вклад в анализ общественного положения</i>	
вирилистов в медье Сабольч	61
<i>Лайош Кётелеш: Некоторые соотношения преобразования</i>	
системы народного просвещения и локальных общественно-	
политических условий в юговосточной части	
Альфёльда (1948–49)	83
<i>Имре Лендьел: Движение капиталовложений</i>	
на Альфёльде (1970—1985)	99
<i>Ласло Дьёрдь Кирай: Критические моменты в современном</i>	
развитии города Кечкемет	123
<i>Чаба Береш: Деревня в большом городе</i>	<i>139</i>
<i>Иштван Керекдьярто: Рабочее бытие и культура</i>	<i>151</i>
<i>Ласло Петё: Преобразование образа жизни в деревенской</i>	
семье в поселке Яссентандраш	161

NÉHÁNY GONDOLAT AZ ALFÖLD- KUTATÁSRÓL

Romány Pál – Simon Imre*

Jelen írás csak arra vállalkozik, hogy az 1977 óta megjelenő Alföldi Tanulmányok most induló társadalomtudományi társfüzetének apropóján az Alföld társadalmi-gazdasági vonatkozású kutatásának problémáiból néhány olyan szakmai kérdést foglaljon csokorba, amelyekre elsősorban a regionális kérdésekkel foglalkozó tanulmányok, főleg a társadalomföldrajz hívták, hívják föl a figyelmet.

1. AZ ALFÖLD-PROBLEMATIKÁRÓL

Az Alföld-problematikával foglalkozó írások sokszor egymással is szembeállított, vissza-visszatérő kifejezései a „megkészt fejlődés”, a „sajátos út”, a „fejlődésbeli megakadás”, az „elmaradottság” (ZOLTÁN Z. 1968, ENYEDI GY. 1970, den HOLLANDER A.N.J. 1980, BELUSZKY P. 1984, MÁRKUS I. 1986, TÓTH J. 1989). Valamennyi tanulmányból kiolvasható, hogy az Alföld társadalmi-gazdasági viszonyainak fejlődése sok vonatkozásban eltért más magyar területekétől, sajátos színt képvisel az összeurópai változások menetében is. Az értéktételeket tartalmazó megállapítások szerint ez az eltérés egyúttal elmaradottságot is jelent. MÁRKUS I. (1986) történeti távlatokat elemző tanulmányában az „alföldi út”-ról és elakadásáról értekezik. Az alföldi társadalom szinte minden lényeges összetevőjének (szállítás, népi kultúra, településközösségek szerveződése, kereskedelem stb.) vizsgálata alapján megállapítja, hogy az „alföldi út” már a XVIII. sz. folyamán, Mária Terézia és II. József korára szinte teljesen elsovadt, az azt követő korokban a feudális struktúra megmerevedett. A fejlődést gátolta a paraszti értékrend is, tömegmértűvé vált a szegényparasztság. E század első felében sem volt képes az alföldi falu megkezdeni fölemelkedését, a kapitalizálódással járó új funkciók (ipari termelés, bankélet, kereskedelem stb.) is csak néhány várost lendítettek előre. A város-falu kapcsolatokban a falu alárendelt, hátrányos helyzete rögzült. Den Hollander szerint pedig: „A városok, mint Szeged, Debrecen, Kecskemét stb. határuk lakosságát mintegy gyarmati népességként kezelik. A város annyi hasznot húz a tanyaiakból, amennyit csak tud...” (den HOLLANDER, A.N.J. 1980. 12. o.)

Az előbbi fejtegetéshez hozzátehetjük, hogy az 1945 utáni változások, ipar- és településpolitika sem hozták el a kívánatos fejlődést. A mezőgazdasági nagyüzemek szervezésének erőszakolása az ötvenes években, majd keresztülvitele a hatvanas évek elején, az iparfejlesztési diszpreferenciák a „gyarmati” jellegű fejlődésnek kedveztek. A mai folyamatokat érzékelve bizonyos változás sejlik, talán nincs távol az az időpont, amikor az Alföld megint önmaga lehet, járhatja sajátos, egyedi útját. Az is remélhető, hogy ha nem is mint az ország legnagyobb homogén

* Dr. Romány Pál, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, a Politikai Főiskola rektora (Budapest)
Dr. Simon Imre, a földrajztudományok kandidátusa, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoport tudományos osztályvezetője (Békéscsaba)

térségének, de legalább településének érdekkifejezési lehetőségei megnövekszenek. Természetes szerveződési központjainak, nagyvárosainak fellépése erre utal.

ENYEDI GY. (1970) azt írja „15–20 év múlva az Alföld egészére az elmaradott jelző bizonyára nem áll, sőt, lehetnek olyan térségei, amelyek az ország legfejlettebb területei közé fognak kerülni.” E megállapítás óta eltelt az a bizonyos 15–20 év. Az Alföldön is nagyot fordult a világ, az azonban bizonyos, hogy az Alföld ma is, minden fejlődés ellenére, az ország relatíve elmaradott térsége. A prognózis – bár tudományos alapokra épült – optimistának bizonyult. Nehéz azonban eldönteni, hogy az agrárágazatból történt nagyarányú elvonások ellenére is zátonyra futott borsodi nehézipar az elmaradottabb, avagy az infrastruktúra hiányosságai ellenére is sikereket elkönyvelő termelőszövetkezet Fajszon, Tiszaföldváron, vagy a Hajdúsági Agráripari Egyesülés, vagy éppen a mezőhegyesi agráripari kombinát. Az ország legfejlettebb területeinek szintjét azonban egyetlen alföldi térségnek sem sikerült elérni, a pályalerövidítő fejlődési útra mindezidáig nem sikerült rátalálni. A pályalerövidítő szó magában rejtí a megkésettség elfogadását, a földzárkózás igénye ugyanakkor nem zárja ki a minden megakadása ellenére sajátosnak, egyedinek tartható „alföldi út”-konceptiót.

A más térségek fejlődési pályájától való minden eltérés ellenére, vagy éppen ezért tény az, hogy az Alföld ma is relatíve elmaradott. Nem alaptalan a jelszó: érjük utól a Dunántúlt! A földzárkózás útjainak vizsgálatakor azonban nem viszonyíthatunk egy nem létező szinthez, ahhoz, amely akkor állott volna elő, ha nincs elakadás, nincs refeudalizáció, nincs az Alföldet hátrányosan érintő, a területi különbségeket továbbéltető gazdaságpolitikai, művelődési és oktatási szervezet. Viszonyítani csak meglévő szintekhez lehet, az ország más térségeihez vagy más agrártérségekhez határainkon kívül. Az Alföldön belül is a területenként differenciáltan kialakult hátrányos helyzet, a sajátos múlt és jelen indokolja, hogy a társadalomtudományok valamennyi ága fordítson nagyobb, koncentráltabb figyelmet az Alföldre, ennek egyes kistérségeire, településeire, végezzen konkrét (mélyfúrás-jellegű) vizsgálatokat, ezzel is elősegítve a pályarövidítő fejlődési út „kikutatását”. A helyi társadalmi-gazdasági feltételek, viszonyok feltárása elsőrendű érdeke az egyre önállóbbá váló területi közigazgatásnak, felelős településfejlesztésnek és az itt gazdálkodó vállalatoknak is.

2. AZ ALFÖLD-KUTATÁS MÚLTJÁRÓL

A főleg geográfusok által szervezett Alföld-kutatás az első világháború előtti évekre nyúlik vissza. LÓCZY LAJOS és CHOLNOKY JENŐ kezdeményezésére 1909-ben alakult meg a Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottsága. Az akkori „klasszikus” magyar földrajz is, – elsősorban a német iskola hatására – szorosan együttműködött a néprajzzal, régészettel, embertannal, így elsősorban ezeken a területeken születtek az Alföldre vonatkozó eredmények.

A kezdeti lendületet az első világháború megtörte, ám 1927-ben létrejött Szegeden újra az Alföldkutató Bizottság, amely ma is tiszteletet érdemlő tudományos spektrumban vizsgálta az Alföldet. Létrehoztak nyelvészeti és irodalmi, történelmi, földrajzi, szociográfiai, biológiai, ásványföldtani, erdészeti, mezőgazdasági sza-

kosztályokat (ZOLTÁN Z. 1968). Az új határok közé került ország időszakos figyelemre is közrejátszott a kezdeti sikerekben. A Szegedi Alföldkutató Bizottság (SZAB) különböző, elsősorban politikai és anyagi okokból a jól átgondolt program ellenére sem tudott igazán megerősödni. Volt ugyan néhány látványosabb akciójuk, de 1933 után már gyakorlatilag nem működtek. Sokkal nagyobb visszhangot váltott ki a *Szegedi Fiatalok* néven ismert baloldali értelmiségi mozgalom SZAB-on kívüli tevékenysége, amelynek ismertebb tagjai: ERDEI FERENC, HONT FERÉNC, ORTUTAY GYULA, TOLNAI GÁBOR és KOGUTOWICZ KÁROLY. Az Alföld-kutatás másik irányzata is létrejött. Az ún. *népi írók* megrázó szociográfiákban tárták fel a paraszti valóságot, többek között kiemelkedtek VERES PÉTER, FÉJA GÉZA, DARVAS JÓZSEF művei, ERDEI FERENC Futóhomok-ja.

Hosszabb szünet után 1943-ban szintén Szegeden megalakult az Alföldi Tudományos Intézet, amelynek nagy terveiből a háborús körülmények, majd a háború utáni változások miatt nem sok valósulhatott meg. Az 1946-ban kiadott Évkönyvnek megjelenése után nemsokára beszüntette tevékenységét.

Amíg a második világháborút megelőző időszakban az Alföld-kutatásban a gazdasági témák jórészt hiányoztak, addig a háború után a gazdaság igényeihez szorosan kapcsolódó geológus társadalom kezdeményezett. Az MTA Műszaki Tudományok Osztálya 1952-ben hívott össze Alföldi Kongresszust, „Az Alföld földtani felépítésének kérdései” címmel. A kongresszus megnyitójában VADÁSZ ELEMÉR professzor kiemeli „a Duna-Tisza erőművek munkálatai, csatornázás, öntözőberendezések, olajkutatás, vízellátás, erdőtelepítés, népességet szolgáló melegvízkutatás szerteágazó igényei sürgetővé tették az Alföld földtani kérdéseinek mindenre kiterjedő rendszeres együttes vizsgálatát”. A gazdasági lehetőségek kihasználására irányuló kutatások mellett folytatódott a geográfusok tevékenysége is, ami két nagy monográfiát, a Dunai Alföld (1967) és a Tiszai Alföld (1969) címűt eredményezett.

Egészen 1973-ig váratott magára, hogy létrejöjjön az Alföld-kutatás egy új műhelye, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Osztálya Békéscsabán, ENYEDI GYÖRGY és BECSEI JÓZSEF kezdeményezésére, TÓTH JÓZSEF vezetésével. Az osztály munkatársai a kezdeti időszakban elsősorban Békés megyén belüli mikro-szintű vizsgálatokat folytattak, amelyeket felhasználva több jelentős munkát készítettek, pl. „Békéscsaba földrajza”, „Mezőberény, a helyét kereső kisváros” köteteket, illetve részt vettek több országos kutatásban is. Az időszak legjelentősebb és terjedelemre is legnagyobb szakmai produkciója: „A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások” végzése, szervezése és irányítása. A több testes kötetnyi kutatási eredmény nagy szakmai visszhangot váltott ki.

Az Osztály Alföldre vonatkozó kutatásaival az 1983-ban Békéscsabán meg-szervezett tudományos konferencián mutatkozott be a szélesebb szakmai közvélemény előtt. „Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai” elnevezésű konferencián mintegy 200 szakember vett részt, az előadások anyagai öt kötetet tölthettek meg. Az Alföldi Osztály 1977-ben megindította az „Alföldi Tanulmányok” c. évkönyvsorozatot, amely az ország különböző kutatóhelyein született, az Alföldre vonatkozó, azzal kapcsolatos tanulmányokat közli a ter-

mészeti- és társadalmi-gazdasági földrajz, valamint társtudományai tárgyköreiből.

1984-től az osztály az MTA Regionális Kutatások Központjának (Pécs) szervezeti keretel között működik tovább, Alföldi Kutatócsoport néven. Az átszervezés lehetővé tette, hogy a Csoport közgazdással, szociológusokkal, történésszel bővüljön és egyre inkább alkalmas legyen az Alföld átfogóbb vizsgálatára, más társadalomtudományokkal és a Központ más részlegeivel (Budapest, Győr, Kecskemét, Miskolc) való együttműködésre. Ezt a törekvést hivatott szolgálni az Alföldi Társadalom című társadalomtudományi sorozat is.

3. MAGYARORSZÁG „ORSZÁGAI”

Vitatják még ma is, hogy vannak-e regionális különbségek Magyarországon. Mondják, hogy kicsi az ország. Kicsik, sőt jelentéktelenek a különbségek az ország tájai között. Ezek a kijelentések így nem fogadhatók el, hiszen nem csak történeti, etnikai eltérések állapíthatók meg Szatmár és – mondjuk az Őrség és Göcsej vidéke között, hanem tényleges, mai különbségek is. Korunk új differenciákat teremt, hiszen nem szorul bizonyításra, hogy Dunántúlon könnyebb pl. a német nyelvet gyakorolni – akár a bécsi, gráz-i tv nézése közben – mint Békésben, vagy Hajdúban. És említeni kell a „klasszikus” csoportosítást is. Nevezetesen azt, hogy Magyarország három országból áll. Létezik egy városi Magyarország, amelyben az életminőség, a különböző tarifák eltérőek a másik két Magyarországtól, létezik a falusi Magyarország és ismert a harmadik Magyarország, azaz Budapest, az ország egyharmadának munkát adó, és ennél lényegesen nagyobb befolyású „ország is. A városi, a falusi Magyarország és Budapest-ország mellett (alatt, fölött?) találjuk az Alföldet, hazánk legnagyobb homogénnek tekinthető tájegységét, amelynek városai és falvai is számos jellemzőjükben mások, mint a Kárpát-medence, sőt Európa városai és falvai. Az Alföld településeinek vertikális kapcsolatai gyengék, laksűrűsége csekély, joggal mondható falusiasnak. HOLLANDER találóan nevezi az alföldi városok nagyobb hányadát félagrárnak (a harmincas évek végén) és megállapítja, hogy a városok nagyobbik hányadát falusias zóna jellemzi. És még egy megfigyelés az elfogulatlan européer-től: „A tanyai asszony a munkamegosztás antipólusa: elképesztően sokféle feladatot végez”.

Elmondhatjuk, hogy sem a közlekedési lehetőségekben, távolságokban, sem a közoktatás lehetőségeiben, az egészségügyben, sem az áruforgalomban nem következett be olyan kedvező változás az elmúlt évtizedekben, hogy a „három ország” fogalmat fel kellene adni. Az Alföld ugyan önmagához mérve változott, sok reformot befogadott, mindemellett sok értéket is megőrzött, azonban migrációs adatai, a depresszió jegeit mutató perifériái, határövezetei riasztó vészjeleket adnak.

4. AZ ALFÖLD-KUTATÁS JÖVŐJÉRŐL

Az előző bekezdések alapján talán evidenciaként hat, hogy az Alföld-kutatásnak kell legyen jövője. Jelen írás szerzői természetesen nem vállalkozhatnak arra, hogy valamennyi tudományág számára célokat fogalmazzanak meg az Alföld-kutatással kapcsolatban. Extrém példával élve nem ítélnének afelől, hogy a lepkek életterének szűkülése és fajainak változása és a környezetkárosodás összefüggései fontosabbak-e, avagy a virilisták szerepe a dualizmus időszakában az Alföldön. Az mindenesetre világosan látható, hogy szükség van egy alföldi Tudományos Intézetre, amely szervező központja lehetne az Alföldre, országunk eme nagy, több vonatkozásban még kellően fel nem tárt térségére vonatkozó kutatásoknak. Egy ilyen intézet képes általánosítani és szintetizálni a különböző kutatóhelyeken született eredményeket, hozzájárulva ezzel az Alföld-ismeret elmélyítéséhez, a sajátos alföldi út jobb megismeréséhez, feltárva a fejlődési pálya lerövidítésének lehetőségét. Az Alföld egyes kistérségeire, településeire érdemi, tudományos alapokra épülő területi gazdaságfejlesztési koncepciókat, stratégiai célokat indokolt kidolgozni, figyelembe véve a piacgazdaság által megkövetelt feltételeket és a keletkező új ellentmondásokat. Az adottságok, érdekek és a lehetőségek egybevetése során formálhatók ki azok a célok, amelyek elérésével egyfajta *helyzeti járadék* kamatoztatható, s új társadalmi-gazdasági előnyökhöz juthatunk. Mindehhez multhatatlanul szükséges a gondok-bajok forrásainak megvitatása, feltárása és eredményeinek, tapasztalatainak összegzése.

Az Alföld nem ér véget az országhatárokkal. Egyes alföldi térségek fejlődésében meghatározó lehet a határok mindkét oldalán az együttműködés, amelynek magalapozását a tudománynak kell elkezdeni, folytatni. A világ számos részén a határok nem elválasztanak, hanem összekötnék. Talán nem hiú ábránd föltételezni, hogy így lesz ez az Alföld határai mentén is, Keleten és Délen, mindenhol. Közös munkálkodásra alkalmas lehetne egy Tisza-völgy kutatási program, amely a társadalom és a környezet kölcsönhatásainak, a közös környezettel való ésszerű gazdálkodásnak az elemzését tűzhetné maga elé célul. Közösek a társadalom- és gazdaságtörténeti gyökerek is, amelyek ismerete nélkül egymás megértése sem lehetséges. Rejtve vannak előttünk azok a mélyebb helyi, társadalmi, szociológiai, politikai folyamatok is, melyek alapvetően befolyásolják az emberi aktivitást, a szándékot arra, hogy a fejlődés valóban megysorsuljon, úgy, hogy aki érdekében mindez történik, az túlélje ezt a folyamatot. Lehet, hogy az itt fölvetett problémák nem tipikusan alföldiek, de az biztos, hogy az Alföldön tipikusan, helyenként markánsan, más térségektől eltérően jelentkeznek. Megoldásuk sajátos eszközöket igényel és nem tűr halasztást.

A megoldandó tudományos feladatok sorát hosszan és részletesen lehetne sorolni. Jelen írás feladata nem egy Alföld-kutatási koncepció megfogalmazása volt – az minden szakterület saját feladata lehet – csupán néhány „szívügy” felvetése közös jövőnk érdekében.

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1984: Az alföld jövője: virágzó rét? (Kusza gondolatok az Alföld-kutatáshoz). – In: Az Alföld gazdaság- földrajzi kutatásának eredményei és további feladatai" IV. Népeség és település (szerk.:TÓTH J.). Békéscsaba, pp. 3–13.
- EKE P-NÉ(szerk.) 1986: Az Alföld szakirodalmja (válogatott bibliográfia) – Békéscsaba, 387 p.
- ENYEDI GY. 1970:Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – Földrajzi Közlemények, 3. pp. 177–197.
- DEN HOLLANDER, A.N.J. 1980: Az Alföld települései és lakói. – Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest.
- MAROSI S. – SZILÁRD J. (szerk.) 1967: Dunai Alföld. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAROSI S. – SZILÁRD J. (szerk.) 1969: Tiszai Alföld. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása (Igrici, Gelej, Mezőcsát). – Valóság, 4. pp. 30–59.
- ROMÁNY P. 1984: Gazdaságpolitikai és regionális fejlesztés. – Közgazdasági Szemle, 4. pp. 385–391.
- TÓTH J. 1974: Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportjának céljai és feladatai. – Békési Élet, 2. pp. 223–227.
- TÓTH J. 1983: Az Alföldi Osztály tudományos tevékenysége. – In: Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Osztályának első évtizede (1973–1983) (szerk.: TÓTH J.). Békéscsaba, pp. 11–29.
- TÓTH J. 1989: A területi érdekvérvényesítés kérdése és az Alföld térszerkezeti egységei. – Alföldi Tanulmányok (megjelenés alatt)
- ZOLTÁN Z. 1968: Az Alföld-kutatás múltja és jövője. – Valóság, 1.pp. 62–69.
- ZOLTÁN Z. 1977: Az Alföld-kutatás feladatai és lehetőségei. – Alföldi Tanulmányok, pp. 191–214.
- 1953: Alföldi Kongresszus (Az Alföld földtani felépítésének kérdésel). – Akadémiai Kiadó, Budapest, 121 p.

SOME THOUGHTS ON THE RESEARCH OF THE ALFÖLD

Pál Romány – Imre Simon

In the paper an attempt is made to present some essential problems in the socio-economic investigations of the Alföld (Great Hungarian Plain). Authors do not undertake the task of a longer-term analysis of the literature concerning the research of the Alföld or some related problems in the various disciplines, only try to focus on some professional issues to which attention has been drawn in the first place by social geography and other disciplines with regional approach.

Expressions common in most of the studies on the Alföld are 'delayed progress', 'particular path of development', 'backwardness' and others. All the papers emphasize that the socio-economic development of the Alföld has individual features also in European comparison. Even in the 18th century the 'Alföld path' was blocked and subsequently the new functions involved by capitalization gave impetus to only a small number of towns. The changes after 1945 have not brought about a favourable situation either, the Alföld has remained a relatively backward region of the country and the opportunities for accelerated development have not been found up to now.

The Alföld research, pioneered by geographers, dates back to years before the First World War. In 1909 the Alföld Committee of the Hungarian Geographical Society was formed. The war broke the rapid development and only in 1927 the Committee on Alföld Research was organized in Szeged and also there in 1943 the Scientific Institute of the Alföld, but its plans were hardly realized because of the Second World War. No advancement was made until 1973, when a new centre of Alföld research, the Alföld Department of the Geographical Research Institute was organized in Békéscsaba. The Department launched a series of annals in 1977 under the title 'Alföldi Tanulmányok', which publishes the – mainly geographical – papers on the Alföld written in various places in Hungary. The present publication is the first in the social science series of Department, including historical, economic and sociological papers. Since 1984 the Department functions as the Alföld Research Group of the Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy.

The brief history of the organization of Alföld research also reveals that the need for a Scientific Institute of the Alföld exists and this could be the coordinating centre of investigations on the Alföld and could generalize and synthesize the results achieved in various institutions and contribute to deepen knowledge on the Alföld and to seek ways to shorten the path of progress. A joint programme reaching over the national border would be the research project of the Tisza basin aiming at the analysis of man-and-environment interactions and rational environmental management.

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ АЛЬФЁЛЬДА

Пал Романь—Имре Шимон

В статье делается попытка набросать некоторые мысли о проблемах социально-экономического исследования Альфёльда. Авторы не берутся за анализ специальной литературы за более длинный период времени разных отраслей науки, занимающихся Альфёльдом или же его отдельными проблемами, лишь стараются перечислить те научные проблемы, на которые направляла и направляет внимание социальная география, а также другие науки, изучающие региональные вопросы.

В большинстве публикаций, имеющих своим предметом изучения Альфёльд, часто встречаются такие выражения, как «запазданное развитие», «своеобразный путь развития», «отсталость», и т. п. Из всех работ можно узнать, что развитие социально-экономических отношений на Альфёльде во многих аспектах отличается от развития других венгерских территорий, и что Альфёльд представляет своеобразный тон и в ходе всеевропейских изменений. «Альфёльдский путь развития» застопорился уже в 18-м веке, а позднее, даже новые функции по ходу развития капитализма придали размах лишь некоротым городам. Изменения после 1945-го года также не привели к ожидаемому прогрессу. Альфёльд продолжал оставаться относительно отсталым регионом страны; сокращенная дорога развития до сих пор так и не нашлась.

Исследование Альфёльда, организованное географами, восходит к периоду до первой мировой войны: в 1909-м году образовался Альфёльдский комитет Венгерского географического общества. Первоначальный размах был сломлен войной, и только в 1927-м году был создан Комитет по изучению Альфёльда в городе Сегед, а в 1943-м году, также в Сегеде, Альфёльдский научный институт, лишь небольшую часть планов которого удалось осуществить из-за второй мировой войны. Пришлось ждать до 1973-го года, чтобы была создана новая кузница исследования Альфёльда: Альфёльдское отделение Географического научно-исследовательского института АН Венгрии в городе Бекешчаба. В 1977-м году Альфёльдским отделением была основана серия ежегодника *Alföldi Társadalom*, в которой публикуются статьи, написанные в разных исследовательских учреждениях страны, в первую очередь с аспектами географии, касательно Альфёльда. Настоящий сборник является первым томом новой обществоведческой серии *Alföldi Társadalom*, которая дает отчет об исследованиях по истории, экономике, социологии и т. п. Начиная с 1984-го года отделение работает в рамках Центра региональных

исследований АН Венгрии под названием Альфёльдской исследовательской группы.

И из схематичной истории исследования Альфёльда видно, что имеется потребность в альфёльдском научном институте, который мог бы стать организационным центром для исследований по Альфёльду, обобщать и синтезировать результаты, достигнутые в разных исследовательских центрах, тем самым содействовать углублению знаний об Альфёльде, и разыскивать возможности сократить траекторию развития региона. Переступая государственные границы, программа исследования бассейна реки Тиса могла бы быть международной. В этой работе могла бы быть поставлена цель произвести анализ взаимовлияний общества и природы, т.е. разумного хозяйствования общей окружающей средой.

AZ AGRÁRFEJLŐDÉS DILEMMÁI

Csáki Csaba*

Hosszabb ideje tartanak viták a mezőgazdaság, a szélesebb értelemben vett élelmiszer-termelés jövőbeni szerepéről, népgazdaságunkban elfoglalt helyéről, az agrárfejlődés stratégiai kérdéseiről. Ehhez a vitához szeretnék hozzászólni a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézetben¹ végzett agrárközgazdasági kutatásaim eredményeit felhasználva. A kutatás célja a globális élelmiszer-gazdasági rendszer belső összefüggéseinek, fejlődési tendenciáinak feltárása és a rendszer belső feszültségeit csökkentő nemzeti és nemzetközi argárpolitikai intézkedések kezdeményezése.

A kutatások során kidolgozott leíró jellegű, szimulációs modellrendszer lehetővé teszi, hogy vizsgáljuk az élelmiszer-gazdaság különböző fejlődési pályáit, válaszokat keressünk eltérő feltételek mellett a „mi történne, ha ?” típusú kérdésekre².

1. AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK VÁRHATÓ TENDENCIÁI

Mielőtt a hazai agrárfejlődés konkrét kérdéseire kitérnénk, érdemes röviden áttekinteni azt, hogy merre tart a világ élelmiszer-gazdasága, milyen tendenciák figyelhetők meg?

A világ élelmiszer-termelése jelentős fejlődést ért el, azonban ez a fejlődés igen súlyos ellentmondásokat takar: számos országban élelmiszer-feleslegek halmozódtak fel, miközben az éhség nem tűnt el a Földről. Felerősödött a protekcionizmus, a kínálat rendszeresen meghaladja a fizetőképes keresletet, aminek eredményeként a relatív mezőgazdasági világpiaci árak folyamatosan csökkennek. A kisebb beruházással művelésbe vehető termőföldek megcsappantak, a növekvő energia- és műtrágya felhasználás a természeti környezetet maradandóan károsítja.

A világ élelmiszer-gazdasága és ezen belül az élelmiszertermékek világpiaca rendkívül komplex és egymással sokoldalúan összefüggő jelenségekből áll, amelyet adekvát módon csak bonyolult számítógépes modellrendszerrel szimulálhatunk. A kutatást három irányban folytattuk eddig: az agrárfejlődés valószínűsíthető pályáit, a világkereskedelem liberalizálásának következményeit, az élelmiszer létrehozó mechanizmust és összefüggéseit vizsgáltuk az ezredfordulóig terjedő időszakra.

A jelenlegi nemzeti és nemzetközi agrárkereskedelmi gyakorlat továbbélését feltételezve vizsgálatunk szerint a mezőgazdasági termelés növekedési üteme alapvetően nem változik, az élelmiszerek iránti kereslet viszont dinamikusan nő. Azonban ez a kereslet struktúrájában módosul, az állati termékek iránti kereslet

* Dr. Csáki Csaba, akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora (Budapest)

nő meg és elsősorban a fejlődő világ országaiban. A növekvő fizetőképes keresletet a kínálat globálisan ki tudja elégíteni, így a mezőgazdasági árak emelkedése nem várható, azaz a jelenlegi árrend nem változik. Kismértékű emelkedés viszont prognosztizálható néhány állati terméknél, elsősorban sertéshúsnál és baromfi-húsnál, ami a mi szempontunkból lényeges lehet.

A mezőgazdasági kereskedelem tovább bővül, ennek ellenére még mindig marginális marad, mivel a legtöbb terméknél kb. a termelés 10%-a kerül a világkereskedelembé, a búzánál is csak 15%. Az agrárágazat relatív súlyának további csökkenése várható, mivel más területeken gyorsabb a fejlődés. Az sem lepő, hogy a jelenlegi helyzetet kivéve az éhség nem tűnik el.

A világkereskedelem liberalizálása a protekcionizmusnak, a belső mezőgazdasági termelés védelmének a csökkentését, megszüntetését igényli. A fejlett országokban a munkabérek, a magas mezőgazdasági jövedelmek fenntartása magas nemzeti élelmiszerárakat okoz, ami a belső agrárpiac protekcionista védelmét igényli. Az irreálisan magas árak és a belső piac védelme a termelést erőteljesen ösztönzi, az utóbbi években hatalmas feleslegek halmozódtak fel. Ezek a feleslegek gyakran csupán a raktározási költségek alapján kialakított árakon zúdulnak a világpiacra, így az árakat lenyomják. Az agrártermékek világpiaca az egyes állami költségvetések versenyévé válik, meghatározó az, hogy melyik ország tud nagyobb támogatást adni. Ennek a helyzetnek fő vesztesei a szegényebb exportáló országok, így hazánk is.

Mit változtathatna a jelenlegi helyzeten a liberalizálás? A világpiaci árak számottevő emelkedésével párhuzamosan a liberalizáló országok termelői árai csökkennek, amíg egyensúlyi helyzet nem áll elő. A mezőgazdasági termelés volumenét a liberalizálás nem befolyásolja. A liberalizálás a fejlett országoknak is kedvező, legfeljebb csak rövid ideig lennének veszteségeik. Ugyanis az iparban a tőke hatékonysága nagyságrendben meghaladja a mezőgazdasági befektetések hatékonyságát, hasonló az arány a munkaerő hatékonyságánál is, így a tőke és a munkaerő átcsoportosítása a hatékonyabb ágazatokba gyorsan lezajlana. A fejlődő országok pozíciói a liberalizálással nem változnak, egyértelmű nyertesek az agrárexportáló országok lennének.

A magyar kormány a liberalizálásban rejlő előnyöket felismerve csatlakozott az agrárexportáló országok csoportjához, amelyik a GATT-tárgyalásokon egységes platformmal lép fel.

Az agrárkereskedelem liberalizálásának egyértelmű vesztesei az importáló országok. A számítások eredményei szerint az agrárvilágpiaci árak növekedése a KGST-országok egészét kedvezőtlenül érinti. A tagországok érdekei nem egyformák, két exportáló ország, Magyarország és Bulgária érdekelt a liberalizációban, ugyanakkor az importáló blokk, különösen a Szovjetunió nem, mivel számára rövid távon főleg a kedvezőtlen hatások a meghatározóbbak. Hosszabb távon viszont előnyös lenne, mivel a magas árak jobban ösztönöznék a belső termelést, így kevesebb importra lenne szükség.

2. A HAZAI AGRÁRFEJLŐDÉS LEHETŐSÉGEI

Az előző fejezetben röviden áttekintettük a világ élelmiszergazdaságában előállt új helyzetet, a fejlődés várható irányait. A világ élelmiszer-termelésének betegség szimptómái a magyar élelmiszer-gazdaságban is megjelentek, az egyéltel-mű siker éveit, úgy tűnik, hogy elmúltak.

A magyar élelmiszer-gazdaság is komoly alkalmazkodási nehézségekkel küzd. Amíg az exportált termékek volumene az utóbbi években is nőtt, 1980-tól 1985-ig kb. 35%-os a növekedés, addig az árindex alig változott. A költségvetési elvonások 1980-tól közel kétszeresére nőttek, miközben a támogatások szintenmaradtak. Az árbevételarányos nyereség meredeken csökkent.

A magyar élelmiszer-gazdaság vizsgálatát, elemzését is számítógépes modellrendszer segítségével végeztük el. A magyar élelmiszer-termelés szimulációs modelljének, amelynek elnevezése HAM (Hungarian Agricultural Model), négy változata készült el.

A modellrendszer segítségével eddig két nagy kérdéskört vizsgáltunk: az agrárszféra helyét és lehetséges hozzájárulását a magyar gazdaság fejlődéséhez, illetve a 90-es évek agrárpolitikájának néhány momentumát.

A számítások egyértelműen igazolták azt, hogy a magyar gazdaság fejlődése az iparon múlik. A mai gondokkal terhes helyzetből történő elmozdulás motorja, meghatározó ágazata a mezőgazdaság nem lehet. Az élelmiszer-termelés hozzájárulhat a gondok enyhítéséhez, azonban a fejlődés kulcsa az ipar. Mivel úgy tűnik, hogy a változás lehetősége az iparban lassúbb, mint az élelmiszer-termelésben, ahol adottak a komparatív előnyeink, ezért az elkövetkező 10-15 év gazdasági fejlődése továbbra sem nélkülözheti az agrártermelés erőltetett növekedését. Az 1,5 – 2% közötti évi növekedési ütem ökológiai feltételei adottak tekinthetők.

A fentiek következtében a 90-es évek agrárpolitikájának egyik eleme továbbra is a termelés növelése. Azonban ez a növekedés, a termelés bővítése csak a hatékonyság javulásával járhat együtt, sőt a hatékonyságnak prioritást kell kapnia a növekedéssel szemben.

A hatékonyság mércéje a mezőgazdaságban csak a világpiac lehet, tehát a magyar agrárfejlesztéseknél a nemzetközi versenyképességnek kell meghatározó elemmé válni. Úgy tűnik azonban, hogy a nemzetközi versenyképesség sok feltétele hiányzik ma még. A mindenáron való export nem egyenlő a nemzetközi versenyképességgel. A magyar termékstruktúra leértékelődése nemcsak az iparban, hanem az élelmiszer-termelésben is bekövetkezett, mégha annál kisebb mértékben is. Ez a leértékelés a gabona- és húsprogram termékszerkezetét, koncepcióját is alapvetően megkérdőjelezi. Ahogy a világpiac dinamikusan fejlődő, fizetőképes része nem értékeli a tömegiparcikkeket, ipari alapanyagokat, ugyanúgy nem értékeli azt élelmiszer-tömegárut sem.

A magyar élelmiszer-termelésben az egyik legfontosabb követelmény egy újfajta, a világpiac igényeihez alkalmazkodó termékszerkezet bevezetése. Olyan termékszerkezetre van szükség, amelyben a magasan feldolgozott, minőségi élelmiszerek aránya magas. A számítások szerint az alapvető strukturális probléma nem a mezőgazdaságban van, amely a konkrét ökológiai és termelési feltételekhez

nagyjából igazodott. Az alapvető probléma az export szerkezetében és az élelmiszeriparban található. Az elkövetkező évek agrárstratégijának középpontjában ezért többek között az élelmiszeripar fejlesztését kell tennünk, hogy mindazokat a kiegészítő beruházásokat megvalósítsuk, amelyek a termékek versenyképességét elősegítik. Tehát magasan feldolgozott, minőségi élelmiszerek eladására kell törekedni a fejlett és gyorsan fejlődő fizetőképes országok piacain, amihez a mezőgazdasági termelés ipari hátterét is erősíteni kell.

Új szemléletű, offenzívabb, összehangolt élelmiszer marketing-politikát kell kidolgozni ahhoz, hogy a megtermelt minőségi termékeket el tudjuk adni. Úgy érzem, hogy a magyar agrárszféra nem tudja igazán, hogy milyen igények vannak a világpiacra, nem tud ezzel a piaccal mit kezdeni. A magyar élelmiszerek döntő hányada az olcsó nyugati áruházak polcain található, drága delikatesz üzletekben elvéve. A fejlett agrárexportáló országok sokcsatornás értékesítést folytatnak, ennek ellenére rendkívül összehangolt élelmiszer külkereskedelmet valósítanak meg. Nagy veszteségeket okoz az, ha a magyar agrárexportálók között nincs összhang, a piacot nem ismerik eléggé, esetleg a marketing alapvető ismereteivel sincsenek tisztában. Úgy tűnik, hogy nincs még meg az országban az a tudás, amely egy integrált élelmiszer marketing-politikát meg tudna tervezni. Célszerű lenne külföldi marketing szakemberekkel megterveztetni a terméket, címkét, márkanevet, reklámot stb. addig, amíg a magyar szakemberek nem szereznek elegendő tapasztalatot. A hiánygazdaságból törvényszerűen következő elosztási szemléletet meghaladva a vállalatok vezetőinek, szakembereinek is meg kell tanulni kereskedni.

A versenyképesség csak a jelenleginél jóval aktívabb kereskedelempolitika esetén fog javulni. El kellene érni, hogy bizonyos piacokon a magyar termékek preferenciát élvezzenek, így ellensúlyozni lehetne a káros protekcionista hatásokat. A KGST országokba exportáljuk az agrártermékek felét, ezért törekednünk kell arra, hogy valódi piaci viszonyok alapján erősödjön az együttműködés. Valódi integráció feltételezi nyomott világpiaci árak esetében a tagországok agrártermelésének belső védelmét, mégha ez nem minden tagország érdeke is.

A globális viszonyokat tükröző modellrendszer alapján végzett elemzés az agrárgazdaságon kívüli tényezőket helyezi előtérbe, ami nem jelenti azt, hogy magán az ágazaton belül ne lennének súlyos problémák. Nagyon sok tartalék rejlik a termelés szervezésében, a környezetgazdálkodásban, a szervezeti rendszerben stb. A szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos vitákban ismételten fölmerült, hogy a világpiaci alkalmazkodás igényli-e a struktúra alapelemeinek a módosítását. Úgy tűnik, hogy különösen a marginális területen működő üzemeknél érdemes átgondolni a típus kérdését, a vállalkozási elemek szélesebb körű alkalmazását, amit gazdasági és nem politikai kérdésként kell kezelni.

JEGYZETEK

1. International Institute for Applied, Systems Analysis (IIASA, Laxenburg, Ausztria), 17 ország közös nemzetközi kutatóintézete.
2. A kutatás részletes módszertani és vizsgálati eredményei a következő munkákban találhatók meg:
CSÁKI Cs. – RABÁR F.1986: A liberalizálás lehetőségei és következményei az élelmiszer-világkereskedelemben. – Közgazdasági Szemle, 12. pp. 1409–1425; CSÁKI Cs.1987: Az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata a magyar gazdaság növekedésében. – Gazdálkodás, 2. pp. 34–47.; CSÁKI Cs. – RABÁR F. 1987: A világ éhezni. – Vajóság, 8. pp. 1–11; CSÁKI Cs. 1988: Az agrárfejlesztés dilemmái a rendszerelemzés tükrében. – Gazdálkodás, 5. pp. 1–7 és 6. pp. 1–11.

DILEMMAS IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Csaba Csáki

There have been long debates about the future role of food production in the national economy and about the strategy of agrarian development. During the economic research on agriculture in the International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA, Laxenburg, Austria) a descriptive computer simulation model system has been worked out. The investigations had three objectives: to identify probable paths for agricultural development, to study the consequences of the liberalization of world trade and to reveal the mechanisms and interactions producing famine for the period until the turn of the millennium.

The calculations show that – supposing the survival of the present national and international practice – the growth rate of food production will remain fundamentally the same, while the demand for animal products will increase, particularly in the developing countries with adequate resources. Making world trade more liberal involves rising prices, which is favourable not only for countries exporting agricultural products, but also for developed countries on the long run, since the latter will be able to regroup capital into the industry producing more profit. In countries importing agricultural products higher prices would encourage inner production and they would need smaller import.

The development of Hungarian agriculture is evidently dependent on industry. However, investments into food production, which has comparative advantages, are necessary, the expansion of output is only possible through rising efficiency, measured on the world market. To be competitive on the international market, a new product structure better adjusted to the world market, elaboration of a new marketing policy, active commercial policy, the strengthening of the industrial background to agriculture and the mobilization of inner reserves in agriculture are all important.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ

Чаба Чаки

Уже долгое время ведутся дискуссии о роли производства продовольствия в будущем, о месте, занимаемом им в народном хозяйстве Венгрии, о стратегических вопросах аграрного развития. По ходу исследований по аграрной экономике в Международном институте прикладного системного анализа (IIASA, Лаксембург, Австрия) нами была разработана система симуляционных моделей описательного характера. Исследования проводились по трем направлениям: были анализированы вероятные траектории аграрного развития, последствия либерализации мировой торговли и механизм становления голода, а также их взаимные зависимости, для периода до конца тысячелетия.

По данным вычислений, в случае неизменности настоящей практики на уровне государств и в международном масштабе, темпы расширения производства продовольствия не изменятся, а спрос на продукты животноводства вырастет — в первую очередь со стороны платежеспособных развивающихся стран. Либерализация мировой торговли повлечет за собой значительное повышение цен, что будет выгодно не только для стран, экспортирующих аграрные продукты, но, в перспективе, и для развитых стран, поскольку они при этом будут иметь возможность перегруппировать капитал в промышленность как более прибыльную отрасль. В странах, ввозящих аграрные продукты, высокие цены служили бы стимулом для отечественного производства, и таким образом эти страны позднее могли бы сократить импорт.

Развитие экономики Венгрии однозначно зависит от успехов промышленности, все-же, развитие производства продовольствия имеющего компаративные выгоды, будет необходимо и в ближайшем будущем. Однако, расширение производства должно сопровождаться повышением эффективности производства, единственным измерителем которой должен быть мировой рынок. Для конкурентоспособности на международной сцене необходимо создать такую структуру продукции, которая адаптируется к мировому рынку, разработать политику маркетинга, вести активную торговую политику, укрепить промышленную базу аграрного производства, привести в действие те внутренние резервы, которые имеются в аграрной сфере.

HELYTÖRTÉNET ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNET

*Orosz István**

1. BEVEZETÉS

Ha a magyar nyelv értelmező szótárának meghatározását követve helytörténetnek valamely helység múltjának tudományos feltárását, gazdaságtörténetnek pedig a gazdasági élet fejlődésének történetét, illetve az ezzel foglalkozó tudományt tekintjük, akkor a címben szereplő két fogalom összekapcsolása nem magától értetődő és magyarázatot kíván.

Mind a helytörténet, mind a gazdaságtörténet virágzó ága a mai magyar marxista történetírásnak, bár tudományos megbecsülésük nem azonos. Tanulmányomban elsősorban arra keresek választ, hogy összekapcsolható-e, s ha igen, milyen módon a történetírás e két ága, melyek azok a fő területek, amelyeken a gazdasági élet jelenségei a helytörténet módszerével is, vagy csak azzal közelíthetők meg, milyen eredményekkel biztat a gazdasági élet múltjának lokális elemzése.

2. GONDOLATOK A GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS A HELYTÖRTÉNET KIALAKULÁSÁRÓL

Ismeretes, hogy a történetírás címben szereplő két ágazata közül a gazdaságtörténet is fiatal tudománynak számít, Európa fejlett országaiban is csak a polgári társadalommal együtt született meg, így a gazdasági élet múltjának feltárására irányuló törekvésekről a 18. század végét megelőző időszakban nem nagyon beszélhetünk.

A gazdaságtörténet tárgyát nagyon sokféle oldalról, különböző módon közelíthetjük meg. Ha azt mondjuk, hogy a gazdaságtörténet „a gazdasági tevékenységek, nevezetesen a mezőgazdaság, erdőgazdaság, bányászat, ipar, kereskedelem, hajózás, közlekedés- és pénzügy és e tevékenységekkel kapcsolatos berendezések története” (BERLÁSZ J. 1947. 3. o.), akkor többé-kevésbé helyesen határoltuk körül azokat a területeket, amelyek múltjának feltárása a gazdaságtörténet vizsgálódási körébe tartozik, de nem utaltunk arra, hogy e vizsgálat nem egyszerű leírás, hanem elemzés, összefüggések, törvényszerűségek megállapítása is. Ha a történelmi materializmus elveinek megfelelően azt állítjuk, hogy a marxista gazdaságtörténet a századok során változó termelési módokkal foglalkozik, vizsgálja és magyarázza a termelésnek, a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének törvényeit, akkor a gazdaságtörténeti kutatás specifikus vonásait hagyjuk figyel-

* Dr. Orosz István, a történelemtudományok doktora, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára (Debrecen)

men kívül, s a gazdaságtörténetet beleolvastjuk a politikai gazdaságtanba, illetve nem választjuk el a marxista történetírás egyéb területeitől. A változó termelési módok ugyanis csak totalitásként foghatók fel, s ezekkel, illetve alkotóelemeikkel a mindenkori termelő egyénnel, a termelési közösségekkel és eszközökkel nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a marxista történetírás egésze foglalkozik. Talán azt kell hangsúlyozni, hogy a gazdaságtörténet megközelítési módjában a gazdaság aspektusa érvényesül, nem a politikáé, a jogé vagy a kultúráé. A lényeg persze nem a gazdaságtörténet pontos fogalmi körülhatárolásán és tárgyának minuciózus pontossággal történő kijelölésén van. Igazat kell adnunk RÁNKI GYÖRGY-nek: „tisztá gazdaságtörténet nem létezik, az intézmények, az uralmi rendszer, a gazdasági fejlődés társadalmi problémái, azaz a gazdaságtörténet és társadalomtörténet egysége, illetve kölcsönhatása lényeges feltétele annak, hogy a gazdaságtörténetet teljesebben műveljük, és a gazdaságot mint az egész részét felfogva a gazdaságtörténész se izolálódjék az általános történetírás művelőitől” (RÁNKI Gy. 1977. 25. o.). Az izolálódástól az óvhat meg, ha a gazdasági jelenségeket valóban kapcsolataikkal együtt az egész részeként szemléljük, az egészben való felolvasástól pedig az, ha a megközelítésben érvényesítjük a gazdaság aspektusát.

Mindezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a gazdaságtörténet kialakulása során nem könnyen szabadult meg világra segítői: a közgazdaságtan, a politikai és jogtörténet gyámkodásától. A 18. század második felének kameralista közgazdászainál, de a 19. századi közgazdaságtan ún. „történeti iskolája” képviselőinél, FRIEDRICH LIST-nél vagy WILHELM ROSCHER-nél a gazdaságtörténeti érdeklődés nem jelentett többet, mint történeti példák gyűjtését közgazdasági elméletek igazolására vagy mások elképzeléseinek megcáfolására (ROSCHER, W.1902). Nem volt sokkal jobb a helyzet a politikai- és jogtörténetben sem. A gazdasági életben a jogviszonyok, az intézmények voltak elsődlegesen fontosak, a gazdasági élet jelenségeinek elemzésére az alkotmánytörténet keretei között nyílt szerény lehetőség. Bár a tudománytörténet tanúsága szerint egy heidelbergi egyetemi tanár, KISSELBACH már 1853 óta használta előadásaiban a gazdaságtörténet kifejezést s 1879-ben THEODOR INAMA – STERNEGG osztrák statisztikus könyvének címében is megjelent a gazdaságtörténet szó, maga a gazdaságtörténet azonban csak segédtudománya volt a közgazdaságtannak, illetve a jogtörténetnek és statisztikának. Ebből az állapotból csak akkor tudott szabadulni a múlt század utolsó negyedében, amikor a sajátos kutatási területek elhatárolódása mellett kialakult a gazdaságtörténet önálló kutatási módszere, terminológiája és belső viszonyítási rendszere is. A gazdasági élet egésze – és nemcsak jogviszonyai – lett az a sajátos kutatási terület, miként azt KARL LAMPRECHT klasszikussá vált könyvének címe is jelezte, s a történeti statisztika a megkülönböztető módszer, és a politikai- és jogtörténet korszakbeosztásától, de a közgazdaságtudomány által megállapított fejlődési szakaszoktól is eltérő stadiális rendszer az a terminológiai és viszonyítási bázis, amelynek koordinátái között a múlt gazdasági jelenségeit el lehetett helyezni. A kutatás területeinek elhatárolódása azonban tüstént differenciálódást indított el, létrejött a mezőgazdaság múltjával foglalkozó agrártörténet, az ipar- és kereskedelem-történet, a hajózás története, a településtörténet stb. Ez a differenciálódás azonban nem a gazdaságtörténetnek, mint történeti stúdiumnak a szét-

hullását jelezte, hanem éppen azt, hogy önálló tudományággá vált, amelyből újabb hajtásként más tudományágak is kinőhettek.

A belső viszonyításrendszer kialakításának számottevő teljesítményeként kell értékelnünk a múlt század utolsó évtizedében KARL BÜCHER három stádiumát: a házi gazdaságot, városgazdaságot és nemzetgazdaságot, annak ellenére, hogy a gazdasági élet totalitása már a kialakulás időszakában sem volt bekényszeríthető a fokozatelmélet néhány formális szakaszába. Nem vonható azonban kétségbe, hogy a három stádium valós tartalommal is bírt s értelmes elvonatkoztatás eredménye volt, csak hogy ez az elvonatkoztatás felülről lefelé valósult meg (BERLÁSZ J. 1947). A kapitalizmus kialakulása a klasszikus fejlődésű területeken együtt járt a nemzetállamok, a gazdasági élet síkján a nemzetgazdaságok kialakulásával. A tőkés rendszerrel együtt születő gazdaságtörténet vizsgálódásainak fő kerete is a nemzetgazdaság volt, a gazdasági élet totalitása a nemzetgazdaságban öltött testet, más kapcsolatok ehhez viszonyítva alacsonyabbrendűnek tűntek. A tőkés nemzetgazdaságból, mint a fejlődés végcéljából vonatkoztatták el az alacsonyabb szinteket, a városgazdaságot, házi gazdaságot, amelyek így időben visszafelé haladva is más-más történeti korszakok meghatározó gazdasági egységeivé váltak. A kialakuló gazdaságtörténet képviselői sem vonták kétségbe a nemzetgazdaságtan történeti iskolája híveinek véleményét, amely szerint a nemzetgazdaság történetileg is a jelenségek vizsgálatának legfontosabb kerete, a politikai összetartozás, az államhatalom, a törvények és rendeletek valóságos egységet teremtettek, amelyet megerősített a nyelv, az ízlés, a szokásjog stb. közössége, mindazon tényezők, „melyek az ország közös természetén, leszármazáson és történelmén alapulván gazdaságilag nagy fontossággal bírnak s az államra legalábbis oly nagy hatást gyakorolnak, mint viszont emez rájuk” (ROSCHER, W. 1902). Ha történetileg az állami egység, mint keret hiányzott, helyére lépett a népi egység s a „Volkswirtschaft” időben távoli múltban is vizsgálhatónak mutatkozott (SOMBART, W. 1913).

A nemzeti, állami kereteket a marxista gazdaságtörténet is olyan egységnek tartotta és tartja máig is, amelyek leginkább alkalmasak a gazdasági struktúra specifikumainak megragadására. Aligha véletlen, hogy Oroszország és a Szovjetunió gazdaságtörténetét összefoglaló, máig is legelterjedtebb kézikönyv címében is hordozza a „népgazdaság” kifejezést (LJASCSENKO, P.J. 1952).

A nemzetgazdaság specifikumait kutató gazdaságtörténet a helytörténetbe, mint ugyancsak nehezen kibontakozó, de sajátos vonásokat viselő történeti kutatási területbe az alacsonyabb szinteken, a városgazdaságot, házi gazdaságot, a települések történetét kutatva botlott. A kezdeti viszony nem volt más, mint néhány évtizeddel korábban a gazdaságtörténet és a közgazdaságtan vagy a gazdaságtörténet és jogtörténet viszonya: téglák készítése és gyűjtése a népgazdaság nagy épületének felépítéséhez.

Pedig a helytörténet nagy hagyományokkal rendelkezett, különösen azokban az országokban, ahol a középkor folyamán erőteljes volt a területi fejlődés, így mindenekelőtt Németországban és Olaszországban, de Franciaországban, Spanyolországban s részben Angliában is. A politikai hagyományokkal is rendelkező, országnyi területek, mint Burgundia, Bajorország, Wales, Bretagne vagy Ka-

talónia politikai története, jogalkotása és speciális jogrendje, esetleg etnikai sajátosságai felkeltették az érdeklődést már akkor is, amikor a gazdasági élet emlényeivel való foglalkozás nem volt történetíróhoz méltó feladat. Ugyanez volt a helyzet a városok múltjának feltárásában is, nemcsak Itáliában, ahol a középkorban a városállamok territorális hatalommá nőttek, vagy Németországban, ahol a középkori városszövetségek politikai súlya messze meghaladta a kisebb fejedelmek territorális politikai hatalmát, de Angliában, Franciaországban vagy Spanyolországban is, ahol a városok politikai befolyása nem emelkedett a territorális hatalom szintjére. Ezekben az országokban elhanyagoltnak legfeljebb a falutörténeti kutatást lehetett tekinteni, ami nemcsak annak a következménye volt, hogy a falvakban nem történtek említésre érdemes politikai események, legfeljebb sok évszázad alatt egyszer-egyszer, amikor a jobbágyfelkelések próbálták megingatni az urak hatalmát, hanem annak is, hogy a falvak lakói, a parasztok, nem lévén saját történetíróik, nem érdeklődhettek múltjuk iránt.

A politikai, jogtörténeti alapozottságú territorális történettel és várostörténettel a kialakuló gazdaságtörténet nem nagyon tudott mit kezdeni s miután a helytörténetet elsősorban a fentiek jelentették, a szükséges kapcsolat nem jött létre.

3. A GAZDASÁG- ÉS HELYTÖRTÉNET FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a társadalmi-gazdasági fejlődés elmaradottsága következtében – amint ismeretes – a gazdaságtörténeti kutatás még nehezebben született meg, mint Nyugat-Európában. Igaz ugyan, hogy a liberális történetfelfogás legjelesebb hazai képviselője: HORVÁTH MIHÁLY nemcsak szavakban hirdette a békés polgári tevékenység, azaz a gazdasági élet feltárásának szükségességét, hanem maga is részt vállalt a hazai ipar és kereskedelem történetének feltárásában, mégis a 19. század végéig számottevő gazdaságtörténeti kutatás nem jött létre. Nem változtat ezen az a tény sem, hogy abban az évtizedben, amikor az első német gazdaságtörténeti munka megjelent, a magyar közgazdaságtan és jogtörténet egy-egy neves képviselője csaknem azonos módon fogalmazta meg a hazai gazdaságtörténet megteremtésének szükségességét. „A hazai gazdaság tüzetes történelme” (FÖLDES WEISS BÉLA) mégsem született meg, s ami egy-egy részterületen létrejött, pl. az egyébként érdemes jogtörténész WENZEL GUSZTÁV magyar mezőgazdaság története, nem volt mérhető tudományos mércével. A század utolsó évtizedében változást hozott a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle megjelenése. Az európai szintű gazdaság- és társadalomtörténésznek tekinthető TAGÁNYI KÁROLY szerkesztői elképzelései azonban csak nagyon csekély mértékben valósultak meg. A pozitívizmus legfontosabb alapelve, hogy a társadalom és a gazdaság történetében is a természetben érvényesülő egzakt törvényeket kell kutatni és felismerni, a legkevesbé sem érvényesült a folyóirat egyre inkább csak adatközléseket tartalmazó cikkeiben. Nem tudott szabadulni a jogtörténet köldökzsinórjától az ipartörténet sem. Hiába buzdította a Történelmi Társulat már az 1870-es évektől kezdve a kutatókat az ipartörténet emlékeinek összegyűjtésére és az ipar történetének megírására, HORVÁTH MIHÁLY művének nem akadt méltó folyta-

tója (WELLMANN I. 1962, GUNST P. 1965). SZÁDECZKY LAJOS-nak már jóval a századforduló után elkészült ipari-és céhtörténete csak formális jogi leírásokat tartalmazott, az elemzés halvány árnyéka nélkül. A kérdés modern kutatója nem minden malícia nélkül, de teljesen jogosan állapíthatta meg: „bármily furcsán és groteszkül hangzik, a céhek történetével foglalkozó írásokban keresve sem találunk gazdaságtörténeti vizsgálatokat, gazdaságtörténeti vizsgálódásokat, gazdaságtörténeti elemzéseket” (SZÜCS J. 1955. 8. o.)

Nem volt jobb a helyzet a hazai helytörténetírásban sem. Az említett nyugati országoktól eltérően a hazai helytörténet egyik jellegzetessége volt, hogy hiányzott belőle a területi történet, nyilván nem függetlenül attól, hogy a középkor folyamán Magyarország területén Erdélyt, Horvátországot és a korán elveszített déli bántágokat kivéve sajátos jogállású önálló fejlődésű területek alig voltak. Ahol a középkori privilégiumok sajátos jogállású körzeteket teremtettek, pl. az erdélyi vagy a felsőmagyarországi szászok esetében, a közös múlt feltárásában is születnek számontartható eredmények már a 18–19. század fordulóján is. A szűkebb értelemben vett helytörténetben azonban BÉL MÁTYÁS és félbemaradt kísérletét nem tekintve sem a 18. század második, sem a 19. század első felében nem jöttek létre maradandó alkotások. A Tudományos Gyűjteményben, a Tudománytárban és más 19. század eleji folyóiratokban történt néhány kísérlet egy-egy mezőváros és kisebb település történeti múltjának felvázolására. A szerzők azonban éppen a gazdasági élet eseményei iránt érdeklődtek a legkevésbé. A helytörténetnek is tekinthető történeti irodalom igen változó színvonalú műveket alkotott a századfordulón tömegesen megjelenő megyei monográfiákban, amelyek többnyire rostátlan adatokat tartalmaztak az egyes települések történetével kapcsolatban. Maradéktalanul csak CSÁNKI DEZSŐ Európa-szerte páratlan történeti földrajzát lehet dicsérni, amely nemcsak bázisát alkotta minden további helytörténeti kutatásnak a középkor vonatkozásában, de a településtörténet irányába meg is határozta a kutatások útját (MÁLYUSZ E. 1923–24, WELLMANN I. 1962).

A fentiekben vázolt helyzet miatt a 19–20. század fordulójáig sem Európa fejlettebb országaiban, sem Magyarországon nem talált egymásra helytörténet és gazdaságtörténet. Az azonos végeredményt azonban különböző okok váltották ki. Nyugat-Európában sem a régiók, sem a városok történetének feldolgozásában nem domináltak a gazdasági jelenségek, a nemzetgazdaság történetének megrajzolásához pedig a városi vagy területi jog vagy politika eseményeire nem volt szükség. A helytörténet két feltétel egyidejű fennállása mellett lehetett volna legalább segédtudománya a gazdaságtörténetnek: ha a politikai múlt helyett érdeklődése a mindennapi élet felé fordul, másrészt, ha a gazdaságtörténet a mikroökonómia mellett bevonta volna vizsgálódásai körébe a mikroökonómia jelenségeit is. Ez a változás a 20. századi gazdaságtörténetben többé-kevésbé bekövetkezett.

Magyarországon nem volt érdemleges területi történetírás, így politikatörténet jellegű helytörténet sem. Volt viszont a helytörténeti munkákban rengeteg gazdaságtörténeti jellegű adat és közlés, igaz más jellegű helyi adatokkal ömlesztve. MÁLYUSZ ELEMÉR több mint fél évszázaddal ezelőtt írt iránymutató cikkében pontosan diagnosztizálta a magyarországi helytörténetet, amelyet ő joggal többnek tekintett a helységek vagy egy helység történeténél (Orts-geschichte).

Szerinte „megyéink határai politikailag nem szabdalták fel független, külön részekre az országot s így a némethez hasonlóan virágzó helytörténetírás sem fejlődhetett ki. A mi megyei monográfusunk nem foglalkozhatott munkájával kapcsolatban fontos politikai eseményeknek források alapján történő megírásával, hanem első látszatra túlságosan is jelentéktelen részletekkel kellett bibelődnie. Ezért történetíróink legnagyobb része bizonyos averzióval tekintett a részletfeldolgozás munkája elé s energiáját szívesebben fordította általános történeti jelenségek vizsgálatára és megírására. Ezzel azonban ismét együttjárt, hogy a monográfiákat, túlnyomórészt, módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő autodidakta történetkedvelők írták meg, akik munkájukban sablonszerűen jártak el, mivel invenciójuk új szempontok szerinti feldolgozásra nem volt.* (MÁLYUSZ E. 1923–24.539. o.) A dilettánsok által művelt helytörténet még adatokat sem szolgáltatott a gazdaságtörténet számára, mert ezek ellenőrzése nagyobb fáradságba került volna, mint felkutatásuk. A magyarországi helytörténet és gazdaságtörténet egymásra találásának elmaradásában a másik ok az lehetett, hogy a pozitívista tanokból csak az adatgyűjtés fontosságát kiemelő magyar gazdaságtörténetírás nem is igényelt mások által gyűjtött adatokat, mert a sajátjából sem tudott érdemleges szintézist létrehozni. A két ágazat találkozására a DOMANOVSKY SÁNDOR nevével fémjelzett gazdaságtörténeti iskola és ERDEI FERENC munkáinak tovább sugárzása jegyében kerülhetett volna sor, ha a történelmi változások közbe nem szólnak (MAJLÁT J. 1943.).

4. A GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS HELYTÖRTÉNET KAPCSOLATRENDSZERE

Ha a tanulmány bevezető szavaiban azt mondtuk, hogy a helytörténet és gazdaságtörténet összekapcsolása egyáltalán nem magától értetődő dolog, most úgy kell feltennünk a kérdést az elmondottak után, egyáltalán lehetséges-e ez az összekapcsolódás? Tud-e valamivel hozzájárulni a helytörténet a gazdaságtörténet eredményeihez és megfordítva? Az igenlő válasszal kapcsolatos szkepsis nem tűnik teljesen megalapozatlannak. Aligha véletlen, hogy egy 1947-ben született gazdaságtörténelmi alapvetés a gazdaságtörténelem segédtudományai között felsorakoztatta a politikai történetet, a jogtörténetet, a művészettörténetet, a valástudományt, a művelődéstörténelmet, a közgazdaságtant, a statisztikát is, de nem említette a helytörténetet, bizonyára a fentebb említett okok miatt (BERLASZ J. 1947).

Az összekapcsolhatóságra vonatkozó kérdés jogosságát az is fenntartja, hogy a gazdasági élet teljességének megragadására a marxista gazdaságtörténet is a nemzeti kereteket tartja a legmegfelelőbbnek, mert a gazdasági struktúra sajátos vonásait a nemzeti keretek között lehet leginkább kutatni.

A modern nemzetállamok kialakulása után a népgazdaságok létrejöttével a fentieket aligha lehet tagadni. Az is valószínűsíthető, hogy az állam a tőkés korszakot megelőző időben, a feudális viszonyok között is egyik lehetséges kerete a gazdasági jelenségek tanulmányozásának. Egyik, de bizonyára nem egyedüli. S éppen

ez teszi jogossá és indokoltá azt a meggyőződésünket, hogy helytörténet és gazdaságtörténet két olyan ága a történettudománynak, amelyeknek van mondanivalója egymás számára. Ehhez azonban tovább kell folytatódni a helytörténetírásban annak a nagy megújulási folyamatnak, amely az utóbbi évtizedben véleményünk szerint már megkezdődött, de be kell következni bizonyos szemléletváltásnak a gazdaságtörténetben is, amelynek jeleit szintén tapasztalhatjuk.

Milyen megújulási folyamatra gondolunk? Mindenekelőtt arra, hogy a helytörténet kikerült a dilettánsok kezéből s Magyarországon is elindult a tudománnyá válás útján nemcsak a város- vagy uradalomtörténet és tájtörténetben, de a legalacsonyabb szinten: egy-egy falu történetének feldolgozásában is. Ha a helytörténet termékeny kapcsolatba akar kerülni a gazdaságtörténettel, le kell mondania arról, hogy lemeztelenített és a táji környezetből kiszakított helységtörténet legyen. Igaz az, hogy a helytörténetnek az adott település vagy települések belső történetét kell megírnia. Hogy MÁLYUSZ ELEMÉR példájánál maradjunk: Szőreg története szempontjából teljesen esetleges, hogy a szőregi csata a település határában volt. A mezőváros múltjának elemzéséhez nem tartozhat hozzá a csata stratégiai elemzése, részleteinek leírása (MÁLYUSZ E. 1923–24). De az is igaz, hogy egy település történetét a saját elszigetelt, provinciális szempontjai szerint nem érdemes megírni. Ha bármely település múltját funkcionálisan kívánjuk megragadni – s van-e olyan történész, aki nem erre törekszik –, akkor vizsgálatainkat ki kell terjeszteni azokra a szerves kapcsolatokra is, amelyek az adott történelmi korszakban a települést környezetéhez fűzték. Más szavakkal: Óriszentpéter története nem lesz valós történet az Órség egészébe való beillesztés nélkül, Berettyóújfalué a Sárrét, Tokajé Hegyalja, Szentgálé a Bakony nélkül. A település múltja nem oldható fel a tájban, régióban, de nem is választható el attól.

A tágabb értelemben felfogott helytörténet megvalósítása felé az első lépést azok a településtörténeti kutatások tették meg, amelyek a falu-, mezőváros, várostörténetet nem úgy értelmezték, hogy csak a mai település múltját kell feltárni, hanem a történelem során a mai település határában lévő valamennyit. Ez önmagában is egy viszonyrendszer kibontásának lehetőségét teremtette meg.

Ismeretes, hogy a középkori Magyarországon a falvak száma meghaladta a 20 ezret. A különböző történeti korszakok nagy pusztasodásainak eredményeként a 18. században ez a szám több mint felére csökkent, annak ellenére, hogy az új falvak születése és kialakulása is folytatódott (SZABÓ I. 1966, DANYI D. – DÁVID Z. 1961). Mindez azt is jelenti, hogy átlagosan minden település határában egy másik, korábban létezett, de megszűnt helység múltja után kell kutatni. Az elmondottak fokozottabban érvényesek a mai Magyarország területén lévő be-te-le-pü-lések-re, mivel a török hódítás miatt a legritkább településhálózat itt alakult ki. Debrecen újkori határában több tucat középkorban pusztává vált falu volt található, nélkülük Debrecen története sem lenne megérthető. De még olyan viszonylag szűkhatárú város, mint Berettyóújfalu is 6 virágzó középkori települést olvasztott határába (ZOLTAI L. 1936, BALOGH I. 1973).

Ha a falut az őt alakító tájjal, a várost vonzáskörzetébe tartozó vidékkel együtt szemléljük, s a középpontba valóban a helytörténetét állítjuk, akkor a helytörténetnek lesz mondanivalója a gazdaságtörténet számára. Már MÁLYUSZ ELEMÉR

megállapította, hogy egy-egy település múltjában a gazdasági-társadalmi jelenségek dominálnak, ha ezt a kutató szélesebb összefüggéseiben is fel tudja tárni és be tudja mutatni, a helytörténet azonnal szerves kapcsolatba kerül a gazdaságtörténettel.

Ehhez azonban szükséges az elmondottakon túl az is, hogy a gazdaságtörténet fokozottabban érdeklődjék a mikroökonómiai folyamatok iránt. Csak akkor válhat gyümölcsözővé a kapcsolat, ha a gazdasági változások széles hőmpolygó folyamatai apró kis patakokból születnek meg.

Bármennyire is meghatározóak az általános gazdasági-társadalmi fejlődési tendenciák, a gazdaságtörténet nem mondhat le arról, hogy gazdasági jelenségeket az alapegységek, termelő üzemek, apró termelési közösségek, falvak, városok, régiók szintjén vizsgáljon. Azt az utat tehát, amely a mikroökonómiából a makroökonómiába vezet. Különösen fontos ez a feudalizmus korszakában, amikor a táji sajátosságok gyakran erősebben meghatározó jellegűek, mint a „nemzetgazdaság”. Az ilyen jellegű vizsgálat a feudális társadalomban a leginkább alkalmas a termelés, csere, fogyasztás egységének megragadására, mert a gazdaság totalitása még nem a nemzetgazdaság, hanem csak a városgazdaság vagy a régiók szintjén jelentkezik s így itt tanulmányozható. A feudális termelés természetéből fakadóan a természetes termelés – vagy éljünk az említett BÜCHER kifejezésével: a zárt házigazdaság korlátait csak a régiók, a város és környéke kapcsolatában lehetett áttörni. A helyi sajátosság, amely helytörténeti kutatással és módszerrel tárható fel, a középkor viszonyai között nem egyszerűen különbözőség az általánossal szemben. Maga az általános nem jelenhet meg más formában, mint a táji variációk sokszínűségében.

De nem válik feleslegessé a helyi különbségek kutatása az egységes tőkés nemzetgazdaság kialakulása után sem. Ismeretes, hogy a tőkés viszonyok uralomra jutása azonos államhatárok között is egyenlőtlenül, nagy különbségekkel ment végbe. A tőke uralma alá hajtotta a gazdaság különböző szektorait, de az egyes vidékeken más és más feltételeket talált. A korábbi, esetleg sok évszázados fejlődésnek megfelelően a helyi sajátosságoktól nem függetlenül formálódott ki az új, a régi fejlettségi szintek módosultak, átrendeződtek. A tőke behatolása új tájakat emelt egy országon belül is a fejlődés élére s korábban élenjárókat taszított le kivívott helyeikről. Paradox módon a tőke hatása a kapitalizmus uralomra jutásakor a nagy kiegyenlítés helyett inkább élezte a korábban is meglévő különbségeket. A táji sokszínűség a gazdasági fejlettség és elmaradottság éles kontrasztjával egészült ki.

A termelési alapegységek, az általánostól eltérő helyi különbözőségek kutatásával tehát – véleményünk szerint – a történeti fejlődés legkülönbözőbb szakaszaiban nyílik lehetőség gazdasági folyamatok helytörténeti vizsgálatára a feudalizmustól a szocializmus koráig. A helytörténet és gazdaságtörténet kapcsolata azonban nem merül ki abba, hogy a helytörténet a gazdaságtörténet által megállapított általános fejlődésvonal színezéséhez, variálásához nyújt lehetőséget a meghatározott terület gazdasági életének feltárásával és bemutatásával.

A gazdaságtörténet művelői máig is gyakran tiltakoznak az ellen, hogy a közgazdaságtudomány a gazdaságtörténet eredményeit a történeti összefüggé-

sekből kiszakítva használja fel s a gazdasági élet múltját nem szerves egységként, hanem olyan példatárként kezeli, amelyből sokféle elmélethez lehet anyagot válogatni. Ha a gazdasági aspektusból vizsgált helytörténet csak variációk gyűjteménye lenne, akkor a gazdaságtörténet kapcsolatrendszere is hasonlóvá válna a fentiekhez. Úgy véljük, hogy a gazdaságtörténet és helytörténet kapcsolatában az utóbbi szerepe több annál, hogy színes téglákat gyártson a nemzetgazdaság történetét felépítő nagy épülethez.

Van jónéhány olyan kutatási területe a gazdasági élet múltja vizsgálatának, amely csak helytörténetben kialakított módszer segítségével tárható fel. Ezek közé kell sorolni a gazdaságtörténetnek csak részben tekinthető, attól azonban mégis elválaszthatatlan településtörténetet, amely a középkori gazdasági élet legfőbb bázisával és keretével, a (falusi és városi) település alakulásával, belső és külső határának sorsával foglalkozik. A települések múltjának feltárásában egyre nagyobb szerepet játszó régészet, mint önálló diszciplína saját kutatási módszerrel rendelkezik s ezért kívül esik vizsgálódásaink körén. A településtörténet alapvető forrásbázisát jelentő határleírások, birtokpercekben szereplő határkijelölések, utak, hidak s más tájékoztatósi pontok felsorolása, a régi térképek, utca és dűlőnevek mind olyan történeti források, amelyek rengeteg gazdaságtörténeti tanulsággal is szolgálhatnak a város vagy falu középkori történetében s amelyek csak sajátos helytörténeti megközelítéssel használhatók. PESTHY FRIGYES nagyarányú gyűjtésének sajnos csak egy-egy megyében vagy tájegységben volt folytatása, pedig az emlékeztetőből lassan már kihulló határnevek megmentésében talán már a huszonnegyedik órán is túl vagyunk (MÁLYUSZ E.1923–24, MENDÖL T. 1963).

Ugyancsak a helytörténeti vizsgálatok teremthetnek lehetőséget a középkori mezőgazdaság történet egyik nagyon fontos területe, a földművelési, határhaználtati rendszerek árnyalt bemutatásához. Ismeretes, hogy az 1715.,1720. és az 1828. évi országos adóösszeírásokban minden megyére és a települések nagy többségére kiterjedő, statisztikailag is elemezhető forrásanyag áll rendelkezésünkre. Az 1894-ben alkotott mezőrendőri törvény felmérései során keletkezett iratanyag alapján a vizsgálatok kiterjeszthetők egészen a 19. század végéig. A változások fő vonalai statisztikai elemzéssel, országos átlagban nagyon jól bemutathatók. Az összeírások csak néhány alapformát: parlagolás, két- és háromnyomásos rendszer, szabad gazdálkodás stb. ismertek s minden települést ezek valamelyikébe soroltak be, akkor is, ha valamilyen különleges földhasználati rendszer érvényesült. Ezeket az átlagostól eltérő formákat csak helytörténeti vizsgálat, az adott településre vonatkozó gazdasági iratok, tanácsi határozatok és szabályok feltárásával lehet felderíteni. Két példára legyen szabad hivatkoznunk. Az alföldi nagyhatárú mezővárosok nagy többségében a 18. századtól kezdve elkülönítették egymástól az ún. szállásföldeket és nagyföldeket. Az elnevezések megtévesztőek, mert a szállásföldeken nem feltétlenül voltak állattartó szállások vagy földművelő tanyák, s ugarföldeknek az országos gyakorlattal ellentétben nem az éppen pihentetett földet nevezték. Az elnevezéssel a határ két különböző használatú részét jelölték meg. A szállásföldeken valójában a szabad földhasználat érvényesült s a közösség nem rendelte el még azt sem, hogy szán-

tóként vagy kaszálóként kell élni az ott lévő földeket. Ezért is alakulhattak ki ezen könnyen a szállások, illetve tanyák. Az ugarföldek használatát a közösség szabályozta s rendszerint földesúri vagy államhatári beavatkozásra itt igyekeztek a nyomásos földhasználatot kialakítani, amelyet kormánysszervek is állandóan ajánlottak az alföldi településeknek. Hajdúnánáson és néhány más hajdú városban a szállásföldek mellett az ugarföldeket négy dűlőre vagy járásra osztották, közülük egy 15–20 évig parlagként pihent, hármat pedig a háromnyomásos rendszer szabályai szerint váltogattak. 15–20 év elteltével a pihenő negyedik járást törték fel s parlagnak hagyták a soron következő járást. E sajátos rendszereket a célszerűség, a talajadottságokhoz való alkalmazkodás, a termelési feltételek maximális figyelembevételével alakította ki, ismeretük nélkül aligha lehetne reális képet alkotni e városok gazdálkodásáról. Nem értek azonban be az országos összefűrés egyik kategóriájába sem, így hol nyomásos, hol parlagos, hol szabad gazdálkodású helyiségekként írták össze őket. A helytörténeti kutatással feltárt határhasználati formák nem egyszerűen csak árnyalatot jelentenek a földművelési rendszerek palettáján, de földhasználati magyarázatát olyan lényeges gazdálkodási rendszernek, mint a szállásos, tanyás gazdálkodás (WELLMANN I. 1961, OROSZ I. 1973, 1980, BALOGH I. 1976a, b.).

Helytörténeti kutatások nélkül nagyon nehéz lenne pontos képet rajzolnunk a modern mezőgazdaság megteremtésében oly fontos különleges növénykultúrák: a kukorica, répafélék, takarmánynövények, burgonya, dohány stb. elterjedéséről. Azok a monográfiák, amelyek e növények hazai elterjedésének és művelésének történetét tárták fel, valójában csak helytörténeti vizsgálatokkal valósíthatták meg kitűzött céljukat. Példaként említhető a XVII. századtól fokozatosan elterjedő kukorica, amely pl. Erdélyben nemcsak takarmánynövény, de a legfontosabb élelmezési cikkek egyike lett, a 19. századi országos statisztikákban már a búza után a legfontosabb szántóföldi növény. A különböző települések 18. századi vetésszerkezetére vonatkozó iratokból azonban kiderült, hogy milyen nehezen találta meg helyét a hagyományos gabonafélék vetésforgójában a Balkán felől érkező új növény. A legtöbb alföldi városban és faluban először csak kertekben termelték, mint a kender és a lent. Nem a telekhez tartozó gyümölcsöskertben, hanem a szántóföldből kihasított elkerített területen, amely ezáltal a vetésforgás rendjébe sem tartozott bele. Később a szokásos vetésforgóba úgy próbálták beilleszteni, hogy a tavaszi gabonák nyomásába vetették s végül hosszú bizonytalanság után került csak az ugarba. Ez a fejlődési út csak egyes települések anyagai alapján, tehát szintén csak a helytörténet segítségével volt feltárható (BALASSA I. 1960).

Valójában a feudális korszak legfontosabb uralmi-termelési egységeinek, az uradalmaknak a története és gazdálkodása is csak helytörténeti módszerekkel kutatható. A helytörténeti kutatás feladatait megfogalmazó tanulmányában már MÁLYUSZ ELEMÉR rámutatott, „a gazdálkodás technikája, a birtokkezelés módja, a gabonatermesztés, szőlőművelés, állattenyésztés megoszlása és jövedelmezősége mind csak egy-egy nagyobb uradalom keretében vizsgálható eredményesen, mivel ezekről maradtak fenn családi levéltárakban pontos kimutatások, jelentések, számadások, följegyzések, illetve őriztetek meg a levéltárakban a legalsó fokon álló ispán jelentéseitől kezdve hatalmas összefoglaló zárszámadásokig az

összes iratok" (MÁLYUSZ E. 1923–24, DOMANOVSKY S. 1979). A feudális viszonyok között a földesúri gazdaság feltétlenül elsőrendű szervező erő, a jobbágyi háztartásokat, mint termelési alapegységeket keretbe foglaló és szabályozó parasztfalu többnyire valamelyik uradalom részét alkotta. Az alávetettség formái, a szolgáltatások különbözőségei, az uradalmak közötti eltérések hozzájárulhattak a táj és a gazdálkodás eltérő vonásainak kialakulásához is.

A legfontosabb termelőerő: az emberi munkaerő létszámának alakulásával, újratermelésével és egyéb kérdéseivel foglalkozó történeti demográfia sem nélkülözheti a helytörténeti megközelítést egy sor jelentős kérdés megoldásában. Így a rendszeres népszámlálások megindulása előtti időszakok statisztikailag is elemezhető forrásanyagának az urbéres összeírásoknak, dézsma és dikajegyzékeknek felhasználhatósági körét a történeti demográfia valójában helytörténeti „mélyfúrások” segítségével jelölte ki. Ezek a kutatások egyértelműen kimutatták, hogy az említett összeírások névanyaga csak igen durva megközelítéssel alkalmas a népességszám meghatározására. E feudális-kori összeírások két okból torzítanak: egy sor társadalmi elemet nem tartalmaznak és a házastársok számát kisebbnek mutatják a valóságnál. A paraszti háztartások nagyságának meghatározásában éppen a helytörténeti kutató nem tudott mit kezdeni az országos átlagos szorzószámokkal, mert a háztartások száma a sokféle ok következtében vidékenként is eltérő volt. A valóságos demográfiai mozgások megállapítására csak azok a keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek nyújtottak biztos alapokat, amelyek nagy tömegű névanyagát csak helytörténeti kutatómunkával lehet hasznosítani. Nagyrészt erre a forrásanyagra épül az a családrekonstrukciós módszer, amelynek segítségével fontos eredmények születtek nemcsak a különböző demográfiai mutatók, születésszám, gyermekhalandóság, átlagos életkor, természetes szaporulat stb. meghatározásában, de egy-egy termelői közösség mobilitásának vagy stabilitásának vizsgálatában is (KOVÁTS Z. 1962, 1973).

Nem nélkülözheti a helytörténetet a feudális kori magyar gazdaságtörténet leghanyagoltabb területe: az ár- és bértörténet sem. A 19. század első éveit megelőzően a vásári, piaci árlisták, a megyék, városok által közzétett limitációk csak helyi levéltárakban találhatók meg és nehéz aprómunkával válnak felhasználhatóvá. Talán ez is okozza, hogy nincs számottevő magyarországi ártörténeti irodalom. Pedig a városi, megyei árlisták összeállításával számos olyan jelenségre fény derülhetne, ami nélkülözhetetlen a gazdaságtörténeti kutatás számára. Így máig is csak részleges írások igazolják a 16. századi európai árforradalom magyarországi jelentkezését, a 17. század derekától a 18. század közepéig tartó depresszió történetének is csak első fázisa tekinthető tisztázottnak. Ársorok hiányában nem láthatjuk tisztán az ipari és agrártermékek egymáshoz való viszonyát és e viszony változásait. Pedig e nélkül a piaci kapcsolatokról szóló megállapítások csak általánosságokban mozoghatnak. Csak helytörténeti kutatásokkal tárható fel a fogyasztás szerkezetének történeti alakulása, amely szintén nem lehet elhanyagolható a termelés szempontjából sem (ZIMÁNYI V. 1969, 1976, KAZIMIR S. 1976, N. KISS I. 1973).

Nem választható el a helytörténeti kutatásoktól a városi élet, az ipar és kereskedelem történetének sok kérdése sem. Ezek közül legyen szabad egyet: a kései

feudalizmus városi és falusi kézműiparának alakulását kiemelni. Azokban az országokban, ahol a magyarországinál fejlettebb az ipar-kereskedelem és a város-történet kutatása, mint pl. Lengyelországban, széles körű helytörténeti irodalom alapján lehetett igazolni azt a feltételezést, hogy a feudális rendszer konzerválódása a 16–18. században elválaszthatatlan a falu és város közötti munkamegosztás alakulásától. E kapcsolatok elsorvadása egyrészt lehetőséget teremt az úri hatalom és a jobbágyi függés erősödésére, másrészt a megerősödő s a majorságokkal zárt termelési és fogyasztási rendszert teremtő úri hatalom maga is tovább sorvasztja a városokat s rákényszeríti őket saját agrárgazdaságuk kialakítására. Mindez természetesen nem hat ösztönzően a kézműipar fejlődésére sem. Hadd hivatkozzam a kései feudalizmus egyik legnépesebb magyarországi városára, Debrecenre, amely a 16. században még egyértelműen iparos és kereskedő jellegű, élénk piaci kapcsolatban környezetével. A török uralom alatt a távolsági kereskedelemben való részvétel még feledtetni tudta a kézműipar stagnálását, sőt hanyatlását. A török kiűzése után azonban az egykori országokat átfogó kereskedelem vidékies szatócskodássá halványult s kiütköztek a kézművesség hanyatlásának jegyei. A szabad királyi városi jogállás megszerzése ellenére a 18. században Debrecen jellegét nagyrészt a mezőgazdaság határozta meg, a korábban nyitott városgazdaság ugyanolyan önmagát ellátó zárt egységgé vált, mint a legtöbb földesúri uralom. Ennek a gazdasági változásnak hű tükrre volt az életvitelben, mentalitásban a „debreceniség” kialakulása (SZÜCS J. 1963, BALOGH I. 1973).

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A példákat, amelyek között a szerző kutatási területének és érdeklődésének megfelelően – gondolom megbocsátható módon – túlságosan sok volt az agrártörténet területéről vett, és kevés a gazdasági élet egyéb tereimairól származó, sokáig lehetne folytatni. De talán a felemásan válogatott példák is igazolták, hogy a helytörténeti kutatás eredményei és módszerei nem nélkülözhetők a gazdaságtörténetíró számára, sőt jónéhány kérdésben a gazdasági jelenségek története csak így tanulmányozható.

A modern korok kutatásában, amikor olyan statisztikai adatfelvételek állnak a kutatók rendelkezésére, amelyek országos összesítésben értesítenek bizonyos jelenségekről, úgy tűnhet, hogy nincs szükség a helytörténet eredményeire. A helyi vizsgálatok azonban – ha nem csak az országos statisztika részadatait dolgozzák fel – itt sem feleslegesek. A statisztikai adatfelvételi lapok megsemmisítése miatt a kutató elvesztette azt az egyetlen szálát, amely őt vizsgálataiban a felmérés alanyához fűzte. Mindenütt csak statisztikai átlagokkal, matematikai összegekkel találkozunk, amelyeket nem változtathat meg, nem rakhat másféle logikai rendbe s ezáltal homályban maradhatnak és megfoghatatlanokká válnak olyan változások, amelyekben pl. statisztikai összegükben ellentétes erők hatnak, mivel az átlag csak ezen erők eredőjét mutatja.

A helytörténeti kutatás ezt az ellentmondást a termelés és termelők közvetlen vizsgálatával feloldhatja, ha tudományos alapon művelik. A számok csontvázára valóságos életet varázsolhat. Napjainkban, amikor a matematizálódás, a közgazdasági modellek alkalmazása egyre jobban tért hódít a gazdaságtörténetben is, a helytörténet, ha komolyan veszi saját feladatát, az életközösséget biztosíthatja a gazdaságtörténet számára. Ez az életközelség azonban nem lehet parlagi provincializmus. A narratív adatközlés korszaka – reméljük – a helytörténetírásban is végét járja s átadja helyét az alapos elemzéseknek. A gazdasági élet jelenségeit összefüggésben feltáró helytörténész számára éppen az elemzések biztonságához szükséges távlatokat adhatja meg a gazdaságtörténet. Szeretnénk hinni, hogy a helytörténet ezen az alapon a jelenlegieknél még szebb eredményeket fog elérni.

IRODALOM

- BALASSA I. 1960: A magyar kukorica. – Budapest.
- BALOGH I. 1973: A civisek világa. – Budapest.
- BALOGH I. 1976a: Adatok az alföldi mezővárosok határháználához a XIV–XV. században (Debrecen határának kialakulása). – Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. k. Debrecen.
- BALOGH I. 1976b: Tugurium – szállás-tanya. – Ethnographia.
- BERLÁSZ J. 1947: Gazdaságtörténelmi alapvetés. – Budapest.
- DANYI D. – DÁVID Z. 1961: Az első magyarországi népszámlálás. – Budapest.
- DOMANOVSKY S. 1979: Gazdaság és társadalom a középkorban. – Budapest.
- GUNST P. 1965: Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945–1965. – Agrártörténelmi Szemle, Supplementum.
- KAZIMIR S. 1976: Adatok a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez. – Történelmi Szemle.
- N. KISS I. 1973: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. – Agrártörténelmi Szemle.
- KOVÁTS Z. 1962: A csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950). – Történelmi Statisztikai Évkönyv, Budapest.
- KOVÁTS Z. 1973: A népesség. – In: Hajdúnánás története (szerk.: RÁCZ I.). Hajdúnánás.
- LJASCSENKO P. J. 1952: Isztorija norodnovo hozjajsziva SZSZSZR. – 1–2. Moszkva.
- MAJLÁT J. 1943: Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. – In: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15. (szerk.: DOMANOVSKY S.). Budapest.
- MÁLYUSZ E. 1923–24: A helytörténeti kutatás feladatai. – Századok.
- MENDŐL T. 1963: Általános településközpontok. – Budapest.
- OROSZ I. 1973: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. – In: Hajdúnánás története (szerk.: RÁCZ I.). Hajdúnánás.
- OROSZ I. 1980: A „rideg” tanya. – In: A magyar tanyarendszer múltja (szerk.: PÖLÖSKI F. – SZABAD GY.). Budapest.
- RÁNKI GY. 1977: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai. – Budapest.
- ROSCHER, W. 1902: A nemzetgazdaság alaptanai. – Budapest, 2. kiadás (ford. Kiss János).
- SOMBART W. 1913: Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. – Berlin.
- SZABÓ I. 1966: A falurendszer kialakulása Magyarországon. – Budapest.
- SZÜCS J. 1955: Városok és kézművesség a xv. századi Magyarországon. – Budapest.
- SZÜCS J. 1963: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jh. – Studia Historica 53.
- WELLMANN I. 1961: A földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. – Agrártörténelmi Szemle.
- WELLMANN I. 1962: Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről. – Agrártörténelmi Szemle.
- ZIMÁNYI V. 1969: Sopron város hűselltatása 1567-ben, 1570-ben és 1593-ban. – Agrártörténelmi Szemle.
- ZIMÁNYI V. 1976: Magyarország az európai gazdaságban. – Budapest.
- ZOLTAI L. 1936: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. – Debrecen.

LOCAL HISTORY – ECONOMIC HISTORY

István Orosz

Local history means the scholarly study of the past of a settlement and economic history covers the evolution of economic life. The relationship between the two concepts in the title is *not* obvious and some explanation is certainly needed. Both local and economic history are flourishing branches of present-day history writing in Hungary, although their appreciation is not identical. The paper seeks answer to the question whether the two ways of history writing can be combined and which are the fields where the local history approach is (exclusively) appropriate to the phenomena of economic life and what achievements are to be expected from the local analysis of the economic life of the past.

The methods and results of local history research are also indispensable for the writer of economic history and in several cases this is the only feasible approach to the history of economic phenomena. In the research of modern times, when detailed statistics are available for researchers, seemingly there is no need for the results of local history investigations. However, these investigations are not superfluous either here – if they are not merely based on partial data of national statistics – as several important aspects remain hidden in the national statistics. Economic history on the other hand may give the necessary perspective for the work of a local historian, engaged in the study of the laws of economic life on a local scale.

ИСТОРИЯ КРАЯ И ИСТОРИЯ ЭКОНОМИКИ

Иштван Орос

Если считать, что история края означает научное раскрытие прошлого некоторого поселения, а историю экономики понимать как ход развития экономической жизни, или же как науку, имеющую своим предметом изучение последнего, то сочетание двух понятий в заголовке не само собой разумеется, и нуждается в объяснении. Как история края так и история экономики, являются цветущими ответвлениями в современной венгерской историографии, хотя со стороны науки они ценятся по-разному. В статье ставятся вопросы: а) можно ли (а если можно, то каким образом?) сочетать эти две отрасли историографии?; б) в каких главных областях могут быть применены эти методы?; в) в каких областях они должны быть применены обязательно для познания экономической жизни?; какие результаты ожидаются от локального анализа прошлого экономической жизни?

Результаты и методы исследований по истории края необходимы для историка, занимающегося историей экономики, а во многих случаях, история экономических явлений может изучаться только такими методами. В изучении современных эпох, для которых имеются подробные статистические данные, кажется, нет надобности в результатах истории края. Однако, и при этом исследования локальной истории не бесполезны — если они направлены не на обработку данных всеобщей статистики —, поскольку средние величины по стране скрывают многие важные явления. А история экономики, в свою очередь, дает исследователю истории края необходимые перспективы для надежного комплексного анализа явлений экономической жизни.

A DEBRECENI KOLLÉGIUM REGIONÁLIS ISKOLAKULTÚRÁJA A XIX. SZÁZADBAN

Bajkó Máttyás*

A magyarországi és az erdélyi kollégiumok története már a XVIII. század végén és a XIX. század elején fontos fejezetét alkotja a korabeli művelődés nemzeti szellemű progressziójának. Ez a fejezet Magyarországon és Erdélyben egyaránt a protestantizmusnak az 1777. évi „Ratio Educationis”-t követő autonóm törekvéseivel kezdődik és az 1800-as évek elején az egyes kollégiumok által kibocsátott tantervekkel fejeződik be. Sárospatakon, Pápán, Kecskeméten, Pozsonyban, Eperjesen, Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Debrecenben, hogy a korszaknak csak a legjelentősebb kollégiumi központjait említsük, olyan tanulmányi programok születnek, amelyekben megmutatkoznak a felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikájával szembeni nemzettudat érvei éppúgy, mint az egyes regionális körzetek helyi sajátosságai.¹

1. A TISZÁNTÚLI RÉGIÓ KOLLÉGIUMA ES PARTIKULÁRIS ISKOLÁI 1804 ÉS 1848 KÖZÖTT

Debrecen kollégiuma, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület regionális rendszerének központi intézménye 1804-ben egy, az egész partikuláris iskolahálózatra kiható új tanterv kidolgozására tesz határozott lépéseket. Vagy ahogyan BUDAI ÉZSAIÁS² az 1804. évi álmosdi Literaria Deputatio tanácskozásairól szóló beszámolójában, mint a professzori kar jegyzőkönyvvezetője többek között írja: „projectálja a Túl a Tiszán lévő Venerabilis Superintendencia által kirendelt Literaria Deputatio a Debreczeni Ref. Collegiumban tanítandó Tudományok Rendét”. Majd lentebb így folytatja: „Princepiumul tévén, hogy a Tudományok Rendinek olyannak kell lenni, mely az egész Ven. Superintendenciában lévő iskolákra, a hol és a jmennyire lehet kiterjeszkedhessenek; és amely szerint minden tanuló Szüleinek, Tutorának, vagy magának is célja és szándéka szerint jó móddal készíthetessék: a Tanítani valók, kezdvén a legalsó Oskolán...”³ stb.

Az Álmosdon kidolgozott tantervi javaslatnak az *alapelve* (principiuma) jól tükrözi a Literaria Deputationak azt a törekvését, hogy a kollégiumban bevezetésre kerülő új művelődési anyag terjedjen ki a *tiszántúli superintendencia minden egyes alsó- és középfokú partikuláris iskolájára*.⁴ Ez az alapelv ugyanakkor először kísérel meg a debreceni kollégium története folyamán olyan egységes *tanulmányi szisztémát* meghatározni, amely -mint lentebb látni fogjuk – az elemi tanulmányokat és a középiskolai ismereteket az egész régióra nézve rendszerbe foglalja. Ez a rendszer már a kollégium magasabb követelményszintjének kívánal-

* Dr. Bajkó Máttyás, a neveléstudományok kandidátusa, a Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa (Debrecen)

ma mellett figyelembe veszi a partiumnak, vagyis a résznek helyi, szociális igényét, sőt a tanulók szüleinek, „tutorainak” az elvárásait is. Vagy ahogyan DANKÓ IMRE írja: „A partikuláris iskolarendszerre, mint az adott gazdasági rendszer részére az jellemző, hogy a kérdéses közösség anyagi viszonyaihoz a legmesszeemenőkig alkalmazkodó. Például csak annyi osztály van benne amennyire erejük futja; gazdagabb helyen nagyobb, szegényebb helyen kisebb iskola működik. A partikuláris iskola gazdasági viszonyai mindenben megegyeznek az iskolát fenntartó közösség gazdasági viszonyaival”.⁵ Az alapelv kifejezésre juttatja ugyanakkor azt a ki nem mondott törekvését is a hazai református iskolakultúrának, hogy az első Ratio egységesítő tanulmányi struktúrájával szemben, valamint a készülő második Ratio ellenében is, a sajátosat, a nemzetit képviselje. Ebben a vonatkozásban az 1804. évi tanulmányi szisztéma hasonló szerepet játszik az 1806-os Ratioval szemben, mint az 1770. évi debreceni Methodus az 1777-es Ratio kivédése kapcsán. Azzal a különbséggel, hogy a felvilágosodás korának módszertani jellegű, de az oktatás tartalmára is részletekbemenően kiterjedő dokumentuma inkább a belső követelményekre, a praeceptorok, a tanulók kiválasztására és ezeknek az eljárásoknak a tiszántúli régióban való elrendezésére vonatkozik.⁶ Mire azonban a két Ratio megjelenik, a debreceni kollégiumnak mindkét esetben olyan új tanulmányi rendszere van, amelyek ha mérsékeltlen haladó felfogásban is, de tartalmazzák koruk progresszív oktatási és nevelési törekvéseit; az előbbi a korai felvilágosodás, az utóbbi pedig a kései felvilágosodás pedagógiai, művelődési eszmévilágának megfelelően.

BUDAI ÉZSAIÁS – a tanárkari jegyzőkönyv tanúsága szerint – 1804. december 30-án Debrecenben, az ún. Senioralis Házban tartott rendkívüli professzori gyűlésen, ahol az akkori rektor, SÁRVÁRI PÁL, és SZILÁGYI GÁBOR tiszteletes mellett a Consistorium világi képviselői is résztvettek, teljes terjedelmében előterjesztette az álmosdi tanácskozás dokumentumait. A professzori gyűlés úgy határozott, hogy a „... Deputatio munkája ezen jegyzőkönyvbe egészen bététessék.”⁷ Tekintettel arra, hogy a tantervnek ez a jegyzőkönyvi változata jobban tükrözi a kései felvilágosodás eszmekörének egész didaktikai, nevelési szellemiségét, mint a három évvel később, 1807-ben „Ratio Institutionis” címmel latinul nyomtatásban is megjelentett⁸ dokumentum, lentebb a kéziratos változatot használjuk forrásul. Ezt a forrást a tiszántúli régióra vonatkozóan a magunk részéről hitelesebbnek véljük mind a kollégiumi művelődési anyagot, mind pedig a partikuláris iskolahálózat szervezeti rendszerét illetően.

2. A KOLLÉGIUM ÉS A PARTIKULÁK ALAPFOKÚ MŰVELŐDÉSI ANYAGA

A XIX. századnak ez az időszaka, a napóleoni háborúk következtében, nyugat-európai viszonylatban nem kedvez az iskolakultúrák fejlesztésének. Az a nagy felindulás, mely a XVIII. század végén az iskolarendszerek korszerűsítésével kapcsolatban mutatkozott, és amelyekről a felvilágosodás pedagógiájával foglalkozó irodalom újabban, mint „az oktatási reformoknak a konjunktúrájáról” (la conjuncture des réformes éducatives) értekezik⁹, már a nemzeti reformtörekvések irányába

mutat: 1760-ban az osztrák, 1763-ban a francia valamint a porosz, 1773-ban a lengyel, 1775-ben a román, 1777-ben a magyar, 1782-ben az orosz és 1787-ben a porosz felsőbb iskolák kollégiumainak továbbfejlesztésére kerül sor.¹⁰ Nem is szólva most az egyes iskolatípusok, nevelőintézetek megreformálására irányuló törekvésekről, mint pl. Franciaország 1763-as kollégiumi és Ausztria 1775-ös gimnáziumi, továbbá Nagy Frigyesnek, Mária Teréziának, II. Józsefnek és Nagy Katalinnak a felvilágosult abszolutizmus eszmévilágában fogant, egyes esetekben elvetélt, de hatásukban, nemzeti szerepükben az egyetemes törekvések európai szellemiségét képviselő reformintézkedéseiről.

Az 1800-as évek elején ezek a reformmunkálatok nemzeti méretekben alább-hagynak. Korszakunk első negyedében az egyes nemzeti iskolakultúrák inkább a régiókban, kisebb körzetekben mintegy „belső”, helyi és intézményi megoldásokat alkalmazva próbálják folytatni azokat a reformtörekvéseket, amelyek korábban Európa különböző térségeiben konjunktúrálan jelentkeztek. A XIX. század első harmadában magyarországi és erdélyi kitekintésben nem a reformtörekvések „hanyaglásáról”, a haladó pedagógiával (oktatási-nevelési módszertani) mozgalmak „visszaeséséről” van szó, mint ahogyan azt korábban gondoltuk¹¹, hanem a késő felvilágosodás keretében jelentkező, és a *nemzeti tudományokat* az iskolai oktatásban a korábbihoz mérten szélesebb alapokon rendszeresítő iskolakoncepció realizálásáról. Újabban, a kollégiumtörténeti kutatások eredményeként, egyre jobban bebizonyosodik az a történeti tény, hogy a magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok – éppen regionális elkötelezettségüknek fogva – nemcsak a bécsi udvarral és annak helytartótanácsi intézkedésével szemben védekeznek saját tantervekkel, hanem arra is törekszenek, hogy hatósugarukban működő, a nemzeti eszmék iránt egyre fogékonyabb alsó- és középfokú partikulák érdeklődését tanterveik, tankönyvirodalmuk által kielégítsék. Ha az általunk vizsgált korszakban nem is alakult ki egyensúlyi helyzet a *realisztikus* és a *humanisztikus* képzés hívei között a tiszántúli régió iskolakultúrájában, az erre való törekvés a késő felvilágosodás korában is folytatódik. Erről tanúskodnak a XVIII. század végén foganatosított kollégiumon belüli intézkedések, határozatok, tanrendek. Mindenek előtt a *Sinai Miklós* professzor, kontra *Domokos Lajos* debreceni főbíró között lefolyt per – melynek tanulságait a szakirodalom mind egyháztörténeti, mind művelődéstörténeti vonatkozásban levonta¹², arra készítette a kollégiumot, hogy a tanárok jogkörét az eddigieknél pontosabban határozza meg. Ezt látszik igazolni az eskümintájuk: „Én N.N. esküszöm az Atya-, Fiú és Szentlélek élő Istenre, hogy tanári hivatásomban előljáróimnak engedelmeskedem; amit ők előírnak és az iskola törekvéseit megtartom, s mi ezekből a tanárookra vonatkozik, azoknak magamat alávetem, az iskolaszékhez minden kedvezés, gyűlölet és más emberi tekintet nélkül az igazságot szolgáltatom ki; a helvét hitvallás tanításaival és a jó erkölcsökkel ellentétes sem direkt, sem indirekt tanokat nem adok elő; tanulmányaimban és a tanításban erőmből kitelő szorgalmat fejtök ki; az iskolai ifjúság erkölcsére felügyelek, s a kötelességem minden részét híven teljesítem.”¹³ A kollégiumi tanárok eskümintájának ez a szövege már a professzorok kötelességei közé sorolja a *rendszeres nevelési tevékenységet* és a *tantervben előírt tanulmányi anyagnak az oktatását*. Ez az eskü minta kétségkívül a tanári fegyelem megszigorítását célozza mind a kollégiumban, mind pedig annak regionális intézményeiben.

Ugyanakkor elősegítette a *követelmények egységesítését* is. A professzorok és a partikuláris iskolák praeceptorai ugyanis a korábbi időkben gyakran eltértek a tantervi előírásoktól, nem adták elő a meghatározott tanulmányi anyagot, minek következtében az alsóbb classisokban éppúgy, mint a felsőbb évfolyamokon nagy hézagok keletkeztek egy-egy studium didaktikai rendszerében. A tanári, a tanítói követelményeknek ez az egységesítése azonban – bármennyire is a felvilágosodás pedagógiájának tudatos alkalmazásából fakadt – a nagy nevelőegyeniségek, a polihisztorok sokoldalú kibontakozásának már kevésbé kedvezett.

A debreceni kollégium regionális iskolakultúráját közvetlenül érinti a consistoriumi gyűlésnek az az 1795-ös határozata, mely a *partikuláris iskolák tanítóira vonatkozott*, és amelyek a XIX. század első negyedére befolyásolták a tanítás módját a tiszántúli régióban. Miután a Consistorium megállapította, hogy „sok a panasza az oskolamesterekre”¹⁴, a tanítók kötelességeivel kapcsolatosan határozatba hozza: „Az oskolákra vigyázók adják ki írásban az oskolamestereknek, mit? mikor tanítson? és azt meddig végezzék el? Fő kötelességéül tévén az oskola Mesternek, hogy az ne tanulhasson a gyermekkel, hanem tanítson, mindent megmagyarázzon, megvilágosítson.”¹⁵

Ami ennek az időszaknak a művelődési anyagát illeti, arra vonatkozólag a Ratio Institutionis intézkedik, kiterjesztve azt – mint említettük – a superintendentiában működő partikuláris iskolákra is. Mindenekelőtt az ún. „*Magyar iskola*” osztályainak tanulmányi anyagát tekintjük át, hiszen mind a kollégiumban, mind pedig a tiszántúli régió területén ez az iskolatípus a népoktatás legfontosabb intézménye. Ez az intézménytípus az elemi ismereteket oktatja. Mai szemmel a laikus olvasó számára éppúgy, mint a pedagógus szakember részére igen tanulságos ez az *oktatási tartalom*.

a/ *Az első magyar iskolában*: 1/ „A betűk megismertetése, több betűnek együtt való kimondása, olvasás” 2/ „Írás”; 3/ „Számolás, római és arabiai számok megismertetése, egyszeres összeadás és kivonás”, 4/ „Az eszméletesebb állatoknak története”; 5/ „A föld öt részeinek közönséges ismerete”; 6/ „Vallás, a kinyomtatott Útmutatás szerint”; 7/ „Imádságok, Énekek és azoknak Nótái”.¹⁶ Ez a művelődési anyag tulajdonképpen összevontan képezi két osztálynak, a „sexta” és a „septima” classisoknak az oktatási tartalmát, mely a tantervkészítőknek arról a fontos törekvéséről tanúskodik, hogy a tiszántúli régió református iskoláiban a korabeli alapismereteket, elsősorban az *olvasást*, az *írást*, a *számolást* és a *vallást* minden gyermek elsajátítsa. Ugyanakkor a gazdálkodásra, a természetre vonatkozó *állattani* és *földrajzi* tudnivalókat is előírt az első magyar iskola tanterve. Egészében olyan ismeretrendszert kívánt általánossá tenni itt a Ratio Institutionis, amelynek birtokában a kollégium és a partikulák tanulói – akár tovább tanultak, akár nem -, két év után is rendelkeztek a legszükségesebb tudnivalókkal; ami akkor a népoktatás rendezetlenségének, elhanyagoltságának az idején, figyelemre méltó törekvés volt.

b/ *A második magyar iskola* ún. „quinta classisában”: 1/ „Magyar grammatica”; 2/ „Írás”; 3/ „Egyszeres sokszorozás”; 4/ „Az állatok országa bővebben”; 5/ „Magyar Ország geográfiája; Európának országai, azoknak nevezetesebb városaival, folyóival és helyeivel együtt”; 6/ „Vallás az Útmutatás szerint”; 7/ „Er-

költsi Tudomány; Imádságok, Ditséreték, Éneklés mestersége”. Ennek a művelődési anyagnak két pontja mai tanulságokkal is szolgál: egyik az ú.n. „egyszeres sokszorozás” melynek nélkülözhetetlen eszközéül a „Sokszorozó Tábla” használatát írja elő a tanterv és módszertani követelményként, hogy azt „sokszori diktálás és együtt való mondatás által kell megtanítani.”¹⁷ A másik, hogy az állat-tant Szentgyörgyi József-nek, a korszak egyik legjelentősebb természettudósának az alkotása alapján kívánják oktatni.

c/ *A harmadik magyar iskola* a következő tanulmányi anyagot tanítja: 1/ „A jó orthographiával való és Szép Magyar Írást”; 2/ „Az Arithmeticanak négy Simplex Speciesét”; 3/ „A Természet Historiájából a Planéták és az Ásványok országát a Technológiával egybe kötve”; 4/ „Magyar Országának és minden Ausztriai tartománynak bővebb geographiáját, oly móddal, hogy ezeknek természeti javai és fogatkozásai is adódnak”; 5/ „Mindenféle mértékeknek neveit a legközönsége-sebb és legeggyűgyűbb földméréssel együtt”; 6/ „Vallást Az Útmutatás szerint; Keresztény Erkölcsi Tudományt, Imádkozásokat, Énekeket”¹⁸. Ezek a tantárgyak már kétirányú, ún. „bifurcatio”-t alapoznak meg, melynek egyik ágán azok a tanulók mennek tovább, akik nem kívánnak a deák osztályokban (latin classisok) tovább tanulni, másik ágon viszont a középiskolába készülők tanulják ezeket a specifikumokat.

d/ *A negyedik magyar iskolában* tanulók az alábbi ismeretkörökben gyakorolják magukat: 1/ „A Magyar Conceptusban, Obligatoriak és levelek írásában, Számadás készítésében”; 2/ „Az Arithmeticanak Composita Specificumában, a Regula Detrivél együtt”; 3/ „Geographiában”; 4/ „Magyarország Historiájában a Hazában lévő rendnek, Szokásoknak, Törvény útjának és juridictioknak esméretével együtt”; 5/ „Közönséges életben alkalmaztatott rövid Physicában, Mechanicában és Architecturában, Rajzolásban”; 7/ „A Vallásban és a Keresztény Erkölcsi Tudományban bővebben”.¹⁹ Mint látható, a negyedik magyar iskola ismeretköre a gyakorlatra, az életre orientál. A fizikai, a mechanikai ismeretek, valamint az architektúrában való jártasságok elsajátítása a kollégiumban és annak partikuláris intézményeiben, a tiszántúli régióban ma is tanulságokra készítő műveltségköröket hordozó specifikumok. A vallásnak és a keresztény etikának transzcendens világnézetet alapozó jellegzetessége természetesen éppúgy jelenvaló tényező itt, mint a korabeli magyar iskolakultúra más régióiban.

Egészében a magyar iskolának, mint a népoktatás akkori intézményének az oktatási tartalom struktúrájában való továbbfejlesztése BUDAI ÉZSAIÁS-ék részéről erősíteni kívánja a *nemzeti műveltség*eszmény tartalmi elemeit. Ugyanakkor az álmosdi deputáció mind a kollégiumban, mind pedig a régió partikuláiban, mint a kései felvilágosodás mérsékeltlen haladó eszméinek a képviselője, a természetelvűség gondolatának szerényebb szerepet szán XVIII. századi elődeinél, de a fennvázolt oktatási tartalom a reáliák terén is, főleg a két felsőbb osztályban, igen figyelemre méltó. Ez az oktatási tartalom más felekezetek alsófokú iskoláinak művelődési anyagával való összehasonlításban is megállja a helyét; különösen a katolikus egyház hatáskörében működő elemi iskolák tananyagához képest, ahol a népoktatási intézmények fejlesztésére kevesebb gondot fordítottak, mint a közép- és felsőoktatásra.

3. A DEÁK CLASSISOK TANULMÁNYI ANYAGÁRÓL

A XIX. században Magyarországon és Erdélyben a középfokú oktatásban tartja magát a legtovább az antikvitás szelleme. Itt a debreceni kollégium tekintélye, kisugárzó hatása a partikuláris iskolák deák classisaiban sokkal szélesebb körben érvényesül, mint a Tiszántúli Egyházkerületé. A Ratio Institutionis tanulmányi anyaga ugyanis a középiskolai osztályokat ún. „deák classusok”-ra tagolja, jól felépített rendszere folytán a Partium területén működő partikulákban éppúgy érzeti hatását, mint a dunamelléki régióban, ahol kezdetben a kecskeméti, majd a pesti kollégium kisugárzó ereje érvényesül. Debrecen azonban az antikvitás szellemét nemzeti felfogásban próbálja érvényesíteni. BUDAI ÉZSAIÁS-ék ezt a nyomtatásban megjelent tantervben így értelmezik: „Minekünk valóban nem holmi eltanult és idegen, hanem hazai, s a magunk földjén született oktatási szervezetre van szükségünk, hacsak nem akarunk erőszakot elkövetni a szervezet szellemén.”²⁰ Ezt a gondolatot erősíti mind a kollégiumban, mind pedig a régió középfokú partikuláris intézményeiben az a művelődési anyag, amely 1833-ig nem tudott szakítani a latinnyelvűséggel teljesen, de a mérsékelt haladás elvét a humanisztikus oktatásban éppúgy alkalmazza, mint a természettudományos képzésben, annak ellenére, hogy a retorikus nevelésszémény minden tanulmányban továbbra is kísért.²¹

A Ratio Institutionis szerint a „Deák Oskola”-nak két tagozata működik: a grammatikai és a humanitási. A *grammatikai* tagozat négy, a *humanitási* három osztályból áll. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a XIX. század első felében az egyre inkább használatos gimnáziumi elnevezés, mely a kollégiumban a középső, a régió partikuláris intézményeiben pedig a felső tagozat, hétéosztályos iskolatípust jelöl. A hétéosztályos középiskola viszont nemcsak hazai viszonylatban, hanem európai összehasonlításban is rangos oktatási intézménynek számít az általunk vizsgált korszakban. Ezt a rangos színvonalat azonban csak a tanulmányi anyag behatóbb megtekintése illusztrálja.

I. Az első „deák classisban” a latin nyelv alapjain, és az ún. „deák törzsök szavak”-on kívül: Magyarország és Ausztria földrajzát, aritmetikát és vallási ismereteket tanítanak.

II. A második „deák classisban” (grammatikai osztály) a latin grammatikát írja elő a tanterv – a Ratio Institutionis előírása szerint – „de úgy,” hogy Regulákkal ne terhelődjének”. Ezenkívül latin stilsztikát, aritmetikát, geographiát és keresztény vallást oktatnak.

III. A harmadik „deák osztályban” (classis syntaxistarum novitiorum) a „könnyebb” syntaxist a regulákkal, Cellarius Nagy *vocabulariumát*, Schütz hallei professzor „Lateinisch Deutsches Lehrbuch”-ját, pontosabban ennek német nyelvről latin nyelvre való fordítását, az európai országok és tartományok földrajzát, aritmetikát, a latin beszéd gyakorlását és a keresztény erkölcsstudományt írja elő ez a dokumentum.

IV. A negyedik „deák classisban” (classis Syntaxistarum veteranorum) az ún. „nehezebb syntaxis” szabályain és a keresztény vallás fő stúdiumain kívül Cellari-

us *Vocabularium*át az Appendixszel együtt, *Cornelius Nepos*, *Phaedrus*, magyarból latinra való fordítást, arithmetikát, valamint az „ó-geographiá-”ból Görögországot, Macedoniát, Thraciát, Italiát, Kis- és Nagy Ázsiát írja elő a *Ratio Institutionis*.

V. Az ötödik „*deák osztályban*” (*classis rhetorum novitiorum*) e szisztéma szerint *Terentius*, *Julius Caesar* galliai háborúját, földrajzból az *Imperium Romanum*-ot, az arithmetikából a tört számokat, Magyarország történelmének latin nyelvre való fordítását, a deák nyelvben való gyakorlást, és természetesen vallási ismereteket tanulnak a diákok.

VI. A hatodik „*deák classisban*” (*classis poetica*) az alapvető tantárgyak: a poetica regulái, a mitológiai ismeretek, *Cato* morális versei, *Ovidius* *Metamorphosis*a, *Vergilius* és *Horatius* válogatott költeményei, az ó- és új geographia, a tört számok, versírás és vallási ismeretek.

VII. A hetedik „*deák osztályban*” (*classis rhetorum veteranorum*) – a vallástudományon kívül – a latin beszéd gyakorlása, válogatás *Cicero* szónoklataiból, magyarból deákra való fordítás, deák conceptusok gyakorlása és a *Maróthi* Arithmeticája.²²

Szándékosan részleteztük a kollégium és középfokú partikuláinak művelődési anyagát a deák osztályokra vonatkozóan. Ennek a művelődési anyagnak a tartalma ugyanis jól illusztrálja azt a történeti tényt, hogy a *deák classis*ok – véleményünk szerint – nemcsak latin ismereteket tanítottak, hanem nemzeti és természeti tudományokat is. Ez a művelődési anyag a debreceni kollégiumban és a hozzátartozó partikuláris iskolák régiójában a XIX. század első felében közép-európai viszonylatban a közepesen fejlett iskolakultúrák színvonalán áll.

4. ADALÉKOK A RÉGIÓ PARTIKULÁINAK FÖLDRAJZAI KITERJEDTSÉGÉHEZ

A debreceni kollégium regionális szerepét a fentiekben elsősorban a művelődési anyag oldaláról vizsgáltuk. Ez azonban az adott iskolakultúra tudományos módszerrel történő vizsgálatának csak egyik eljárása lehet. Mert bármennyire is perdöntő az a bizonyítási mód, mely FINÁCZY ERNŐ megállapítása alapján a régió partikuláris iskolájának tekinthető az az intézmény, ahol „... a tanulmányi norma ugyanaz mint a helvét hitvallású debreceni kollégiumában”²³, a korabeli valóságról nem, csak az oktatás tartalmáról ad elfogadható képet. Jelentős eredményekhez jutott a partikuláris iskolarendszer feltérképezésében az a módszer, amely a rektorok és a praeceptorok küldése alapján állapítja meg a tanintézet hovatartozásának tényét. Vagy ahogyan NAGY SÁNDOR írja a debreceni kollégium partikuláinak térhódítását illetően. „Ez még fokozódik, ha meggondoljuk, hogy vidékre küldött rektor és praeceptor növendékei révén messze környékeken is a közművelődés ügyét szolgálta. A kollégiumi diáktanító munkája nyomán lassanként az iskolának egész légiója támadt, vagy a meglévő indult, nagyobb fejlődésnek”.²⁴

A magunk részéről a kollégiumi régió iskolakultúrájának földrajzi kiterjedtségé-

ben nyomós ismervnek tartjuk azoknak a megyéknek a részvételi arányát, amelyek tanulókat küldenek az anyaiskola középső és felső tagozatába. Ezzel az eljárással arra az iskolatörténeti tényre kívánunk rámutatni, hogy a debreceni kollégiumnak nemcsak kisugárzó hatása jelentős a tanulmányi anyag és a tanítók küldése révén, hanem *vonzó ereje által a továbbtanulni, főiskolai tanulmányokat folytatni kívánók százainak biztosított lehetőségét az akadémia elvégzésére*: abban a korszakban, amikor a magyar iskolakultúra keretében (Magyarországon és Erdélyben) csak egy katolikus tudományegyetem működött.²⁵

Felméréseink erre vonatkozólag korszakunk egyik legmozgalmasabb idejére, a reformkorra nézve korlátozódnak, de ez a mérítés 1820 és 1845 között a kollégiumnak, mint egységes intézménynek topográfiai körzeteit mutatja. Elég ha itt a kollégium akadémiai tagozatán továbbtanuló diákok megyei számarányait vázoljuk fel a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltári Seriesei²⁶ alapján:

1820-ban:	Bács megye	7 fő
	Békés megye	12 fő
	Bihar megye	85 fő
	Csongrád megye	8 fő
	Hajdúkerület	13 fő
	Heves megye	10 fő
	Kiskunság	15 fő
	Nagykunság	14 fő
	Nógrád megye	8 fő
	Pest megye	58 fő
	Szabolcs megye	16 fő
	Szatmár megye	43 fő
	Szolnok megye	3 fő

Nem tüntettük fel Debrecen városát, ahonnan 38-an látogatták ekkor a főiskolát. Ugyanakkor más régiók partikuláris iskoláiból is számottevően jöttek a debreceni kollégiumba. Így pl. a legfeltűnőbb a *dunántúli régió*, ahonnan Komárom megyéből 18, Fejér megyéből 10, Veszprém megyéből 9, Baranya megyéből 8 fő tanult ekkor a főiskolai tagozaton. De még Erdélyből (Torda megye) is volt 5 hallgatója a kollégiumnak, a katolikus Arad megyéből is 4-en, sőt Morvaországból is jött ekkor egy hallgató.

Érdemes megtekinteni ugyanezen megyéket 1835-ben. Ekkor is a tiszántúli régió megyéi vezetnek a kollégium felső tagozatának a hallgatói számarányát illetően. Bizonyos eltolódások azonban mutatkoznak:

1835-ben:	Bács megye	1 fő
	Békés megye	12 fő
	Bihar megye	86 fő
	Csongrád megye	27 fő
	Hajdúkerület	49 fő

Heves megye	26 fő
Kiskunság	30 fő
Nagykunság	27 fő
Nógrád megye	1 fő
Pest megye	61 fő
Szabolcs megye	37 fő
Szatmár megye	84 fő
Szolnok megye	14 fő

Feltűnően megnőtt erre az időszakra a szatmári tanulók érdeklődése a debreceni főiskolai tanulmányok iránt, hiszen másfél évtized alatt közel megduplázódik részvételi arányuk a kollégiumban. A csongrádiak aránya is összehasonlíthatatlanul nagyobb, mintegy háromszorosa az előző időszaknak. Szabolcs megyéből is megduplázódik a hallgatói létszám ekkor, és változatlanul tartják magukat a távoli régiók (a dunamelléki, a dunántúli és az erdélyi megyék).

Végül vizsgáljuk meg az 1845-ös tanévet az előző időszakok szisztémája szerint:

1845-ben:	Bács megye	
	Békés megye	17 fő
	Bihar megye	82 fő
	Csongrád megye	29 fő
	Hajdúkerület	36 fő
	Heves megye	12 fő
	Kiskunság	3 fő
	Nagykunság	21 fő
	Nógrád megye	-
	Pest megye	9 fő
	Szabolcs megye	46 fő
	Szatmár megye	78 fő
	Szolnok megye	14 fő

Ugyancsak tanulságos az a jelenség, hogy az időközben *Kecskeméten, Máramaroszigeten indult jogakadémia és teológusképzés csak Pest megyéből és Máramarosból vonja el számottevően a debreceni főiskolai tagozat hallgatóit*, természetesen tartjuk viszont Bács megye hallgatóinak az elmaradását. A távoli régiók továbbra is tartják kezdeti számarányaikat a debreceni kollégium akadémiai tagozatán; jól illusztrálva azt a történeti tény, hogy a főiskola vonzáskörzete jóval szélesebb a tiszántúli régiónál. Alapvető változások ezen a téren csak a dualizmus korában mennek végbe, amikor a magyar iskolakultúra strukturális rendszerre átalakul.

5. A POLGÁRI FORRADALOM ÉS A SZABADSÁGHARC A KOLLÉGIUMI RÉGIÓ ÉLETÉBEN

A XIX. század negyvenes éveiben a debreceni kollégiumban éppúgy, mint annak regionális körzetében, felerősödnek a nemzeti szellemű törekvések. Különösen 1833 után, a magyar nyelvű oktatásnak a Tiszántúli Egyházkerület középfokú partikuláiban történő egységes bevezetése nyomán érezhető a nemzeti szellem felerősödése. Ez a lépés több mint egy évtizeddel megelőzi a bécsi udvar 1844. évi II. törvénycikkét, amely engedni kénytelen a magyarországi és az erdélyi nyelvi törekvéseknek, és általánossá teszi a magyar nyelv iskolai használatát.²⁷ A tiszántúli protestáns iskolakultúrának ez az egyévtizedes lépéselőnye a reformkorban igen fontos történeti tény. S ha meggondoljuk, hogy a katolikus, a királyi és a szerzetesrendi középiskolák ekkor még latinul tanulják a legfontosabb ismereteket, akkor érthetőbbé válik az a folyamat, mely a diákifjúság körében végbemegy az 1830-as és az 1840-es években.

Debrecenben ugyan PÉCZELY JÓZSEF professzor kivételével a kollégiumi tanárok kezdetben nem ismerik fel az „Olvasó-társaság”, majd az „Egyesület” nevű ifjúsági diáktársaság jelentőségét. Ezek a testületek 1842-ig éveken keresztül titkosan működnek, mindaddig, míg „Olvasó Egyesület” néven elnyerik a nyilvánossági jogot, a Consistorium és a Professzorátus jóváhagyja a szabályzatot.²⁸ Ettől kezdve a régióban működő partikuláris iskolák nagyobb diákjai mostmár nem annyira a kollégiumi coetusra figyelnek, hanem inkább a nemzeti szellemiség ápolására létrehozott debreceni diáktársaságok életére. Nem véletlen, hogy SOMOGYI ANTAL az ún. „Szatmári 12 pont”-ot ide, a debreceni kollégium diákjainak küldi, „hol lakik a Pallas zöldes táborával”, ahogy LOSONCZI ISTVÁN Hármaskis Tükre nyomán a nemzeti köztudatban ekkorra felerősödik ennek a diáktársaságnak a fogalma. Mint ismeretes, a „Szatmári 12 pont” az 1840-es évek magyar ellenzékiiségének a polgári átalakulással kapcsolatos célkitűzéseit foglalja magában. RÁCZ ISTVÁN írja erről: „Az 1841. évi szatmári 12 pont magában foglalta az ősiség eltörlését, „hiteltár” felállítását, kötelező örökmegváltást, a jobbágyság megszüntetését, a polgári gazdasági életet akadályozó egyedurtságok és céhek megszüntetését, az általános népnevelést, a cenzúra eltörlését, városi polgárok választási jogának szabad gyakorlását, feudális igazságszolgáltatási szervezetünk felszámolását és nem utolsósorban a népképviselőket”.²⁹

SOMOGYI ANTAL, akit a róla szóló irodalom „a szabadelvűség vándor apostola”-ként tart számon³⁰, a megyék ellenzéki körei és az országgyűlési ifjúság mellett nem véletlenül számított a debreceni kollégium diákságára, melynek keretében erőteljes radikalizálódási folyamat indult meg a 40-es években. Ez a radikalizálódási folyamat KOSSUTH LAJOS bebörtönzése és WESSELENYI MIKLÓS üldöztetése nyomán különösen a tiszántúli és az erdélyi református kollégiumok diákifjúsága körében figyelhető meg. Az ekkor alakuló diáktársaságok és önképzőkörök a debreceni kollégium régiójában különösen azokon a településeken, ahol a polgári életkörülmények az általunk vizsgált korszakban határozottabban megnyilatkoznak, társadalmi és politikai kérdések iránt érdeklődnek. Az alföldi mezővárosok di-

ákjai körében éppúgy jelentkezik ekkor a nemzeti függetlenséggel és a polgári átalakulással összefüggő politikai programok hatása, mint az erdélyi ellenzékiiséggel szorosabban érintkező partiumi városok diákifjúságánál. Ezért Kecskemét, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Karcag, Kisújszállás, Békés, valamint a hajdúvárosokon kívül Nagyvárad, Máramarossziget, Szatmár és Zilah közép- és felsőfokú partikuláris iskoláinak diáksága is egyre fogékonyabbá válik a „Szatmári 12 pont” mondanivalója iránt. A Helytartótanács 1847-ben erre vonatkozólag jelentést készített, melyben többek között így érvel a diákifjúság szervezett testületi élete ellen: „... tagadhatatlan lévén miszerint a tanulóknak ily társulatok végetti gyűlésezesek, vitatkozások és ezekből eredő surlódásoknál fogva könnyen tévutakra vezethet, az ifjakat valódi rendeltetésüktől elvonja, s általában a közoktatás céljával össze nem egyeztethető, jelenleg sem látszik fennforogni semmi alapos ok, mely az iskolai növendékek ilyen társulati alakot viselő egyesülésének szabad keletkezését és létezését ajánlíhatóvá tenné”.³¹

A régió kollégiumaiban a márciusi események híre gyorsan terjedt. Debrecenben a Tiszántúli Egyházkerület március 22-én állást foglalt a pesti forradalom mellett. A kollégiumi ifjúság pedig ugyanekkor egy *nyolcpontos petíciót intézett a kerületi gyűléshez*:

„1. Kívánjuk, hogy a professzori gyűlések, valamint az al- és főtörvényszékek is teljes nyilvánossággal tartozzanak; az altörvényszék tagjait pedig szabadon választ hassuk.

2. Kívánjuk, hogy az eddigi divatban volt censurák s examenek eltöröltessenek, s helyökbé évenként kétszer tartandó rigorosum állíttassék, hol aki akar – megvizsgáltatván – fizetés nélkül calculust szerezhessen. A legközelebb tartandó közvizsgálatok alól, calculus adás mellett kérjük magunkat felmenteni; minthogy a jelen fontos körülmények között oda úgy, mint óhajtanók, ki nem állhatánk.

3. Kívánjuk, hogy a templomba járás egyedül vallásosságunkra bízassék.

4. Kívánjuk, hogy a főiskolai olvasó társulat az egész tanuló ifjúságra kiterjesszessék, s mint iskolai közintézet az iskola pénztárából minden évben tetemesen segítsessen.

5. Kívánjuk, hogy minden főiskolai tanár studiumait minél előbb nyomassa ki.

6. Kívánjuk, hogy két főtisztviselőnket, a seniort és a contrascribát magunk választ hassuk.

7. Kívánjuk, hogy mi is külön csapatban, s tisztek alatt a városi nemzetőrséghez csatlakozhassunk, meghagyatván mostani forma ruhánk, s a várostól láttatva el fegyverrel.

8. Kívánjuk, hogy N.I. Révész tanár úr által ma tartott beszéd az iskola költségén nyomassék ki.”³²

A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése ezeket a pontokat magáévá tette és a hetedik pontra vonatkozólag kinyilvánította, hogy az ifjúság önálló csatlakozását a városi nemzetőrséghez helyesnek tartja. POROSZLAY FRIGYES, Debrecen város főbírája pedig „meleg köszönetét fejezte ki az ifjúságnak a város, a haza és a szabadság megvédése érdekében történt felajánlásukért”.³³ PÉCZELY JÓZSEF professzor lelkesítő beszéd keretében adta át a diákoknak a „nemzetőri zászlót”. A

kollégium professzorai közül LUGOSSY JÓZSEF követte a diákság példáját és szintén csatlakozott a nemzetőrséghez. A második szemeszter május 29-én befejeződött, majd több mint egy évig szünetelt a tanítás a kollégiumban.

Tekintettel arra, hogy a szabadságharc eseményei Debrecent és a kollégiumot a magyar nemzeti történelem szerves részévé avatják, ez az időszak ma már közismert a nemzettudat számára. De nemcsak a debreceni kollégium ifjúsága, hanem a tiszántúli régió partikuláris iskoláinak felsőbb osztályos diákjai is, Kossuth toborzó beszédeinek a hatására tömegesen jelentkeztek a hadseregbe. Különösen az alföldi mezővárosok diákifjúsága vette ki részét a fegyveres harcokból. Tekintettel arra, hogy ezek a városok később szervezik meg a nemzetőrségüket, ezért a diákok egyes csoportjai – rövid kiképzés után – az *erdélyi hadseregek ütközeteiben a cári inváziós csapatok elleni harcokban esnek át a tűzkeresztségen*. Kecskemét, Sarkad, Mezőtúr, Békés, Kisújszállás, Karcag, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Nagyvárad, Máramaros, Zilah és más városok nagydiákjai csoportosan jelentkeznek Kossuth zászlai alá. Több helyen a partikuláris iskola rektorának a vezetésével csatlakoznak a nemzetőr zászlóaljokhoz.³⁴ Az egyes mezővárosok nemzetőr zászlóaljaira, illetőleg csoportjaira is illik az, amit BALOGH ISTVÁN a debreceni önkéntes diákokról ír: „Az önkéntes nemzetőri, a kalapjukról hosszan lelógó veresszalagról „veres pántlikásoknak” nevezett zászlóalj, jobban megállotta a helyét. A 325 főnyi zászlóalj fele diákokból állott, az Arad alatti harcokban tizenegyen elesetek, heten megsebesültek. 1849. január 19-én tértek haza és legtöbbjük beállott a honvédseregbe. Sokan lettek közülük tisztek is. A nemzetőrök más része a város által felkészített ágyúüteggel és kiállított tüzerekkel Erdélyben előbb a Csucsá-Szilágyosomlyó, majd Dés-Beszterce-Naszód vonalon teljesített szolgálatot.... ezek mindvégig részt vettek az erdélyi hadjáratban.”³⁵

Ezek az események szükségszerűen tették Debrecent a szabadságharc őrvárosává, a református Nagytemplomot a Habsburg-ház detronizálásának színterévé és a kollégiumot a népképviselő fórumává. Ekkor azonban már nemcsak a tiszántúli régió ifjúsága tekint erre az őrvárosra, a Kossuth-kormány ideiglenes székhelyére, hanem mindkét haza, Magyarország és Erdély fiataljai, a szabadságharcot fegyverrel is védeni kész diákjai; egészen a drámai küzdelem befejezéséig.³⁶

6. AZ ÖNKÉNYURALOM ÉS A DUALIZMUS KORÁNAK KOLLÉGIUMI RÉGIÓJA

A szabadságharc bukása után ha nehezen is, de újra megindul a tiszántúli iskolakultúrában a tanulmányi munka. Persze nem ott, ahol abbamaradt. A tanárok, a tanítók és a diákok egy része soha nem tért vissza, sem a kollégiumba, sem a partikuláris iskolák intézményeibe. Az iskolastruktúra ugyan még a régi, de az oktatás, a nevelés szellemisége az önkényuralom árnyékában sínylődik. ZSIGMOND FERENC írja a szabadságharc bukását követő időszakról: „1849 őszén a debreceni Kollégiumban is megkezdődött másfélévi szünet után az iskolai élet, de a jövőt illető nagy bizonytalanságban kínzó kétségek között, hiszen politikailag egy város és egy iskola sem kompromittálta magát jobban a győztes osztrák hatalom előtt,

mint Debrecen és az ő kollégiuma.”³⁷ A Tiszántúli Egyházkerület akkori püspöke, SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN azonban jól kamatoztatta egyházpolitikájának nem minden előzmény nélkül való, s mint láttuk BUDAI ÉZSAIÁS szuperintendensi diplomáciájára visszavezethető magatartását a protestáns iskolakultúrára való tekintettel. Ezzel magyarázható, hogy 1849 novemberétől kezdődően a debreceni kollégiumba és a régió partikuláris intézményeibe visszaveszik mindazokat a volt honvédeket és tiszteket, akik résztvettek a fegyveres harcokban. Ez akkor nagyon bátor elhatározásra vallott országos szinten is.

Az önkényuralom idejének a protestáns iskolakultúrára nézve leginkább veszélyt jelentő, a kollégiumok és partikuláik autonómiáját legjobban fenyegető intézkedése a bécsi udvar által 1849-ben kiadott „Organisations-Entwurf” volt. Ez az intézkedése Bécsnek a *középfokú oktatást kívánta egységes szervezeti rendszer szerint szabályozni*. Az Entwurf hármass tagozódású kollégiumi intézménytípust nem ismer el, de még kevésbé partikuláris iskolát. E szerint „... a Kollégium addigi hatéves tagozatát és a felső tagozat kétéves (bölcseészeti) kezdő tanfolyamát gimnázium néven egybefoglalja – két egyenlő félre (al- és felgimnázium) tagolja – s az így létesített középiskolátípusnak csak akkor adja meg a nyilvánossági jogot, ha benne legalább tizenkét rendes tanári állás szerveztetik, államilag megszabott összegű fizetéssel, s ha a tanárok állami bizottságtól is megszerzik a szakképesítést.”³⁸

Ismeretes, hogy a protestáns egyházak az Entwurf rendelkezéseit sem fogadták el magukra nézve kötelezőnek, mint ahogy a két Ratiót is elvetették. A protestáns iskolakultúra rugalmasságát, alkalmazkodóképességét mutatja, hogy most is, mint a Ratiók esetében, az állam korszerűsítési reformját ugyan nem alkalmazza szolgai módon, de annak előremutató tendenciáját saját intézkedéseként adaptálja tanulmányi rendszerére. Ezáltal új korszak kezdődik a tiszántúli régió partikuláris iskolahálózatának a történetében is.

7. A KOLLÉGIUMI TAGOZATOK SZÉTVÁLÁSÁNAK TENDENCIÁJA

Az Organisations-Entwurf kétségkívül az egységes középiskola megteremtésének a jegyében született, még akkor is, ha protestánsellenes politikai koncepciója nyilvánvaló. Ekkor az önkényuralom iskolapolitikája részéről még annyira sem lehetett elvárni toleranciát a protestáns kollégiumok autonómiája iránt, mint a felvilágosult abszolutizmus korában. Ráadásul a kollégiumok és partikuláik professzorai, praeceptorai, tógás diákjai Bécs szemében tömeges méretekben „kompromittáltak magukat” a szabadságharcban. Ezért az Entwurf rendelkezése alapján, 1851-ben és 1852-ben „a nyilvánossági joggal nem bíró” debreceni kollégium gimnáziumi tagozatának VIII. osztályos tanulói a nagyváradi premontrei szerzetesrend középiskolájában tettek érettségi vizsgát.

Debrecen akkori polgármesterének, CSORBA JÁNOSNAK hajlékony várospolitikája, valamint SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN tiszántúli szuperintendesnek az udvar iránt mutatott lojalitása azonban a „felségsértő” város és a „rebellis” tiszántúli reformáció javára bizonyos engedményeket ért el.³⁹ A szuperintendens lojalitása egész

addig elment, hogy elrendelte a „Gott erhalte”-nak a kollégiumi Kántus által történő eléneklését minden istentiszteleti prédikáció után; ami persze mind a város civis lakossága körében, mind pedig a kollégiumi diákok között nagy felháborodást keltett. Így sikerült Szoboszlainak megvédeni a teológiai fakultás autonómiáját.⁴⁰ 1853-ban viszont a kollégium gimnáziuma önálló nyolcosztályos középiskolaként folytatja működését, elismerve az Entwurf idevonatkozó rendelkezéseit.

Rendkívüli helyzet alakult ki az önkényuralom korában a kollégium jogakadémiája körül. 1856-ban ugyanis Bécs elrendelte, hogy amennyiben ez a tagozat meg akarja tartani „nyilvánossági jogát”, a stúdiumok egy részét német nyelven kell oktatnia. A Tiszántúli Egyházkerület állásfoglalásának nemzeti karakterére jellemző, hogy inkább a jogakadémia működésének felfüggesztését választotta, mintsem a német nyelvű oktatás bevezetését, mely által országos feltűnést keltett és a többi magyarországi és erdélyi régióban is példát statuáltatott. Ez a debreceni lépés csak tovább erősítette a passzív rezistentiának azt a szellemiségét, mely nemcsak a kollégiumokban, hanem a régió partikuláris intézményeiben is tovább terjedt az önkényuralom éveiben; hozzájárulva THUN LEO tantervének, az Organisations Entwurf-nak a bécsi kormányzat általi visszavonásához. A jogakadémia 1861-ben újra megkezdhette működését.⁴¹

Az önkényuralom nemzetellenes tendenciájának hulláma az 1850-es évek második felében gyengülni látszik. Ezzel magyarázható, hogy ebben az időszakban *több önálló protestáns tanítóképző is megkezdte működését*. Ezek közül a legnagyobb regionális jelentőségre a *debreceni* és a *sárospataki* kollégium „képezdije” emelkedett. Az előbbi 1856-ban, az utóbbi pedig 1857-ben kezdte meg működését, egyre fontosabb szerepet töltve be a tiszáninneri és a tiszántúli iskolakultúrában. Igaz, hogy kezdetben a tanítóképzés – amint KÖDÖBÖCZ JÓZSEF írja – : még általában egyoldalú volt, elsősorban vagy gyakorlati vagy elméleti képzésre irányult. Ez utóbbi volt a jellemző az addigi kollégiumi képzésre is. A meginduló képzőben az elméleti és gyakorlati képzés egységet alkotott.⁴² Ezáltal a kollégium az elemi, a középfokú és az akadémiai (teológiai, jogi, filozófiai) tagozatai mellett egy külön tagozattal, a tanítóképző intézettel gyarapodott, újabb bizonyítékát adva a nemzeti művelődésben, a népoktatás strukturális gyarapításában vállalt elkötelezettségének.

8. A KOLLÉGIUMI RÉGIÓ ÉS A NÉPOKTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

Mint már említettük, a kollégium és partikulái kezdettől fogva minden egyes oktatási intézmény keretében működtettek elemi iskolai tagozatokat. Ezek az ún. „elementarius classisok” az évszázadok folyamán behálózták az egész Tiszántúlt, és esetenként más régiók (partiumi, dunamelléki, tiszáninneri) református településein is alapvető, legtöbb helységben az egyetlen műveltséget alapozó intézmények voltak. Legtöbbjük egy-két „praeceptorral” (tanító) működött, akiket a „rector” irányított; ez utóbbi a felsőbb osztályokat tanította. Osztatlan, illetőleg részben osztott iskolatípus ez, amely hosszú időn keresztül jó szolgáltatokat tett a hazai népoktatás ügyének, de a XIX. század utolsó harmadában európa összehasonlításban már kevésbé állja meg a helyét.

Ezt ismerte fel EÖTVÖS JÓZSEF, a kiegyezés vallás- és közoktatásügyi minisztere, akinek 1868-ban – ha kompromisszumok árán is – sikerült elfogadtatnia a magyar országgyűléssel a XXXVIII. t.c.-et, mely a népoktatás ügyét egységes rendszerbe foglalja. Annak ellenére, hogy ez a törvény az 1848-as népoktatási törvényjavaslathoz képest engedményeket tesz az egyházi iskolázás javára, a községi népiskolák ellenében a Tiszántúli Egyházkerület ún. Tanügyi Bizottmánya 1869-ben már tiltakozik is az Eötvös-féle törvény végrehajtásával kapcsolatosan: „... a mi meghallgatásunk és beleegyezésünk nélkül iskoláink belügyeibe rendkezőleg avatkoznak, sőt iskoláink fennmaradását és egész lételét, különösen anyagi tekintetben felette nehezen, vagy éppen nem teljesíthető feltételekhez kötik s azokat igen sok esetben egyházunkhoz nem tartozó s velük ellenkező vallásos meggyőződésben levő kormányhivatalnokoknak rendszeresített – bizalmatlan s az egyes gyülekezetek előjáróival, lelkészeivel, tanítóival közvetlen érintkező, zaklató, s általában – olytén felügyelete alá vetik, amilyen ellen a magyar protestáns egyház eleitől fogva a leghatározottabban tiltakozott.”⁴³

A kiegyezés utáni időszakban az Eötvös-féle kultuskormányzat, mind az elemi népiskolák, mind pedig a középfokú oktatás kérdésében, elsősorban a katolikus egyházzal találja magát szemben. Mindenekelőtt a közös iskolák, illetőleg a világi nevelés kérdésében alakult ki éles konfliktus a kormánytisztviselők és az egyházkormányzat között. De „a községek és a szülők közönyével”⁴⁴ is meg kellett küzdeni az iskolakultúra fejlesztéséért harcoló Eötvös-minisztériumnak. A debreceni kollégium régiójában EÖTVÖS JÓZSEF-nek a népoktatás fejlesztése érdekében tett intézkedései ugyan bizonyos ellenállást váltanak ki az egyházkerület részéről, de a megyék határozottan támogatják a kultuskormányzat erőfeszítéseit. Jellemző erre régióknak legnagyobb megyéjének, *Biharnak az iskolatanácsok szervezésével kapcsolatos közgyűlési állásfoglalása*: „... az iskolatanács tagjainak a megválasztásánál egyedül határozó szempont a tanügy közérdeke lehet, azon érdek mely nincs se nemzetiséghez, se valláshoz kötve, mely nem lehet külön katolikus, vagy protestáns, magyar vagy román, hanem egyetemes, a nemzet minden tagját egyformán érintő felekezetiességen a nemzetiségi viszonyokon kívül, mondhatnók: felülről érdeke.”⁴⁵ Az iskolatanács összetételére vonatkozó közgyűlési állásfoglalás a dualizmus korában ebben a megyében, ahol a katolikus többségű Nagyváradon és a református többségű Debrecenen kívül számos nemzetiségi település népiskolájának felügyeletét kellett ellátni, ma is érvényes tanulságokkal szolgál: a/ a megye az iskolakultúra egyetemes fejlődésének ügye mellé áll; b/ az iskolatanács összetételének a meghatározásában a megyei közgyűlés sem a vallási, sem a nemzetiségi elfogultságot nem teszi magáévá; c/ az állásfoglalás a tanügyet elvileg közérdekűvé deklarálja. Kár, hogy ezek a tanulságok a XIX. század végén és a XX. század elején már egyáltalán nem, vagy csak alig érvényesek.⁴⁶

Új helyzet elé állítja a régió iskolakultúráját a dualizmus korában az 1883. évi középiskolai törvény, valamint az 1890. évi óvodatörvény is. Ugyancsak kihatással volt regionális viszonylatban az egész iskolakultúrára a kollégium keretében jelentkező tudományegyetemi szisztéma, mely ugyan 1912-ben nyert önálló alapot, de eszmei kibontakozása a debreceni Református Kollégiumban még a XIX. század végére nyúlik vissza.

Ezeknek a tendenciáknak regionális iskolatörténeti vizsgálata azonban egy másik tanulmány tárgyát képezi.

JEGYZETEK

1. BAJKÓ M. 1977: The Development of Hungarian formal Education in the Eighteenth Century. -In: Studies on Voltaire and the Eighteenth Century (ed.: J.A. LEITH). Oxford, pp. 191-221.
2. BUDAI ÉZSAIÁS (1776-1841), aki a XIX. század első felének egyik legmarkánsabb professzoralakja, 1804-ben – fiatal tanárként – a professzori gyűlések jegyzője, s egyben a Tiszántúli Egyházkerület által kiküldött, Ámosdon ülésezett Literaria Deputatio tagja, a készülő új tantervekkel kapcsolatos határozatokat sajátkezőleg írja be a Tanári Jegyzőkönyvbe. A későbbiekben ezt a kéziratot jegyzőkönyvet használjuk eredeti forrásként. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. Curatoratus et Professoratus Illustris Collegii Helv. Confessione Adjectorem Debrecinensis. 1804 – 1831. II. 1. d. 1. pp. 40 – 55.
3. TREL. Curatoratus et Professoratus Illustris Collegii... I.m. 41. o.
4. A partikuláris iskola típusára nézve mindeztől a legjobb meghatározást adja DANKÓ IMRE: „Az iskola mindig, a legkezdtelegesebb körülmények között is rendszer. Különösen fontos hangsúlyoznunk ezt a partikuláris, azaz a résziskolák esetében, amikor különösen nagy a kísértés az egész, a rendszer meg nem látására. A partikuláris iskolarendszer nemcsak annyiban egész és rendszer, amennyiben a különböző kis iskolák részei, mintegy kihelyezett osztályai az anyaiskolának..., hanem sokkal több annál.” 1975: A hajdúszoboszlói partikuláris iskola. -In: Hajdúszoboszló monográfiája (szerk.: DANKÓ I.). Hajdúszoboszló, 468. o.
5. DANKÓ I. 1975: A hajdúszoboszlói partikuláris iskola. I.m. U.o.
6. BAJKÓ M. 1976: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. -Akadémiai Kiadó, Budapest, 78-79. o.
7. TREL. Curatoratus et Professoratus Illustris Collegii... I.m. U.o.
8. Ratio Institutionis ex praescripto Conventus Superintendentiae Helv. Conf. Addictorum trans Tibiscanae Die 6. Octobris Anni. 1804 habili per Deputationem Literariam Ámosdini Diebus 27, 28, et 29. Decembris Anni ejusdem Elaborata Congregationi Superintendentiali Anno 1806. diebus 18, et 19. Aprilis celebratae exhibita, ab eademque Approbata. Debrecini. Impressit Georgius Csáthy. 1807.
9. CHARTIER, R. et JULIA, D. 1987: L' école: traditions et modernisation. -Septieme congrès international des Lumières: rapports préliminaires. The Voltaire Foundation. Oxford.
10. CHAR-TI-ER, R. et JULIA, D. I.m. 107-108. o.
11. BAJKÓ M. 1976: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. I.m. 81. o.
12. RÉVÉSZ I. 1950: Sinaí Miklós és kora. -Akadémiai Kiadó, Budapest, 60. o.
13. BÉKEFI R. 1899: A debreceni ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. -Budapest, 9. o.
14. TREL. Superintendentia Protocolluma. Z. 75. f. 1-a. 7. 78 o.
15. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
16. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
17. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
18. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
19. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
20. Ratio Institutionis... I.m. VI. 1.
21. BAJKÓ M. 1981: Adalékok a tiszántúli iskolakultúra felvilágosodás kori történetéhez. -Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve (szerk.: Gazdag I.), VIII. 15. o.
22. TREL. Superintendentia Protocolluma. I.m. U.o.
23. FINACZY E. 1899: A közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. -Budapest, 309. o.
24. NAGY S. 1933: A debreceni Református Kollégium. -Hajdúhadház. 307. o.
25. MÉSZÁROS I. 1980: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészkar Neveléstudományi Tanszékének története 1814-1919 között. - Magyar Pedagógia, 2.sz. 44.o.
26. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltári Sereiselnek adatait dr. BARCZA JÓZSEF és BANKÓS JUDIT szolgáltatotta részemre. Segítségükért ezúton is köszönetet mondok.
27. KORNIS GY. 1927: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. c. művében írja ezzel kapcsolatosan: „Ugyanis Béccsel való hosszas viaskodás után 1844. november 12-én szentesítést nyer az 1844. II. t.-cikk, melynek 9.§-a szerint a király már elrendelte „hogy az ország határain belül iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen”. Budapest. I. köt. 480. o.
28. TREL. Professzori Gyűlések Jegyzőkönyve. 1841/42. 165. o.
29. RÁCZ I. 1956: A szabadelvűség vándor apostola /Somogyi Antal/. -ACTA Universitatis Debrecinensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. III/1. Tankönyvkiadó. Budapest, 179. o.
30. RÁCZ I. I.m. 173.
31. BODOLAY G. 1984: Reformkori diáktársaságok, önképzőkörök. -In: Ősi diákvárosok találkozója. Debrecen. 19. o.
32. PETRŐCZ Á.: Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hatása a debreceni Református Kollégium életére. -In: Ősi diákvárosok... I.m. 101-102. o.
33. PETRŐCZ Á. I.m. 102. o.
34. BAJKÓ M. é.n.: A művelődésügy áttekintése. -In: Sarkad múltjából (szerk.: Komoróczy Gy.), 368. o.; U.ő. 1976: A karcagi középiskola (gimnáziumi) oktatás története. -In: Jubileumi évkönyv (szerk.: Szalay F.-né). Karcag, 24. o. U. ő. 1973: Egyházzervezet és iskolarendszer. -In: Hajdúnánás története (szerk.: RÁCZ I.). Hajdúnánás, 340. o.; U.ő: Hajdúszoboszló művelődéstörténete. -In: Hajdúszoboszló monográfiája (szerk.: Dankó I.) Hajdúszoboszló, 494. o.
35. BALOGH I. 1981: A szabadságharc küzdelmes hónapjában. -In: Debrecen története 2. köt. (szerk.: RÁCZ I.). Debrecen, 485. o.
36. SZÉLL JÁNOS honvédhadnagy, volt kollégiumi diák naplója – a debreceni Déry Múzeum kéziratárában – illusztris képet rajzol a diákok részvételéről a szabadságharcban.

37. ZSIGMOND F. 1937: A debreceni református kollégium története. 1538-1938. – Debrecen 174. o.
38. Az Organisations – Entwurfnak a protestáns iskolakultúra elle-nés-ségét behatóan vizsgálja. ZSIGMOND F. I.m. 175-176. o.
39. A szabadság őrvárosa iránt tett engedményre jellemző, hogy a hosszú idő óta húzódó un. „rétes puszták” rendezésének ügyét Debrecen javára, melyet a kormányzások elutasítottak, de amely 1854-ben a „Városi viszonyainak különös tekintetbe vételével fejedelmi kegyelem által megadatott.” Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV.B. 1106/a-I. 7.o.
40. Pedig időközben 1852-ben Szoboszlai Pap Istvánt a Helytartótanács, a többi magyar protestáns szuperintendenssel együtt ellátotta a „püspöki” cím használatától. ZSIGMOND F. I.m. 177. o.
41. ZSIGMOND F. I.m. 178. o.
42. KÜDÖBÖCZ J. 1986: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. – Budapest. 89. o.
43. TREL. Tiszántúli Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve. 1869. 203. sz. Részletesebben lásd: MERVÓ Z.-né 1981: Adatok Bihar Megye népoktatásának történetéhez. 1868 – 1876. – Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve (szerk.: Gazdag I.). VIII. 50. o.
44. MERVÓ Z.-né: I.m. U.o.
45. Idézi MERVÓ Z.-né: I.m. 51. o.
46. KÓTE S. 1975: Képzés és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában. (1849-1918). -Budapest.
47. VARGA Z. 1967: A Debreceni Tudományegyetem története. 1914-1944. -Debrecen.

REGIONAL SCHOOL CULTURE OF THE COLLEGE OF DEBRECEN IN THE 19TH CENTURY

Mátyás Bajkó

For centuries the College of Debrecen was playing an outstanding role in Hungarian school education. In contrast with other Hungarian or Transylvanian colleges, it had a major regional impact, also in a geographical sense, ever since its foundation in 1538. Through its particular network of schools, the college exerted an influence on the school culture of the Danubian region, Transdanubia, the Partium and Croatia.

The role of the college is especially important in the 18th–19th centuries, the age of Enlightenment and reforms, in education of national spirit. In the present paper the primary source analysed is the original manuscript variety of the major document of curriculum in the period, the 'Ratio Institutionis'. The intention of the College to teach education material (curriculae, text-books) meeting the demands of national progress in the Reformed Church schools of the region of the College, challenging the absolutistic, standardizing measures of the Vienna court, is reflected in *Ézsaiás Budai's* Report of the Professoriate (1804).

Further, the history of the College in the Reform Age, during the 1848–49 revolution and war of independence and in the years of Dualism. Comparative investigations are made about the proportions of students from the particular network of the region and counties attending the College of Debrecen. Finally, the development of a regional school culture through compromises, conforming to the education policy of *József Eötvös* and managing to defend its autonomy. The rise of the concept of a university of arts in the framework of the college is also tackled.

РЕГИОНАЛЬНАЯ УЧЕБНАЯ КУЛЬТУРА В ДЕБРЕЦЕНСКОЙ КОЛЛЕГИИ В 19-М ВЕКЕ

Матьяш Байко

Кальвинистская коллегия в городе Дебрецен играла выдающуюся роль в истории отечественной учебной культуры в течение многих столетий. В сравнении с другими коллегиями Венгрии и Трансильвании, Дебреценская коллегия имела большее региональное значение: ее излучательная сила имела большее географическое распространение уже с самого начала, т.е. с года ее основания в 1538-м году. Посредством своей частной системы школ, коллегия оказала влияние, кроме региона Тисантул (Затисский регион), и на учебную культуру регионов Дунамеллек (Придунайский регион), Дунантул (Задунайский регион), Парциум, и Хорватии.

Особо важную роль играла коллегия в 18-м и 19-м веках, т.е. в периоды просвещения в национальном духе, в эпоху реформ. Поэтому, настоящая работа опирается в первую очередь на оригинальный рукописный вариант «Ratio Institutionis», важнейшего программного документа данного периода истории развития. Оригинальный учебный план, составленный профессором Эжаиас Будаи, и увековеченный в Протоколе преподавательского коллектива от 1804-го года, хорошо отражает стремление коллегии, направленное на обучение в кальвинистских школах в регионе влияния коллегии по таким материалам (программам, учебникам), которые соответствуют национальному прогрессу. Это противостояло абсолютистским, стандартизирующим распоряжениям венского двора.

В дальнейших статья по периодам знакомит с историей развития коллегии: в эпоху реформ, во время революции и освободительной борьбы 1948—49-го года, в период дуализма. При этом делается сравнительный анализ территорий и медье, входящих в зону влияния коллегии, с точки зрения их пропорций в числе обучающихся в Дебрецене. В заключении показывается, каким образом складывалась такая региональная учебная культура, приспособляющаяся к компромиссам периода дуализма, в том числе к компромиссной учебной политике Йозефа Этвёша, которой все же удалось защитить свою автономию. Из статьи можно получить сведения и о том, как в рамках коллегии формировалась идея концепции будущего университета.

SZEMPONTOK A SZABOLCS MEGYEI VIRILISTÁK TÁRSADALMI HELYZETÉNEK ELEMZÉSÉHEZ

Takács Péter*

1. A VIRILIZMUS INTÉZMÉNYE

A legtöbb adót fizető törvényhatósági tagok névjegyzékeinek tanulmányozására, mint a dualizmus kori magyar társadalom leggazdagabb rétege kutatásának egyik mellőzhetetlen forrására, VÖRÖS KÁROLY hívta fel a hazai történészek figyelmét.¹ Nyomdokain haladva ezideig már néhány város „leggazdagabbnak vélt” társadalmi rétegéről elkészült az elemzés², és kísérlet történt Nógrád megye társadalmi elitjének a megrajzolására, elemzésére is.³ Közismert tehát, hogy a virilizmus intézményét a dualizmus korának liberális törvényhozása hívta életre, amennyiben heves harcok közepette 1870–1871-ben törvénybe iktatta, hogy ezt követően a törvényhatósági bizottságok, a rendezett tanácsú városi és községi képviselőtestületek 50%-a mindenkor az illető hatóság területén birtokló vagy élő legtöbb egyenes állami adót fizető polgárokból állítandó össze.⁴ A pontos értelmezés okán érdemes a vonatkozó törvényhelyet szószerint idéznünk. A virilista „sorrend megállapításánál csak a törvényhatóság területén fekvő ingatlan vagyons a törvényhatóság területén élvezett jövedelem összes egyenes államadója és a személyes kereseti adó vétetik számításba; továbbá az állami-, felekezeti-, községi- és magánintézetek tanárai, a tudományos akadémiák tagjai, a folyóiratok- és lapszerkesztők, a lelkészek, az ipar- és kereskedelmi kamarák bel- és külső tagjai, úgyszintén a magyar államban érvényes oklevéllel ellátott: tudorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdatiszteknek összes egyenes államadója kétszeresen számítatik.”⁵

A törvény értelmében egy adózó – bár érdekképviselési jogot biztosító adókötelezettsége, birtokának földrajzi szórtsága, jövedelmének többfélesége miatt lehetett több törvényhatóság területén is – csak egy, a maga választotta törvényhatóságnak lehetett a tagja. Így történhetett, hogy *debreceni, pesti, Zemplén megyei* lakosok, ügyvédek, állami hivatalnokok, földbirtokosok, arisztokraták, országgyűlési képviselők Szabolcs megyében gyakorolták érdekképviselési jogukat.⁶

VÖRÖS KÁROLY említett tanulmányában a forráskritika felvetette problémák mindegyikéről szólt.⁷ A vármegyei virilista jegyzékek kapcsán azonban külön is hangsúlyoznunk kell, hogy az e listákon szereplők zöme földbirtokos. Állami egyenes adójuknak majdnem teljes összegét a földadók képezték. Ennek összegét, a „kataszterben kimutatott tiszta jövedelem” alapján, kiugróan magas adó-

* Dr. Takács Péter, a történelemtudományok kandidátusa, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanára (Nyíregyháza)

kulcs alkalmazása mellett állapították meg. Igaz, a kataszteri tiszta jövedelem meghatározásánál voltak visszaélések, és a volt nemesi, arisztokrata birtokok fel-tűnően kedvezményezettek voltak, de a magas adókulcs minden birtokost sújtott, és a földadó alapján a virilitást közé felkerülők majdnem egyforma eséllyel használták ki a visszaélések lehetőségeit, mint ahogyan majdnem egyformán szenvedték meg a magas adókulcsot is. 1872 és 1918 között háromszor változott az adókulcs, háromszor „igazították” a kataszteri jövedelmet is, miközben elvileg állandóan nyomom kísérték a birtokolt terület művelésiág változásait. 1885-ig az abszolutizmus idején a közteherviseléssel együtt életbeléptetett „földadó-ideiglen” szerinti adóztatás érvényesült, amely *Magyarországon* a 20,76%-os jövedelemadó mellett a 9%-os úrbéri megváltás tételét is magába foglalta. Így a kataszteri tiszta jövedelemnek 29,76%-át vetették ki adóként a földvrtokosokra, ami nemcsak a földbérleteket tette viszonylag olcsóvá, hanem jelentős összegeket vont el a birtok modernizálásától is. 1875–1876-ban elkezdődtek ugyan az „új kataszteri műveletek”, amely munkálatoknak egy igazságosabb jövedelmezőség megállapítása és igazságosabb adókimutatás lett volna a céljuk, de az 1875. évi 7. törvénycikk a kataszteri tiszta jövedelem megállapításánál az 1867–1872. évek közötti búzaárak átlagának alapján kötelezte a biztosokat a kataszteri tiszta jövedelem kiszámítására.⁸ Az európai gabonakonjunktúra alatt felszökött árakat azonban a dekonjunktúra idején sohasem sikerült elérni. Az 1883-ban életbe léptetett új kataszter – az ország termőterületének 204 millió forintban megállapított tiszta jövedelmét leszállította ugyan 155 millióra – a jövedelemadót 17,1%-ban, a földtehermentesítési járulékot 8,4%-ban, tehát a földadó összegét és mértékét a kataszteri tiszta jövedelem 25,5%-ában állapította meg. Ez az adókulcs 1913-ig volt érvényben, amikor az új művelésiág változásokat országosan rögzítették, a kataszteri „igazítást” elvégezték és az adókulcsot leszállították 20%-ra. Még így is a földadókulcs volt a legmagasabb az országban, mivel semmiféle jövedelmet, sem a házbért, sem a vállalati-, banki-, részvénytársasági nyereséget, sem egyéb tőkehozadékot nem adóztattak a dualista Magyarországon a földadóhoz mérhető magas adókulccsal. Arról nem is szólva, hogy az 1890-es évektől felerősödő ipartámogató politika jelentős adókedvezményben részesítette az ipari beruházásokra fordított tőkét és annak hozadékát.⁹

A másik mozzanat, amiről még szólnunk kell, hogy a kataszteri tiszta jövedelem volt – az államkincstártól kapott rendszeres havi bérjellegű juttatások mellett – a legkevésbé letagadható. Kereskedők, kisiparosok, gyárosok, ügyvédek, magánalkalmazottak, magánzók, szabadfoglalkozású értelmiségiek a történelmi múlt és a hazai adóviszonyok kölcsönösen kialakította adómorál mellett nemcsak bocsánatos bűnnek, egyenesen sikernek, hősiességnek tekintették az adócsalást, és annak fogadta el a társadalom is. Mészárosok, ügyvédek, ékszerészek, ötvösök, közjegyzők, orvosok, kereskedők, gyógyszerészek, sőt még a haszonbérlok, gazdatisztek is, jövedelmüknek egy jelentős, bár meghatározhatatlan részét adómentesen élvezték. Az a nely tehát, amelyet az adóhivatal kijelölt számukra a virilitást adó nagyság szerinti sorrendjében, csak hozzávetőlegesen tükrözi vagyoni állapotukat, jövedelmüket. Társadalmi presztízsük sem mindig harmonizált az adólistán rögzített sorrendjükkel. A hagyományt őrző, sőt felerősítő, családfákat

presztízs okokból rajzolgató nemesek, akik tovább erősítették pozícióikat a vármegyében és a több évszázados származásrendet felmutató arisztokraták *Buda-pestén* is, országosan is, méginkább *Szabolcs megyében*, ahol a kisenemesi radikalizmus és a provincializmus mindent eluralt, és a volt nemesi birtok is egyre gyorsuló ütemben csúszott ki a dzsentrisedő középnemesi réteg talpa alól – amiről a virilista jegyzékek is tanúskodnak –, nem tekintették magukkal egyenrangúnak a legtöbbet adózók megyei listáján esetleg rendszeresen az első 20–30 legtöbbet adózók között található „újgazdagokat”, akik többnyire a zsidóságból kerültek ki. Törzsökös nemesi családokkal – különösen ha egy vármegyei hivatalt is megkaparintottak valamelyik fiúk számára – szívesebben barátkoztak a virilista listán még megkapaszkodni, házasság, vízszabályozás és egyéb szerencsés ok miatt esetleg még emelkedni is tudó középbirtokosok, mint az időnként magukat az első tíz legtöbbet adózók közé felverekedő, nevüket frissen magyarosító *Leveleki*-ekkel, vagy a nevéhez is, hitéhez is ragaszkodó kisvárdai *Reizman Herman* kereskedővel. Mielőtt azonban az említetteken túlmenő általános következtetéseket levonnánk, alaposabb vizsgálat tárgyává kell tennünk a virilista jegyzékeket.

2. A VIRILISTA JEGYZÉKEK SZABOLCS MEGYÉBEN

Szabolcs megye dualizmus kori törvényhatósági bizottságának mindvégig 438 tagja volt. Ebből 219 tagot – a törvény megszabta 3 éves váltórendszerben – 6-6 évre választottak, 219 tag pedig az évenként korrigált legtöbb adót fizetők listájáról került automatikusan a testületbe, amennyiben érdekképviseleti jogával *Szabolcs megyében* óhajtott élni.¹⁰

A 219 leggazdagabbnak „vélelmezett” *Szabolcs megyei* polgár évi adója a 200–300 forint közötti alsó határtól a 20 ezer forint fölötti összegig szóródott. A legtöbb adót mindvégig *gróf Dessewffy Kálmán*, majd halála után örököse, *gróf Dessewffy Miklós* fizette. Adójuk az 1913-as kataszteri kiigazításig, illetve *Miklós* fiának az önállósodásáig állandóan meghaladta a 20 ezer forintot, illetve a 40 ezer koronát. Ezt követően adóösszegük csökkent, amihez hozzájárult az is, hogy 1913-ban a korábbi 25,5% helyett 20%/ra szállították le a kataszteri tiszta jövedelem adókulcsát. Így 1913-ban, majd azt követően minden évben már csak 37–38 ezer korona összegig adózott évenként *gróf Dessewffy Miklós*.

1874-ben és 1877-ben a *Vencsellén* élő *Dessewffy Kálmán* gróf szerepelt a legtöbbet adózók listájának az élén 20 473 forint 75 krajvárral. 1881-ben a *Debrecenben*, majd később *Bécsben* élő, de virilista jogát *Szabolcs megyében* érvényesítő *gróf Dessewffy Miklós* fizetett 20 163 forintot, mely összeg 1886-ra 23 934 forintra, 1901-re pedig 44 981 koronára emelkedett.

A *Dessewffy* grófok közül többnyire négyen-öten szerepeltek *Szabolcs megye* legtöbbet adózóinak a listáján évről-évre. Rendszeresen e megyében érvényesítette virilista jogát *gróf Dessewffy Aurél*, – *Dénes*, – *Alajos* és – *Béla*, időnként – *Lajos* és annak örökösei is. Birtokuk külön-külön is több ezer holdra rúgott és növelte jövedelmüket a *Dessewffy-féle* hitbizomány hozadéka is. Egyéb jellegű jövedelmeik – elnöki tiszteletdíjak, igazgatótanácsi honoráriumok stb. – sem lehet-

tek mellékesek, bár ezeket még nem tárta fel a történeti-vizsgálódás. A Dessewffyek, Lajos örököseit kivéve, mindig a 10 legtöbb adót fizetők között szerepeltek. Nemcsak Szabolcs megyében, hanem Nyíregyháza rendezett tanácsú város képviselőtestületében is rendszeresen éltek érdekképviselői jogukkal, miután *Királytelek* pusztát közigazgatásilag Nyíregyházához csatolták.¹¹ Bár a Dessewffyek Szabolcs megyei szerepe, nyíregyházi tevékenysége még feltáratlan, annyi azonban ismert a családról, hogy a közhivataloktól, állami pozícióktól távol tartották magukat, annál inkább kivették a részüket a politikai, gazdasági és társadalmi közéletből. Aktív résztvevői voltak a vasútépítő társaságoknak, vízszabályozási társulatoknak, a megyében működő gazdasági és kulturális egyleteknek.¹² Politikájuk azonban mindig konzervatív irányultságú és meggyőződésű volt. Ezt a meggyőződést örökül kapták a reformkorban élt gróf Dessewffy Józseftől és annak fiaitól, Auréltól, Emiltől, akik Széchenyivel, Kossuthal vívták fáradhatatlan csatáikat, majd Emil révén az októberi diplomát készítették elő 1860-ban. Országos szerepük, Bécsben tartott palotájuk, pesti előkelő villájuk ellenére, megfoghatatlan és még fel nem tárt kötődés hozta vissza őket minduntalan Szabolcs megyébe, ahol Büdszentmihályon, Vencsellőn, Királytelken voltak kastályaik, úrilakaik. Természetesen birtokaik is. Szabolcs megyében elterülő birtokaikra az 1897-es gazdacímtár adatai alapján érdemes egy pillantást vetnünk (1. táblázat).

Az adólistát rendre a Dessewffyek nyitották, de zárni a legkülönbözőbb személyek zárták. Többnyire bérlok vagy birtokosok, egyre gyakrabban értelmiségiek, de Szabolcs megyében sohasem gyárlajdonosok, magánzók vagy tőkepénzesek, korszerű értelemben vett vállalkozók. A listák végén szereplőkre is érdemes egy pillantást vetnünk, itt szinte évenként cserélődnek a nevek. 1877-ben Buday Gyula ófehértói bérlo 288 forinttal a 210. a sorrendben. Krajcárokkal fizetett kevesebbet az őt követő Kacz Mihály, aki birtokos volt Piricsén és Harsányi Menyhért kisvárdai ügyvéd, akinek diplomáját honorálandó, kétszeresen számolták az adóját. 286 forint adót fizetett ebben az évben ifjú Mandel Izráel nyírbátori bérlo; 285 forintot Nikelszky Mátyás nyíregyházi birtokos és bérlo; ugyanannyit Lónyay László birtokos, aki Tokajban lakott. 283 forint adóval terhelték Csabay János geszterédi birtokost; 275 forinttal – oklevelét honorálandó, kétszeresen számítva adóösszegét – Palánszky Sámuel nyíregyházi ügyvédet; 271 forinttal Kóhn Mózes balsai bérlo; és 269 forinttal Szunyoghy András újfehértói birtokost.

1901-re a még listára juttató adó összege 608 koronára, tehát 304 forintra emelkedett és az utolsó 10 ember között összesen 15 forint, a korabeli pénznemben számítva 30 korona volt az évenként fizetendő adóösszeg közötti eltérés. Íme a nevük, foglalkozásuk: Gomba Károly rakamazi birtokos (638 korona); Tóth István kéki birtokos (638 korona); Reichman József orosi bérlo (632 korona); Dr. Gara Leó nyíregyházi orvos (kétszeresen 632 korona); Dr. Flegmann Jenő nyíregyházi ügyvéd (kétszeresen: 628 korona); Mikecz Mihály gávai birtokos (627 korona); Flegmann Bertalan tiszaberceli birtokos (619 korona); Uray Miklós nyírkércsi birtokos (611 korona); Dr. Konthy Gyula nyíregyházi orvos (kétszeresen: 609 korona). A sort Rósenbaum Jenő komorói birtokos zárta 609 koronával.

1918-ra jelentősebb mértékben emelkedett az az összeg, amellyel még fel lehetett kerülni a legtöbb adót fizetők listájára. Ekkor ez már 813 korona, tehát 407

1. táblázat
A DESSEWFFY GRÓFOK BIRTOKAI SZABOLCS MEGYÉBEN

Név	Község	Szán- tó	Kert	Rét	Szőlő	Leg- elő	Erdő	Nádas	Nem adózó	Össze- sen
kh.										
Gr. Dessewffy	Vencsellő	1652	12	18	-	162	234	-	157	2235
Kálmán, majd	Tiszaeszlár	707	-	130	-	69	6	5	34	951
Miklós	Tiszalók	1553	2	829	3	787	16	2	215	3407
	Balsa	1013	8	174	30	119	407	8	48	1807
	Királytelek (Nyíregy- háza)	1167	53	-	-	-	7	-	21	1248
	Szentgyörgy- ábrány	182	-	42	3	2	16	-	10	255
	Összesen:	6274	75	1193	36	1139	686	15	485	9903
Gr. Dessewffy	Szentmihály	5887	29	259	16	1934	340	19	1069	9953
Aurél	Budaábrány	228	-	73	-	-	13	23	15	352
	Összesen:	6115	29	332	16	1934	353	42	1084	9905
Gr. Dessewffy	Hugyaj (Ér- patak)	2798	2	228	23	410	64	13	304	3842
Gr. Dessewffy	Királytelek									
Alajos	(Nyíregy- háza)	5225	-	245	-	821	204	-	464	6959
Gr. Dessewffy										
Béla										
Összesen:										
Gr. Dessewffy-féle										
hitbizomány	Nagykálló	615	2	159	-	28	-	11	67	882
Bérlik:	Nyírbétek	2666	1	302	4	747	789	-	620	5129
Klein Miksa	Nyírgelse	470	-	28	-	10	-	9	47	564
Mandel József	Oros	2354	3	165	-	94	113	138	303	3170
Glück Bernát										
Klár Andor										
Reichmann József										
Lichtmann Dezső										
	Összesen:	6105	6	654	4	879	902	158	1037	9745

forintnyi összeg volt, ami 138 forinttal, 276 koronával több az 1877-ben még automatikusan érdekképviselőhez juttató adómennyiségnél. 1918-ban a 10 legkisebb adóösszeggel még virilista jogot szerzett személyek a következők voltak: *Hunyady Ferenc nyírbogáti* birtokos (908 korona); *Erényi Sándor Biriben* birtokos (892 korona); *Okolicsányi József laskodi* birtokos (891 korona); *Dr. Kovács Miklós nyíregyházi* ügyvéd (kétszeresen: 890 korona); *Gődény Ferenc hajdúsámsoni* birtokos (876 korona); *Bekény Gyula tiszanagyfalusi* birtokos (862 korona); *Fényes Gyula apagyi* birtokos (855 korona); *Nagy Benő kisvárdai* mérnök (kétszeresen: 821 korona); *Rappensberger Károly vencsellői* birtokos és jószágigazgató (kétszeresen: 813 korona).

3. A VIRILISTÁK ADÓÖSSZEG SZERINTI MEGOSZLÁSA

Már az eddigiek is árulkodnak róla, hogy az adóösszegek folyamatosan növekszenek. A társadalom legtöbb adót fizető rétege a dualizmus korában egyre gazdagodott. Különösen szembeötlő ez akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy közben éppen ezen rétegek javára módosultak az adókulcsok, így jövedelmüknek fokozatosan csökkenő hányadát kellett adóba fizetniük. A másik jellemző, hogy amíg a virilisták legfelsőbb rétegében több-kevesebb állandóság tapasztalható és legfeljebb egy-két sikeres vállalkozónak volt lehetősége ideiglenesen felemelkedni az első tíz legtöbb adót fizetők rangsorába, addig a legalsó rétegben évről-évre cserélődnek az emberek. A középpolgárságnak ebben a rétegében nagyfokú dinamizmus tapasztalható, amit később bővebben kifejtünk. Előbb azonban a szabolcsi virilisták által fizetett adóösszegeket kíséreljük meg kategorizálni (2. táblázat).

2. táblázat:

A VIRILISTÁK ADÓÖSSZEG SZERINTI MEGOSZLÁSA

Az adó összege forintban	1874	1878	1881	1886	1887	1895	1901	1906	1913	1914	1918
20 000 Ft felett	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
10 001-20 000	2	1	1	-	-	-	-	-	1	1	2
9 001-10 000	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-
8 001- 9 000	-	-	-	2	2	1	1	-	-	-	-
7 001- 8 000	1	-	1	-	-	1	1	-	-	2	1
6 001- 7 000	1	1	-	-	-	-	-	1	2	1	-
5 501- 6 000	-	-	1	-	-	-	1	-	2	3	3
5 001- 5 500	1	1	-	2	-	-	-	1	-	1	1
4 501- 5 000	-	-	-	3	1	-	-	-	2	-	2
4 001- 4 500	-	-	-	-	3	3	4	3	1	2	1
3 501- 4 000	2	1	-	-	1	1	-	1	2	1	3
3 001- 3 500	-	1	2	1	1	1	1	2	2	1	1
2 501- 3 000	-	1	1	4	2	4	3	4	2	2	3
2 001- 2 500	2	3	4	-	1	4	4	5	6	13	12
1 601- 2 000	11	9	3	4	5	3	3	6	19	11	15
1 201- 1 600	12	7	13	19	12	17	15	16	17	15	13
901- 1 200	17	20	19	22	15	18	23	24	25	31	29
701- 900	21	26	24	23	25	28	30	32	37	38	51
501- 700	26	35	42	52	49	51	55	56	83	69	56
401- 500	31	37	31	49	36	48	36	38	17	28	26
301- 400	44	52	43	37	51	38	41	27	-	-	-
201- 300	47	23	33	-	14	-	-	-	-	-	-
Összesen:	219	219	219	219	219	219	219	219	219	219	219

Az adóösszeg elég széles skálán mozog, a 20 ezer forint feletti összeg egyedi eset. A szóródásból *Szabolcs megye* legtöbb adót fizető társadalmi rétegére bármiféle általánosítást megállapítani túl merész vállalkozás lenne. A VÖRÖS KÁROLY által vizsgált *budapesti* legtöbb adót fizetők legfelsőbb rétegével is céltalan lenne bármiféle összehasonlítás, mert a *Szabolcs megyei* grófok, bárók és nemesek megadóztatott jövedelme, eredetét és az adókivetés alapját képező javak funkcionálását vizsgálva a volt nemesi tulajdonok hozadéakai, amit évszázadokon keresztül törvények, privilégiumok védtek és életmódbeli szokások, hagyományok terheltek. Többségüket a dualizmus korának félszázada sem tette igazán polgári, tőkés természetű tulajdonná, még kevésbé gazdáikat haszonelvű szemléletűvé. Alacsony hozadékú tulajdonok voltak ezek és a polgári társadalom és tulajdon legjellemzőbb sajátossága, a profitszerzés akart és vágyott kényszere csak részben hatotta át funkcionálásukat. Hozadéuk ciklikusan jelentkezett, ami a természeti évszakok váltakozásával függött össze; és a hasznót a hagyomány kötelezte patriarchális kiadások éppúgy terheltek, mint a feltűnően magas presztízs-költségek. Ezeknek a közép- és nagybirtokoknak a modernizációja gyorsabb ütemű ugyan a paraszti birtokok korszerűsödésénél, de tőkeforgásuk és beruházási megtérülésük sebessége sokkal lassúbb, mint az ipari vállalkozásokba fektetett összegeké, nem is említve a kereskedelmi befektetéseket. E tulajdonfajták haszon-reménye, hozadéka nem is mindig a tulajdonos ügyességétől, számító bölcsességétől, kalkuláló képességétől függött, hanem nagyon gyakran a befolyáshatalatlan természeti és időjárási adottságoktól.

Az adóösszeg alapján kategorizáló 2. táblázatunk felső sávjába tartozó tucatszázi arisztokrata és volt középnemesi birtokos inkább a hagyományokat őrzi és szerencsés sorsa, birtok-öröksége, viszonylag magas jövedelmével összhangban lévő, azt jelentősen meg nem haladó költekezése révén kapaszkodhatott meg a dualizmus fél százada során a virilisták rangsorának legfelsőbb régióiban. Az itt megkapaszkodott személyek és adóösszegük viszonylagos állandósága és mozgatlansága árulkodik a legékeesebben arról, hogy e kategóriában pozícióörzészről, állandóságról, megmerevedett és megkövesedett állapotokról, nem pedig bővített újratermelésről, kockázatvállalásról van szó. A későbbiek során szólnunk majd róla, hogy ezeket a személyi tulajdonságoktól, a vállalkozókedvtől független pozíciókat megingatják azonban a feltörekvő, vállalkozókedvű polgárok, tőkés mentalitású bérlők, mint *Leveleki Ármin* vagy *ifjú Csillag Béla* és olykor-olykor egy kisvárdai kereskedő, *Reizman Herman*.

Az adókategóriákat tükröző számsorok arról is tanúskodnak, nemcsak a rangsorban való előrejutáshoz, hanem a rangsorban egy-egy hely megőrzéséhez is fokozatosan növekvő jövedelemre, vagy fokozatosan növekvő birtoknagyságra, birtok-modernizálásra, művelésiág változtatásra, vagy legalább diplomával igazolható felsőfokú iskolai végzettség megszerzésére volt szükség. Egyértelműen tanúskodik a táblázat arról is, hogy a legtöbb adót fizetők zöme *Szabolcs megyében* a 200-tól 1000 forintig, illetve a későbbiek során a 800-tól 2000 koronáig fizetők köréből toborzódott. 1877-ben még a virilisták 84%-a helyezkedik el a 200 és 1000 forint közötti összeget fizetők sávjában, míg 1918-ban 800-tól 2000 koronáig fizetők alsó kategóriájában már csak az adózók 66,2%-a található.

4. A VIRILISTÁK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

A legtöbb adót fizetők társadalmi megoszlására, presztízsére, a kapitalizálódás ütemére, az adófizetők differenciálódására, a diplomások arányának növekedésére, a kereskedelem, gyáripár és pénztoke szerepének alakulására vet némi fényt a

3. táblázat :

A SZABOLCSI VIRILISTÁK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

Foglalkozás	1874	1887	1881	1877	1895	1901	1906	1914	1918
Birtokos				165	163	137	136	123	123
Bérlő				6	23	38	37	38	25
Kereskedő				9	9	10	8	7	10
Ügyvéd				17	5	5	7	15	10
Orvos	bontva	bontva	bontva	6	1	5	4	4	6
Lelkész				6	5	6	5	4	6
Püspök				-	-	-	1	1	3
Mérnök				2	1	1	2	4	4
Alispán				-	1	1	1	2	2
Gyógyszerész				3	3	4	3	2	2
Képviselő				-	-	3	1	1	1
Mészáros				-	-	-	1	-	2
Közjegyző				1	2	1	2	3	4
Bankár				-	-	1	4	7	7
Bíró				2	1	2	2	2	4
Szolgabíró				-	-	-	-	2	2
Főjegyző				-	-	1	1	-	1
Ügyész				2	1	1	1	1	1
Vendéglős	nincs	nincs	nincs	-	-	-	1	1	1
Államtitkár				-	-	-	-	1	1
Miniszter				-	-	-	-	-	1
Háztulajdonos				-	-	-	-	-	1
Jószágigazgató				-	-	-	-	-	2
Építész				-	1	-	1	1	-
Polgármester				-	1	1	1	-	-
Főispáni titkár				-	-	1	-	-	-
Magánzó				-	-	1	-	-	-
Állatorvos				-	1	-	-	-	-
Rendőrkapitány				-	1	-	-	-	-

legtöbb adót fizetők foglalkozási megoszlása. Erre csak 1887-től van pontos forrásunk, viszont a számsorokból kirajzolódó tendencia visszafelé is enged következtetni a valós társadalmi mozgásokra.

Bár egyre csökkenő mértékben, de *Szabolcs megyében* mindvégig a földbirtokosok képviseltetik magukat a legnagyobb arányban a legtöbbet adózók között. 1887-ben még 75,4%, 1918-ban már csak 56,2% a részarányuk. (A közbenső értékek 1895-ben 74,4%; 1901-ben 62,6%; 1906-ban 62,1%, 1914-ben 56,2%.) Melletük a bérlokok tűnnek még ki, akiknek többsége földbirtokot bérel. A legtöbb adót fizetők közötti arányuk 1887 és 1918 között így alakult: 1887-ben 2,7%; 1895-ben 10,5% 1901-ben 17,4%; 1906-ban 16,9%; 1914-ben 17,4%; 1918-ban 11,4%.

Majdnem stabil állandósággal szerepelnek a kereskedők. Arányuk 3,2% és 4,6% között ingadozott. A bérlokok és kereskedők csoportja egyébként majdnem egybeesik és e két csoport között rendszeresek a foglalkozás-váltások és rendszeres az átáramlás közülük a földbirtokosok csoportjába. Ezt a két tőkés mentalitású réteget egészítette ki a pénzemberek, bankárok kicsinyke csoportja. A számuk viszonylag alacsony volt, de ha a hitelintézetek igazgatóinak a legtöbb adót fizetők közé történő „betörését” alaposabban szemügyre vesszük, gyors ütemű „helyfoglalásukról” számolhatunk be. *Szabolcs megyében* 1901-ben tűnt fel a virilisták között az első bankár. 1906-ban már négyen vannak, hogy 1914-re hétre emelkedjen a számuk (3,2%). Számszerű növekedésükre a következőkben már nem számíthatunk, viszont a ranglistán való emelkedésükre igen.

Az első bankár, aki Szabolcsban felkerült a virilisták táborába, *Baruch Arnold* bankigazgató volt. 1901-ben 1124 korona 84 fillér (562 forintnyi) adójával a 128. helyen nyitotta a pénzemberek sorát. 1918-ban *Láng Ernő* bankigazgató 1536 korona (768 forint) adójával a 120. helyen állt. Őt követte a sorrendben *Rónay Jenő* 1264 korona adóval a 158. helyen; *Fekete Sándor* 1159 koronával a 174. helyen; *Halasi Mór* 1083 koronával a 182. helyen; *Baruch Arnold* 1038 koronával a 186. helyen; *Baruch Artur* ugyancsak 1038 koronával a 187. helyen. A leggazdagabb azonban *Groák Ödön* volt közöttük, aki 2012 koronával, tehát 1000 forint fölötti adójával a 72. helyet foglalta el.

Az új gazdasági, társadalmi igények kitermelte értelmiség – orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, gazdatisztek, állatorvosok stb. – száma azonban együttesen sem haladta meg a mindenkorai lelkészek és ügyvédek számát. Ha ez utóbbiakhoz még a hagyományos hivatalnoki rétegből – szolgabírók, alispánok, főjegyzők stb. – a virilisták közé magukat felküzdőket is hozzáadjuk, akkor az új típusú értelmiségiek száma a megye gazdasági és társadalmi életének korszerűtlen voltáról árulkodik. Egyetlen lapszerkesztő, tanár, író, újságíró, de még nyomdász sem ékeskedett *Szabolcs megyében* a legtöbbet adózók listáján.¹³

Az értelmiségnél is jobban hiányoznak azonban a kézművesek, gyártulajdonosok. *Szabolcs megyének* a dualizmus korában nem alakult ki az ipari burzsoáziája. 1901-ben egy, majd 1918-ban két mészáros – akik legalább annyira tekinthetők kereskedőknek, mint kézműveseknek – és 1906-tól a nyíregyházi *Korona Szálló* tulajdonosa tudott csak hozzájutni olyan összegű ellenőrizhető jövedelemhez és adóztatott ingatlanhoz, melyeknek révén felemelkedtek a megye gazdasági elitjének szűk csoportjába.

Ez a tény önmagában is árulkodik arról, hogy a felhalmozódó pénz- és kereskedelmi tőke kivándorolt a megyéből. A tőkével együtt többnyire a tőkés is. Ennek egyenes következménye, hogy *Szabolcs megyében* az első világháború végéig nem volt olyan tőkés ipari beruházás, amelynek jövedelme a tulajdonosát a legtöbb adót fizetők listájának akár az utolsó helyei valamelyikére is „feljuttatta” volna. Ez azonban nemcsak a gazdasági elitet jellemzi, hanem következményeivel kihatott a megye társadalmának és politikai életének egészére is. A gyáripari tőke hiányának következtében nagy-, de még középzeműi proletárság, tehát igazi bér-munkásréteg sem alakulhatott ki e térségben. Az egymásra utalt, hónapok, évek során munkában összekovácsolódott, szokásaiban, életelvében és létstílusában, életmódjában egymással hasonlóságot teremtő és őrző, sztrájkharcokban edződő és összeforró, szervezettségével hatékony és biztos erőt képviselő réteg hiányzott ezáltal a megye társadalmából, amelyik jelenlétével nemcsak a munkásmozgalomnak adhatott volna plasztikus karaktert, hanem a társadalom elnyomott rétegei egészének is. A kézműipari segédek, a három-négy embert foglalkoztató üzemek, műhelyek szak- és segéd munkásai, még ha hasonló szakértelmet követelő munkát végeztek is velük tucatnyi műhelyben, mint ahogyan az agrárproletárok – cselédek, napszámosok – is, akik a bérleteken, nagybirtokokon dolgoztak, más jövőképet hordoztak, más minőségű életéről álmodtak, mint a nagyüzemi proletárság. A *Szabolcs megyei* legtöbb adót fizetők foglalkozás szerinti megoszlása – áttételesen – az itt elmondottakról is tanúskodik. Mindezeknek az alapos kifejtése azonban újabb források vizsgálatba való bevonását kívánná meg, melynek elvégzésére most nincs terünk.¹⁴

A legtöbbet adózók névlistája és a foglalkozás szerinti megoszlásuk összevetése kényszeríti előtérbe ezen gazdasági és társadalmi elitén belül is a hagyományos uralkodó osztályhoz tartozók és az új mentalitású polgári rétegek szembesítését. A lista élén álló *Desseffy* grófkorról, birtokviszonyaikról már ejtettünk néhány szót. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy tucatnyi arisztokrata (1874-ben 7 gróf, 1 báró; 1877-ben 4 gróf, 2 báró; 1881-ben 5 gróf, 1 báró; 1887-ben 8 gróf, 2 báró; 1895-ben 9 gróf, 1 báró; 1901-ben 9 gróf, 2 báró; 1906-ban 11 gróf, 2 báró; 1914-ben 1 herceg, 9 gróf és 3 báró; 1918-ban 8 gróf és 2 báró) mindvégig a lista élén, vagy legalábbis a rangsor felső harmadában szerepelt. A viszonylagos állandó jelenlétük mellett is feltűnő, hogy a számuk 1887-ben ugrásszerűen megnövekedett, majd további lassú emelkedés után stabilizálódott 12 – 13 adózóval (5,5 – 5,9%). Egy majdani részletes társadalmi elemzésnek érdemes lenne megválaszolnia azt a kérdést, hogy a viszonylag nem nagy arányú, de mégis érzékelhető térhódítása és állandósulása az arisztokratáknak *Szabolcs megyében* nincs-e összefüggésben az agrárius politikai és gazdaságpolitikai irányzat térnyerésével, illetve azzal, hogy ebben az elmaradott térségben könnyen mozgósítható tömegbázisra építhettek.

Az arisztokraták mellett félszáznyi azon középbirtokosok száma, akiknek az őseik már a reformkorban meghatározták *Szabolcs megye* politikai és társadalmi közéletét: az *Elek*, *Zoltán*, *Jármy*, *Bónis*, *Kállay*, *Ibrányi*, *Szunyogh*, *Mikecz* család leszármazottai. A virilisták névsorából leghamarabb az *Ibrányi* és *Bónis* család leszármazottai „koptak ki”. Nagy és gyors ütemű volt a vesztesége a *Zoltán* és a

4. táblázat :
VIRILISTÁK A VAY ÉS KÁLLAY FAMÍLIÁBÓL

	Az adózók közötti sorrendjük								
	1874	1877	1881	1887	1895	1901	1906	1914	1918
gróf Vay Ádám	6	4	4	4	7	33	12	-	-
gróf Vay Dániel	55	-	-	-	-	-	-	-	-
báró Vay Arnold	-	-	-	21	32	26	25	-	-
gróf Vay Tibor	-	-	-	94	-	141	54	41	17
báró Vay Miklós	-	-	-	-	17	-	50	82	61
gróf Vay Gábor	-	-	-	-	-	-	18	10	19
Vay Dienes	36	-	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Gusztáv	7	-	-	-	-	-	151	-	-
Kállay Béni	13	-	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Ubul	29	50	67	43	28	92	65	-	-
Kállay Emmanuel	81	-	-	-	-	-	-	-	-
id. Kállay András	84	19	18	20	36	18	24	47	21
Kállay Ödön	110	79	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Aurél	111	40	41	91	73	-	-	-	-
id. Kállay Ákos	-	9	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Ottó	21	48	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Leopold	-	41	38	137	154	159	172	202	203
Kállay Jenő	-	105	170	147	-	-	-	-	-
ifj. Kállay Ákos	-	136	-	-	-	-	-	-	-
Kállay Elek	-	-	-	25	-	-	-	-	-
dr. Kállay Rudolf	-	-	-	-	173	46	131	144	190
Kállay György	-	-	-	-	-	-	108	96	-
Kállay Frigyes	-	-	-	-	-	-	-	105	115
ifj. Kállay Miklós	194	-	-	-	-	-	-	-	-

Jármy családnak is. Viszonylag sokáig tartották magukat a Kállay, az Elek és a Szunyogh család tagjai. Az 1874-es évhez viszonyítva növekedett a száma a Mikecz család tagjainak. Ez utóbbi család szerepe azonban nem annyira a legtöbbet adózók között volt igazán jelentős, hanem sokkal inkább felhívják magukra az utókor figyelmét azzal, hogy az 1880-as évektől sikerült kisajátítaniuk a megye és a járások választott hivatalait.¹⁵

A tájékozódás és eligazodás okán, illetve az érvényesülő tendenciák érzékelte-
tésére táblázatban mutatom be Szabolcs megye két legősibb, és a XIX. század
első felében a legjelentősebb szerepet betöltő családjának – a Vay és Kállay csa-
ládok – a virilisták között szereplő tagjait (4. táblázat).

A Vay és Kállay család tagjainak „le- és felvándorlása” a listán alapvetően a pozíció-vesztés jegyében történik. Bár mindkét családból többen elhagyták a megyét, és bekapcsolódtak az országos politikai életbe valamint az országos közigazgatásba, de birtokaik itt maradtak és azok lassabban-gyorsabban szétforgácsolódtak. Előbb bérletként, majd tulajdonként a feltörekvő polgárok kezére jutottak.

5. ZSIDÓ POLGÁROK A VIRILISTÁK KÖZÖTT

A régi nemesi értékrenddel szakítani nem tudó, a presztízsbe kapaszkodó, a családi múlt ősi dicsőségén merengő, a hagyományt és a pozícióikat a megyei és járási hivatalokban, a kártyacsatákban, párbajokban őrző volt középnemesi családok lába alatt a dualizmus korában megállíthatatlanul és megszelídíthetetlenül rengett a föld *Szabolcs megyében*. Anyagi pozícióik nemcsak meginogtak, hanem katasztrofális gyorsasággal összeroppantak. A volt középirtokos nemesség pánikszerű hanyatlása egy új társadalmi réteg látványosan gyors felemelkedésével járt együtt. A gazdasági hatalom *Szabolcs megyében* döbbenetes gyorsasággal került a szédületes ütemben polgárosodó zsidóság kezébe.¹⁶ Ez a hirtelen váltás majdnem az uralkodó osztályon belüli társadalmi konfliktushoz vezetett. A *Szabolcs megyei* virilista listák eddig nem tanulmányozott adalékokat szolgáltatnak a *tiszaeszlári* vérvád keletkezéséhez és a vérvád háttérében kibontakozó magyarországi antiszemitizmushoz. Ez az ideológiai, politikai és társadalmi veszélyeket és tévelygéseket a méhében hordozó per a magyarországi uralkodó osztály két ellentétes mentalitású és múltú rétegének az egymás elleni indulatait szabadította fel. A vád alaptalanságát EÖTVÖS KÁROLY bizonyította.¹⁷ A kormány és a „*hivatalos Magyarország*” az új értékrend mellett tette le a voksát. Így a zenebona, az uralkodó osztály két rétegének összezsapása, véres küzdelme elmaradt. Az elrendelt statáriumok megfékeztek az irracionális társadalmi indulatokat. A per lényegéhez, annak indítékaihoz, illetve a vérvád kapcsán fellobbanó társadalmi indulatok megértéséhez azonban az eddigieknél sokkal közelebb férközhetünk, ha alaposabban szemügyre vesszük a *Szabolcs megyei* virilista listákat. A legtöbb adót fizetők hajdani nemesekre és zsidó polgárookra bontása szinte kiáltóan bizonyítja: a felszított fanatizmus mögött a régi társadalmi értékekhez kötődő nemesség indította meg féltékenyül küzdelmét az új polgári értékrend és mentalitás ellen. Az összezsapás elmaradt, bírónilag deklaráltatott az új szemlélet, életmód és értékrend ártatlansága, ha nem is a diadala. A magyarországi „feudalizmus” a *Nyíregyházán* megrendezett *tiszaeszlári* „nagy per” kapcsán elszenvetde újabb és talán utolsó vértelen vereségét. A pontosabb értelmezést és állításom tényekkel, számsorokkal történő alátámasztását szolgálja az a táblázat, amelyik a 219 legtöbb adót fizető *Szabolcs megyei* polgár közé felemelkedett zsidók számáról és foglalkozási megoszlásáról tudósít (5. táblázat).

A zsidóságnak nem a leggazdagabb rétege élt *Szabolcs megyében*. Néhány százan már *II. József* uralkodása idején is fizették itt a „türelmi taxát”. Nagyobb

5. táblázat :

ZSIDÓ POLGÁROK A SZABOLCS MEGYEI VIRILISTÁK KÖZÖTT

Év	A 219 virilis- táblól zsidó	K ö z ü l ü k											Az adó- ját két- szere- sen szá- molták
		Birtokos	Bérlő	Kereskedő	Ügyvéd	Orvos	Gyógyszerész	Bankár	Ménők	Gazdász	Fakereskedő	Képviselő	
1874	61	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	-	?
1877	62	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	-	?
1881	65	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1886	89	62	10	5	5	3	3	-	-	-	-	-	12
1887	94	70	4	8	5	5	2	-	-	-	-	-	12
1895	98	66	21	6	1	-	2	-	1	1	-	-	5
1901	103	50	34	8	2	2	1	1	2	2	1	-	9
1906	89	32	36	9	3	2	2	2	2	1	-	-	8
1914	107	50	35	6	4	1	2	6	2	1	-	-	16
1918	91	54	19	9	2	2	-	5	-	-	-	-	6

számban azonban csak az 1820-as évektől telepedtek meg a megye oppidumai-
ban, mezővárosaiban, nemesi közbirtokosok által birtokolt falvakban. Többnyire a
Gallicsiából Magyarországra menekülők második nemzedéke vándorolt *Szabolcs-
ba Máramaros, Ung, Bereg, Szatmár* és ritkábban *Zemplén* megyéből. Az 1848-as
zsidóösszeírásban – több mint 6 ezer személy – többnyire még mint földesúri re-
gálét bérlők, földesúri engedelemből nemesi kúriákon megtelepedők szerepelnek.
Betöltik-e a megyében mindazon szerepköröket, melyre a társadalomnak már
égetően szüksége volt, de a nemességnek nemcsak a középbirtokosi rétege, ha-
nem a feltűnően magas számú armalista, hétszilvafás, jobbágytelken élők serege
sem volt kapható? Többségük házaló kereskedőként, kontár-iparosként, regálé-
bérlőként tengette életét. A szerencsésebbek korcsmát, mézsárszéket, boltot bé-
reltek, míg a még szerencsésebbek pénzkölcsönzéssel is foglalkoztak. Ők ismer-
ték fel leghamarabb, hogy a *Felső-Tiszavidék* néhány vármegyéje regionálisan
egymásra utalt, s ezt az egymásrautaltságot nemcsak országos vásárokon reali-
zálhatja a lakosság, hanem erre az egymásrautaltságra kis szerencsével és nagy
szorgalommal egzisztenciát lehet építeni. Csíkot, halat, piócát, nádat, szőlőkötöző
sást hordtak a *Hegyaljára*, búzát, rozsot *Bereg, Máramaros* hegyei közé; onnan
manufaktúra gyártmányokat, szerszámokat, zsindelyt, fát, hordót, deszkát, me-
szet, faszenet, erdei termékeket a sík vidéki településekre. A korábban hasznosít-
hatatlanak hitt mezőgazdasági melléktermékeket – bőrt, tollat, gubacsot, kártevő
állatok bundáit – vásárolták fel, mint korszerű gyártmányok olcsó nyersanyagát.
Levelet hordtak, fuvaroztak, dohánnyal, borral kereskedtek, a szántóföldi termé-
nyek vékányi fölöslegét is összegyűjtötték, felvásárolták és haszonnal forgalmaz-
ták.

Mivel az ingatlan birtoklásától törvény tiltotta őket, szorgalmuk több-kevesebb
hozadékát kölcsönzéssel kamatoztatták, a pénzt haszonnal és gyorsan forgatták.
Tisztában voltak vele, hogy az idő érték és fölösleges pazarlása létalapjukat ingat-
ja meg. Ez a felismerés és ez a vállalkozói kedv ismeretlen volt a nemesség köré-
ben. Pénzre viszont a nemességnek is szüksége volt. A napóleoni háborúk kon-
junkturális viszonyai között megízelt nívósabb életvitelről, a társadalmi rangjuk-
hoz illő életmódról már nem szívesen mondtak le. Az ősiség azonban eltöröltetett,
az ősi javak visszaváltására megszabott moratórium is letelt, de a remélt „szeren-
csésebb idők” csak nem akartak közeledni. Az 1848-as jobbágyfelszabadítással
pedig az ingyen munkaerőtől is elestek a nemesi gazdaságok, egyéb jobbágy-
szolgáltatástól a nemesi háztartások. Ismételten és gyorsan szükség volt nagy
mennyiségű pénzre, tőkére, hogy a még tulajdonként bírt földeken megindulhas-
són az új típusú gazdálkodás. Pénz pedig igencsak szűkében volt, különösen
szűkében *Szabolcs megyében*, ahol ipari bázis egyáltalán nem volt, a vasutak is
későn épültek ki, a megtermelt mezőgazdasági fölösleget alig és csak nagyon ol-
csó áron lehetett értékesíteni. Magasra szöktek a kamatlábak, a föld ára lassan
emelkedett és a szigorú gazdasági törvények nem voltak tekintettel a születési
előjogokra, a családfák terebélyességére, sok százados múltig lenyúló gyökereire.
Az adósság halmozódott, a fizetéseképtelenség pedig előcsalta a dobpergést
és a birtok gazdát cserélt. Mi sem jellemzi jobban ezt a folyamatot, mint az, hogy
1886-ban már 62 olyan birtok került a feltörekvő zsidó polgárság tulajdonába Sza-

bolcs megyében, melynek jövedelemadója a virilisták közé emelte tulajdonosát. Ehhez tartozik, hogy a legutolsó helyek egyikén való megkapaszkodáshoz is legalább 600–800 holdas birtokra volt ekkor szükség, melyből legalább 300–400 hold szántóföld kellett legyen. Csak egyetlen példa: az 1886-os lista 213. helyén szereplő Ónody Géza – akinek nem kevés része volt a várvád felszításában *Tisza-eszláron*, ezért idézem az ő esetét – 841 holdat bérelt, amiből 317 katasztrális hold volt a szántó, ezt a haszonbérletet rövid időn belül elveszítette, és végleg eltűnt a Szabolcs megyében legtöbb adót fizetők listájáról.

Ónody Géza esete nem egyedi. Ha az 1880-as évektől 1918-ig 165–123 olyan birtokból, amelynek a jövedelme és adója érdekképviselőt biztosított tulajdonosainak, 50–70 a feltörekvő zsidó polgárok tulajdonába került, joggal feltételezhetjük, hogy itt általános jelenséget, társadalomtörténetileg is értékelni szükséges sajátosságot értünk tetten.

A zsidó földbirtokosok mellett a zsidó bérlők csoportja a legjelentősebb, mint a szabadversenybe bekapcsolódó polgároké. Néhány földbirtok haszonbérletén kívül szinte minden jövedelmező nagybérlet a kezükre került és ők adóztak utána. Hasonlóan ők irányították a kereskedelmet és ők tartották kezükben a bankéletet is. A korszerű, új műveltséget hordozó értelmiség – orvos, gyógyszerész, gazdasz, mérnök – is számarányuknál sokkal jelentősebb hányadban található közöttük magas jövedelemmel. Érdekképviselőjük – a legtöbb adót fizetők között – mindvégig magas és állandóan emelkedő arányt képvisel. 1874-ben a legalacsonyabb (27,9%) és 1914-ben a legmagasabb (48,9%). Ez a magas arány akkor tűnik csak igazán kirívónak és a zsidók polgárosodási ütemére jellemzőnek, ha tudjuk, hogy a választott 219 megyebizottsági tag között elvéve bukkan csak fel közülük egy-kettő.

A virilizmus intézményének végső megítélésénél ezt is figyelembe kell majd vennünk. Polgárosító jellegét két évtizednyi időre VÖRÖS KÁROLY is hangsúlyozta, még *Budapest* esetében is. Úgy tűnik, hogy *Szabolcs megyében*, sejtethetően más megyei törvényhatóságokban is, a gazdasági élet érdekképviselői jogának ez a polgárosító hatása a dualizmus korának egészére jellemző, még akkor is, ha a testületi szerveződésnek ezt a módját semmiképpen sem ítélték demokratikusnak.

Említettem már, hogy a virilisták legfelsőbb régióit csak a legritkább esetben ostromolták zsidó polgárok. Legtöbbször közülük az adó kategória középső vagy alsó régióiban foglaltak helyet és feltűnően változott a listán elfoglalt rangsoruk. Szinte egyik évről a másikra zuhantak 20–30 helyet, vagy emelkedtek ugyanennyit. Ennek érzékeltetésére mutatom be két – átlag gazdagságú és jövedelmű – család tagjainak szétáramlását és önállósodásukkal járó érdekképviselői alakulását (6. táblázat).

A Klár és Mandel családokból a virilisták közé felkerültek helyváltoztatásai semmivel sem mozogtak szűkebb skálán, mint a Vay és Kállay családok tagjaié. Csakhogy amíg azoknál egyértelmű volt a hanyatló tendencia, a jövedelem birtokhoz kötöttsége és ezáltal viszonylagos állandósága, a Klár- és Mandel-féle megadóztatott jövedelmek a legtarkább forrásból eredtek és szigorúan összekapcsolódtak a vállalkozásokkal, gyakorta vándoroltak adómentes értékpapírokba,

kamatozó bankbetétekbe, megyén kívüli ipari és kereskedelmi vállalkozásokba és csak kis részben a tulajdonként megszerzett birtok- és kataszteri tiszta jövedelmet gyarapító földvásárlásokba. A listán való mozgásuk tipikusan polgári jelenség, a vállalkozási kockázat és a tőke mozgás szoros függvénye. A *Klár* és *Mandel* család tagjai szépen beékelődtek a virilisták közé, és csak arra ügyeltek, hogy érdek-képviselőjük állandóan érvényesüljön. Tőkéjük szabad mozgását kevésbé korlá-

6. táblázat

VIRILISTÁK A KLÁR ÉS MANDEL CSALÁDOKBÓL

Az adózók közötti sorrendjük									
	1874	1877	1881	1887	1895	1901	1906	1914	1918
Klár Dávid	65	28	51	27	35	54	75	-	-
Klár Károly	-	134	-	-	-	-	-	-	-
Klár Gusztáv	-	-	-	77	78	24	23	19	42
Klár Dezső	-	-	-	107	101	-	-	-	-
Klár Leó	-	-	-	-	158	147	125	185	167
Klár Andor	-	-	-	-	188	68	74	103	110
Klár Sámuel	-	-	-	-	-	120	122	26	29
Klár Sándor	-	-	-	-	-	138	102	160	75
Klár Lajos	-	-	-	-	-	176	-	-	-
Klár Béla	-	-	-	-	-	-	175	-	-
Klár Jenő	-	-	-	-	-	-	-	45	-
dr. Klár András	-	-	-	-	-	-	-	61	63
Klár István	-	-	-	-	-	-	-	118	94
Mandel Eduárd	17	18	17	99	-	-	-	-	-
Mandel József	73	14	-	38	50	71	38	-	-
Mandel Dávid	138	-	-	-	-	-	-	-	-
ifj. Mandel Izrael	176	213	-	169	-	-	-	-	-
Mandel Albert	-	70	89	58	-	-	-	-	-
Mandel Mór	-	86	34	65	61	102	-	194	-
Mandel Lipót	-	95	106	-	-	-	-	-	-
Mandel Ábrahám	-	170	138	-	-	-	-	-	-
Mandel Pál	-	-	79	207	-	-	-	-	-
Mandel Gusztáv	-	-	-	116	131	-	-	-	-
Mandel Ede	-	-	-	-	19	-	-	-	-
Mandel Ödön	-	-	-	-	-	149	89	142	142
dr. Mandel Dezső	-	-	-	-	-	-	191	-	-
Mandel Lóránd	-	-	-	-	-	-	-	150	161
Mandel Emil	-	-	-	-	-	-	-	199	-

tozták presztízs-szempontok, mint a nemesekét és arisztokratáét. Ha a lista felső harmadában időnként el-elcsúsztak is egy-egy jobb helyezést, az első 10 legtöbbet adózók közé fél század során sem küzdötték fel magukat.

Bármelyik *Klár* és *Mandel* családtagnál fényesebb karriert futottak be a legtöbbet adózók között a *Leveleki* családból néhányan. *Leveleki Mayer* 1878-ban nyolcadik, 1881-ben hetedik, 1886-ban ötödik a ranglistán. Ez utóbbi évben 5182 forint adójával számos arisztokratát „lekörözött”. *Leveleki Sijenek* 3 ezer forint fölötti adójával 1878 és 1881 között a 6. helyre sikerült felküzdenie magát. Ők azonban valamennyien viszonylag korán szerzett birtokaik és haszonbérleteik jövedelmének köszönhetően előkelő helyüket. *Reizman Herman* azonban kereskedőként emelkedett fel a kilencedik helyre a századfordulón, és ezt a helyezést elég hosszú ideig megtartotta. Az ő karrierje a gazdasági elithez tartozók között 1881-ben kezdődött. 453 forint évi adójával ekkor még csak a 127. hellyel volt kénytelen megelégedni. 1886-ban 1552 forint adóval már a 21. és 1895-ben 2991 forint adóval már a kilencedik volt. Ezt a helyét 1914-ben is tartotta, de ekkor már 8954 korona adót fizetett, ami 4477 forintnak felel meg, ez az összeg majdnem kétszerese a még ugyanilyen helyezést biztosító 1895-ös állami tehernek. Ez viszont azt is jelenti, hogy az eltelt 20–21 év alatt *Reizman Herman* vagyonát, illetve az adózatott jövedelmét legalább megkétszerezte, de lehet, hogy megsokszorozta, mert 1914-ben feltűnt az adólistán a fia, *Reizman Sámuel* is. Igaz, ő már nem kereskedőként, mint az apja, hanem birtokosként. A rangsorban a 92. és az általa fizetett adó összege 1724 korona (forintban számolva: 862 forint). Több mint kétszerese annak az összegnek, amivel még fel lehetett kerülni a listára. Feltételezhető, hogy birtokvásárlásához *Reizman Herman* is jelentősebb összeggel járult hozzá és esetleg éppen ez a vagyonmegosztás, a fiú életbe indítása lehetett az egyik oka annak, hogy *Reizman Herman* 1914-ben nem került a ranglistán közvetlenül *gróf Dessewffy Miklós* mögé, a második helyre.

Bármiként alakult is a *Reizman* család jövedelmének és vagyonának sorsa, a táblázatban számszerűsített zsidó polgárság hallatlanul erős és dinamikus gazdasági tevékenységről szolgáltat bizonyosságot a 6–8 százados múltira visszatekintő nemességgel szemben, annak ellenére, hogy az ország jelentősebb politikai pozícióit mind a központ, mind a megyei fórumokon mindvégig a volt nemesség és arisztokrácia tartotta kezében. Ennek a dinamikusan gazdagodó polgárságnak félévszázadnyi idő elegendő volt arra, hogy a „történelmi osztályok” tekintélyét, presztízsét, befolyását, rokoni kapcsolatait és uram-bátyámos összeköttetéseit mellőzve, új értékrendjükkel, új minőségű kapcsolatrendszereikkel, korszerű ismereteikkel, szorgalmukkal, munkabírással, vállalkozó kedvükkel és kitérővel megingassák a múltbeli uralkodó osztály gazdasági hatalmát *Szabolcs megyében*.

6. A VIRILISTÁK LAKÓHELYEI

A múltból átörökölt nemesi és arisztokrata birtokok és birtokosok stagnálását, pozíció-őrzését és süllyedését áttörő polgári lendület és dinamizmus nemcsak a régi társadalmi értéket ítélte elmúlásra, hanem kimozdította a tőkét falusi, földesúri és földbirtokosi merevségéből is és megindította a tőkeáramlást olyan frekvenciát települések felé, amelyek kereskedelmi, forgalmi előnyük révén jelentősen befolyásolták a magyar településhálózat és -szerkezet jövőjét is. Felgyorsult a városiasodás, az urbanizáció, és a megadóztatott vagyon tulajdonosai, még ha birtokaikat nem is vihették magukkal, lakhelyül egyre gyakrabban a központi fekvésű településeket, főleg a városokat választották, sokszor elszakítva a régi kapcsolatok szálait és új irányultságú áramlásoknak biztosítottak előnyt. Érdekes törvényszerűségekre derít fényt ebből a szempontból az a táblázat, amelyet azon településekről állítottam össze, ahol egy időpontban legalább 4-5, vagy ennél több virilista élt. Az 1877–1918 között eltelt négy évtized során a stagnálás, visszaesés és dinamizmus furcsa szövedékéből karakterisztikus jegyek tűnnek elő. *Szabolcs megyében* a legtöbb adót fizetők kitüntetett előnyben részesítették *Nyíregyházát*, mint lakóhelyet. 1877-ben a 219 virilistából még csak 30 élt e rendezett tanácsú városban, a legtöbb adót fizetők 13,7%-a. A tőkefelhalmozódásnak, a bővített újratermelésnek hatékonyabb terepű város, vasúti csomópontjának köszönhetően is, mint a mágnes vonzotta magához a tőkét és a tőkéseket. 1918-ban már 72 megyei virilista élt *Nyíregyházán*, a megyében legtöbb adót fizetők 32,9%-a.

Hosszú stagnálás után *Kisvárdá* is kinyújtotta csápjait a tőke és a tőkések felé. A XX. század első két évtizedében folytonosan gyarapodott az itt élő vagy ide telepedő megyei virilisták száma. Velük ellentétben állandóan csökkent, olykor rohamosan a hajdani vármegyeközpontban, *Nagykállóban* élő legtöbbet adózók száma. Egy, illetve két évtizednyi idő elteltével *Nagykálló* sorsára jutott a hajdani két legnagyobb nemesi közbirtokossággal rendelkező település – *Balkány* és *Újfehértó* – is. Vizsgálódásunk szempontjából majdnem jellegtelen *Nyírbátor* dualizmus kori múltjának négy évtizede.

Ellentétesen alakult azonban *Szabolcs megyéhez* a viszonya *Debrecennek* és *Pestnek*. *Debrecen*, a kálvinista Róma, kezdetben még vonzotta a legtöbb adót fizető szabolcsi birtokosokat. 1877-ben még 6 virilista élt *Debrecenből Szabolcs megyei* érdekképviselési jogával. Az 1900-as évek elejétől azonban a világháború végéig egy sem. Bizonyára nem azért, mert megunták *Debrecént*. Sokkal inkább azért, mert idegenből irányított birtokaik jövedelme ha nem is fogyott, de nem is gyarapodott és lassan lecsúsztak a listákról, esetleg a föld is kicsúszott a lábuk alól.

Ellentétes *Debrecenrel Budapest* vonzása. A századvég másfél évtizedét leszámítva, amikor nem jeleznek a virilistalisták olyan budapesti lakost, aki a megyében érvényesítené érdekképviselését, 1877-ben öten, 1881-ben ketten, 1887-

ben ismételten öten, majd 1914-ben hárman, és 1910-ben heten tartanak igényt a Pesten élő, de Szabolcs megyében adózók közül az érdekképviselőre (7. táblázat).

7. táblázat

A SZABOLCS MEGYEI VIRILISTÁK LAKÓHELYEI

Lakóhely	1874	1877	1881	1887	1895	1901	1906	1914	1918
Nyíregyháza	-	30	32	50	52	53	-	63	72
Kisvárd	-	11	12	10	10	11	-	16	18
Újfehértó	-	7	14	12	15	15	-	11	8
Nagykálló	-	14	7	5	3	4	-	3	3
Balkány	-	7	8	7	4	4	-	6	5
Budapest	-	5	2	5	-	-	-	3	7
Debrecen	-	6	2	2	3	3	-	-	-
Nyírbátor	-	4	2	4	1	2	-	3	3

Tüzetesebb vizsgálódás sok mindent kideríthetne még a Szabolcs megyében legtöbb adót fizetők társadalmi jellemzőiről, gazdasági, politikai pozícióikról, kapcsolatrendszerükről, közéletbe való bekapcsolódásukról, életmódjukról. Ezúttal azonban vázaltszerű elemzésemet azzal szakítom meg, hogy adott esetben újabb forrásokat is bevonva a kutatás tárgykörébe, szélesítem és mélyítem majd a dualizmus kori Szabolcs megye társadalmának e gazdagabb rétegéről megrajzolható képet.

JEGYZETEK

1. VÖRÖS KÁROLY. 1966: Budapest legnagyobb adófizetői 1902–1917. – In: Tanulmányok Budapest múltjából XVII. Budapest, pp. 145–157. Uő.: 1979: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. – Akadémia Kiadó, Budapest.
2. BARANYI B. 1972: Gondolatok az uralkodói elitről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1873–1930). – Acta Universitatis Debreceniensis de Ludivo Kossuth nominatae. Series Historica XIV. Debrecen, pp. 4–68.; GYÁNI G. 1977: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). – Történelmi Szemle, XX. évf. 3–4. pp. 626–640.; M. TÓVÁRI J. 1980: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872–1917). – Századok, 114. évf. 5. pp. 781–817.; BÉRDY Gy. 1977: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. – Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX–XXI. (1975–76), Pécs, pp. 113–126.
3. KOSJÁN L. 1987: Nógrád megye gazdasági elitje a dualizmus korában (A polgárosulás tendenciái, hordozók). – In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. (Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok, Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.), Salgótarján, pp. 297–304.
4. A törvényhatósági virilizmusról: 1870. évi 42. tc.; A rendezett tanácsú városok virilizmusáról: 1871. évi 18. tc.
5. Lásd: 1870. évi 42. tc. 23. §.
6. Lásd erre a dolgozai 7. sz. táblázatát.
7. VÖRÖS K. 1979: I. m. 9–11. o.
8. Lásd erre: 1875. évi 7. tc.
9. A földbirtok dualizmus kori adóztatásáról: VARGA I. 1965: A közterhek. – In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. (szerk.: SZABÓ I.), Budapest, Akadémiai Kiadó, II. k. pp. 246–320.
10. Szabolcs megye virilistáinak jegyzékel eredetileg a főispáni iratok között voltak fellelhetők, de a lelőhelyről elkallódtak, így eredeti példányukat csak az alábbi évekből használhattam: 1874., 1877., 1881., 1886., 1887., 1895., 1901., 1906., 1914. és 1918. évek. E példányok Nyíregyháza város polgármesterének iratai között voltak fellelhetők (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, V. B. 186.). A listákat rendszertelen időben, de több-kevesebb következetességgel az 1880-as évek elejétől közölte a Nyírvidek is. Az általam használt eredeti iratok és a Nyírvidekben közölt listák adatai mindenben egyeznek.
11. Nyíregyháza virilista listái 1882-től tartalmazzák rendszeresen három – Királytelken birtokos – Dessewffy nevét: Béliét, Dienesét, és Miklóssét. (Lásd: Uo. Nyíregyháza város Levéltára, V. B. XIII. Polgármesteri iratok).
12. A Dessewffy családra és birtokaira: A Magyar Korona Országainak Gazdacímháza. – Budapest. 1897.; BAROSS K. (szerk.) 1911: Gazdacímház. – Budapest. Lásd még: NAGY I.: Magyarország családai... 1–12. és pótlék k. Budapest, 1857–187. KEMPELEN B. 1931: Magyar főrangú családok. – Budapest.
13. Szabolcs megye gazdasági elitjénél lényegesen polgárosodottabbnak tűnik Nógrád megye virilista rétege. Lásd Kosján L. i. m.
14. Lásd HÁRSFALVI P. (szerk.) 1981: A munkásság és parasztság élete és mozgalmi Szabolcs-Szatmár megyében 1886–1919. – Források és dokumentumok. Nyíregyháza.
15. A Mikecz család dualizmus kori szerepére: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. (szerk.: BOROVSKY S.), Budapest, é. n.
16. A szabolcsi zsidóság életéről. HOFMANN E.: A zsidó hitközségek Szabolcs vármegyéjében. – In: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. (szerk.: BOROVSKY S.) Budapest, é. n.
17. EÖTVÖS K. 1904: A nagy per, mely ezeréve folyik s még nincs vége. – Budapest.

ASPECTS TO THE ANALYSIS OF THE SOCIAL POSITIONS OF 'VIRILISTS' IN SZABOLCS COUNTY

Péter Takács

The study of the list of virilists, i. e. members of the municipal authority who pay the highest taxes, was initiated by Károly Vörös among Hungarian historians. In his wake, Béla Baranyi, György Bérdi, Gábor Gyáni, László Kosján and Judit M. Tóvári made attempts to reveal the social conditions of virilists of a municipal authority or of a town council.

The present paper deals with the 219 members of the municipal authority committee of Szabolcs county under the Dualism who became members of this 438/strong body without being elected, automatically on the right of foremost taxpayers.

The results of the investigation show that big land-owners represent a majority among them, but their number is decreasing year by year, with the increasing 'incomes and fortunes of tenants, merchants, the intelligentsia and entrepreneurs. Another important social aspect is that the two or three aristocratic families have maintained their leading positions all through the period. Among them, the Dessewffy family was an outstanding one. Behind them, there took place a continuous and gradually intensifying mobility: the former lesser nobility was forced to the back and replaced by a new-type, profit-oriented social layer, in whose hands and lands entrepreneurial capital accumulated (tenants, bankers, merchants, chemists etc.) In their circles only one or two representatives of the 'historical class' occurred. Intellectual professions show a considerable rise among virilists, as their taxes were regarded double. In order to present these social processes, the position of two ancient noble families of the historical Szabolcs county, the Vay and the Kállay, relative to other virilists was investigated separately.' They were contrasted with two families of the upstarting bourgeois elements, the Klárs and the Mandels.

In addition to showing the mobility in the upper layers of society, the movements of capital were also detected. As a result, it became obvious that in the second half of the 19th century, in Szabolcs county, capital and entrepreneurism concentrated in two settlements: in Nyíregyháza and Kiskvárda. Out of these two settlements, Nyíregyháza with declared council rights excelled.

ВКЛАД В АНАЛИЗ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ ВИРИЛИСТОВ В МЕДЬЕ САБОЛЬЧ

Петер Такач

На изучение поименного списка вирилистов, т.е. членов местного управления, обязанных вносить наибольшие налоги, первый обратил внимание историков Карой Вёрёш. По его стопам Дьёрдь Берди, Габор Дьяни, Ласло Кошян и Юдит М. Товари сделали попытки вскрыть общественное положение вирилистов отдельных местных законодательных управлений или автономных городских магистратов (подчиненных только управлению медье).

В настоящей статье рассматриваются те 219 членов комиссии законодательного управления медье Сабољч эпохи Дуализма, которые, по праву платящих наибольшие налоги, из года в год бходили в коллегию в составе 438 членов автоматически, вне выборов.

В итоге исследования показалось, что среди платящих наибольшие налоги все время составляли большинство крупные землевладельцы, хотя их число из года в год уменьшалось с ростом доходов и достояния арендаторов, торговцев, интеллигенции и предпринимателей. Характерной общественной чертой является тот факт, что две или три семьи аристократии до конца сохранили свои ведущие позиции. Среди других возвышалась семья Дежёфи. Но вслед за ней наблюдалась постоянная и постепенно усиливающаяся мобильность. Прежнее среднее дворянство постепенно оттеснялось на задний план, на его место проникал слой общества нового типа, с буржуазными порядками и ориентированный на профит. Это арендаторы, банкиры, торговцы, аптекари и т.д., в руках которых аккумулировался предпринимательский капитал. Среди них только редко встречались представители прежнего «исторического класса». Характерно и увеличение числа представителей интеллигенции в составе вирилистов. Их налоги считались двукратно.

Для показа этих общественных процессов автор отдельно рассматривает положение двух древних семей исторического медье Сабољч, семей Ваи и Каллаи, среди вирилистов. С ними сопоставляются члены восходящих буржуазных семей Клар и Мандель.

Помимо показа мобильности в этом верхнем слое общества, автор пытается проследить и передвижение капитала по пространству. В итоге вырисовывается пластичная картина. Во второй половине 19-го века в медье Сабољч капитал и предпринимательство концентрировались в двух поселениях: Ньиредьхаза и Кишварда. Из них выдающееся место занимал город Ньиредьхаза с автономным магистратом.

A NÉPMŰVELÉSI RENDSZER ÁTALAKÍTÁSA ÉS A HELYI TÁRSADALMI-POLITIKAI VISZONYOK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE A DÉLKELET-ALFÖLDÖN (1948 – 49)

*Köteles Lajos**

A kulturális fejlődés olyan összetett folyamat, amelynek alapfeltételei végső soron a gazdasági-társadalmi-politikai változásokkal kölcsönhatásban alakulnak.

1948 – 49-ben Magyarországon gyökeres átalakítás történt a gazdasági – társadalmi – politikai viszonyokban, ezt követően a művelődésügy területén is. Az akkori idők szocializmus-felfogásának és az MDP politikai célkitűzéseinek megfelelően végrehajtott átalakítás történelmi távlatból értékelve csupán részeredményeket ért el. A valóságos gazdasági-társadalmi-tudati viszonyoktól lényegében függetlenül, voluntarista elképzelések alapján, adminisztratív úton kialakított új kulturális rendszer megszakította a kulturális fejlődés történelmi folytonosságát és számos, mindeddig feloldatlan ellentmondást hozott létre a kulturális intézményrendszer és a társadalom kapcsolataiban.¹

Az ellentmondások feloldásának igénye megköveteli, hogy az átalakítás tényeinek és következményeinek „kívülről” történő regisztrálásán túl megkíséreljük „belsőlről” megismerni az ellentmondások kialakulásának lényegét, a társadalom valóságos viszonyai és a szocialistának minősített új kultúrpolitikai törekvések elkülönülésének kialakulását.

1. A KULTURÁLIS FEJLŐDÉS NÉHÁNY TÁRSADALMI JELLEMZŐJE A FELSZABADULÁS ELŐTT

Délkelet-Alföld gazdasági-társadalmi fejlődésének alakulását századokon keresztül a mezőgazdaság, annak előrehaladását pedig alapvetően a nagybirtokrendszer határozta meg, amely a XVIII. – XIX. században több, egymástól lényegesen eltérő szakaszban formálódott ki.

A nagybirtokrendszer összességében kedvező feltételeket teremtett a múlt század második felében a mezőgazdaság kapitalizálódásához – a kibontakozott gazdasági előrehaladás azonban csak részleges és korlátozott volt, sem a gazdaság egészét, sem a társadalmat nem tudta modernizálni. A viszonylag fejlett mezőgazdasági termelésre csak néhány ágazatban épült jelentős feldolgozóipar

* Dr Köteles Lajos, a történelemtudományok kandidátusa, a Békéscsabai Tanítóképző Főiskola főigazgató-helyettese (Békéscsaba)

(élelmiszer-, malom-, textilipar), de az ipari fejlődés jellemzője továbbra is a helyi és körzeti igényeket ellátó kisipar maradt. A társadalom meghatározó eleme a parasztság, amely ugyan vagyoni, vallási és nemzetiségi tekintetben is erősen rétegződött, eltérő érdekviszonyok vezérelték, de a paraszti létformához és értékrendhez ezernyi szállal kötődött. Ez jellemezte azt az árutermelő paraszt-polgári réteget is, amely egyes mezővárosok (Makó, Vásárhely, Orosháza stb.) társadalmában sajátos túlsúlyra tett szert és az amerikai farmer-gazdaságokhoz sok szempontból hasonló gazdálkodást folytatott.²

A csak néhány elszigetelt területen dinamikus iparfejlődés következményeként a nagyipari munkásság aránya rendkívül csekély, az ipari munkásság zömét a kisüzemek foglalkoztatták. Délkelet-Alföld társadalmának sajátos részét alkották a földmunkásság tömegei, amelyek a paraszti és a munkás lét mezsgyéjén éltek.

A lassan korszerűsödő gazdasági-társadalmi struktúra másik jellegzetessége a mezővárosi-falusi társadalmak középrétegét alkotó széles iparos – kereskedő – alkalmazotti réteg, amely rendkívül heterogén volt. Jelentős részük földtulajdonnal rendelkezett és a paraszti létformához is kötődött, a nagyobb mezővárosokban (Gyulán, Makón, Vásárhelyen, Orosházán, Békéscsabán stb.) viszont polgári öntudattal bíró és urbánus igényekkel élő csoportok is kialakultak.

A társadalmi struktúra jellegzetessége, hogy a történelmi okok miatt csekély létszámú uralkodó osztály szinte nem, vagy csupán képviselői által vett részt a helyi társadalom életében. A kialakult társadalomszerkezetre teljes mértékben érvényes *Erdei Ferenc*nek az a megállapítása, mely szerint „... a magyar falvakban és városokban egészen keleties tarkaságban rétegződtek és keveredtek a különböző társadalmi és kultúrformák...”³

A táj kulturális fejlődése szorosan összekapcsolódott sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésével. Aligha véletlen, hogy e térség kulturális szerveződésében országos összehasonlításban is kiugróan magas és még a XX. században is szinte valamennyi társadalmi rétegben meghatározó a különféle körök, egyesületek létrehozása. (Századunk első 40 évében Békésben mintegy 1000 különféle kör és egyesület jött létre.)

A különféle körök- és egyesületek jelentőségét le-, illetve túlbecsülő nézetektől eltérően széleskörű elterjedésükre véleményünk szerint azért kerülhetett sor, mert ez a szervezeti forma felelt meg legjobban az itteni falusi-kisvárosi körülményeknek. A művelődés és a szórakozás helyi intézményeinek hiánya és a mostoha közlekedési viszonyok miatt valamennyi aktív társadalmi csoportnak önmagának kellett megteremtenie a szórakozás, művelődés, politizálás helyi feltételeit. Elfogadjuk, hogy „... a zártságból fakadó elmaradás tudata” és a politikai pártok szervezésének akadályozása is a körök-egyesületek létrehozását erősítették – ez azonban csak a legtudatosabb társadalmi csoportok (pl. földmunkás körök létrehozása) esetében tartjuk szélesebb körben érvényesülő indítéknak.⁴

Mivel a társadalom valamennyi rétegének társadalmi-kulturális szerveződésében jelentős szerepe volt a köröknek-egyesületeknek, semmiképpen sem tekinthetjük azokat valamiféle sajátosan paraszti kötődésű szerveződési formáknak – ellenkezőleg! A körök és egyesületek a lassan kapitalizálódó társadalom termékei, amelyeket a fejlődés előrehaladásával a gyorsabban polgárosuló társadalmi csoport-

tok körében fokozatosan korszerűbb, differenciáltabb szerveződési formák váltanak fel.

A polgárosuló középrétegeknél, az első világháborút követően nagyarányúvá válik pl. a különféle sportkörök és kimondottan kulturális szervezetek (irodalmi körök, színházbarát körök stb.) létrehozása. A legjelentősebbek közülük (mint a vásárhelyi Tornyai Társaság, a békéscsabai Auróra-kör) a modern kultúra vidéki bázisaivá váltak, amelyek kihatottak egy-egy kisebb tájegység kulturális fejlődésére is.

Az ipari munkásság fokozatosan kiszakadt a körök-egyletek világából és saját érdekvédelmi-politikai szervezeteinek keretében folytatta kulturális tevékenységét is. A két világháború között szinte valamennyi délkelet-alföldi településben létrejöttek az SzDP vagy a szakszervezetek keretében a munkásság dalegyletei, eszperantó és színjátszó csoportjai, könyvtárak, munkásotthonok stb.⁵

A táj kulturális „térképe” a 30-as években a korábbi évtizedekhez képest kétségtelen korszerűsödése ellenére azt mutatja, hogy a parasztság kultúrája maradt a kultúra meghatározó szerepe. Az urbánus kultúra és a munkásmozgalom kultúrája ugyan már megjelent a társadalomban, azonban befolyásuk csak korlátozott volt.

Korlátozott volt az általuk közvetített eszmerendszerek hatása is, hiszen azoknak az alapvetően paraszti társadalmak érték- és eszmerendszerének társadalmi „szűrőin” kellett átjutnia. A helyi társadalmak azonban alapvető azonosságaik ellenére is rendkívül differenciáltak voltak, hiszen valamennyi történelmileg kialakult gazdasági-társadalmi-politikai, kulturális- és eszmei feltételrendszerben más és más érdek- és értékstruktúra érvényesült.

Általánosan jellemző, hogy a differenciáltabb társadalmú településekben, ahol az értelmiség, a munkásság és az iskolázott polgári csoportok nagyobb számban éltek, ott a helyi érdek- és értékrendszerben helyet kaptak azok érdekei és értékei (köztük kulturális érdekek és értékek) is, amelyeket közérdekké tudtak transzformálni. Látványosan megmutatkozott ez pl. a múlt század végi Békéscsabán, ahol a helyi liberális polgárság a konzervatív paraszti lakossággal szemben éles küzdelemben vívta ki a helyi algimnázium főgimnáziummá fejlesztését.⁶

A kevésbé differenciált falusi településekben az érdek- és értékviszonyok általában egysíkúbbak, a paraszti létből fakadóak voltak, bár azon belül is lényeges érdekellentétek léteztek. Témánk szempontjából azt érdemes kiemelni, hogy ezekben a falusi értékrendszerekben az „urbánus” kulturális értékeknek általában nem volt helye, sőt (mivel azokat nem egy helyen az úri életmód részének tekintették) nem csak lebecsülték, hanem ellenségesen is viszonyultak azokhoz.

A még differenciáltabb elemzés szükségességét igazolja, hogy ugyanezen kategórián belül lényeges különbség van pl. az egykori szabad paraszti fejlődésű települések és az uradalmi cselédek lakta falvak értékrendszerében. Az első csoportban a paraszt-vállalkozók megjelenésével együtt járt a gyakorlatban használható ismeretek felértékelődése és bekerülése az általánosan elfogadott értékrendszerbe.

Valamennyi településben egyidőben, egymás mellett számos érdek- és értékrendszer érvényesült, amelyek egy-egy társadalmi csoport helyzetéből, tudati

örökségéből táplálkozott. A gazdasági-politikai érdekérvényesítés képességétől függött, hogy melyik társadalmi csoport tudta saját érdekeit (értékrendszerét) a közösség általános érdekévé transzformálni.

A felszabadulást követően a kultúra területén is kibontakozó demokratikus átalakítás, majd a szocialista kulturális rendszer kiépítése csak akkor (lehetett volna) hatékony, ha a valóságos gazdasági-társadalmi feltételeket, az érdek- és érték-rendszerek működési mechanizmusát is figyelembe véve alakul ki az új kulturális politika.

2. AZ 1945 – 48 KÖZÖTTI DEMOKRATIKUS FEJLŐDÉS ÉS A NÉPMŰVELÉS FELTÉTELEINEK ÁTALAKULÁSA

A felszabadulást követően a Délkelet-Alföldön rendkívül gyors ütemű demokratikus átalakítási folyamat bontakozott ki, amelynek társadalmi alapját egy széleskörű, ám *rendkívül heterogén* társadalmi-politikai csoportosulás teremtette meg.

A demokratikus átalakítás táborában voltak azok a polgári-kispolgári-paraszti csoportok, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlődés korlátozottságából származó gondjaik miatt már a Horthy-korszakban felismerték a reformok szükségességét és különféle módon az itteni társadalom talajából kinőtt kiscgazda- és parasztpárti mozgalmakban és a helyi közéletben tevékenykedve aktív szerepet játszottak a szükséges változások programjának kialakításában.

Jelentős ellenzéki demokratikus tömörülés jött létre pl. 1929-ben Orosházán (Baloldali Ellenzéki Szövetség elnevezéssel), Makón és Gyulán a 30-as években a Várospolitikai Blokk-ba tömörülve, de hasonló jellegű csoportosulás kezdődött Vásárhelyen és Békéscsabán is.⁷

Az átalakulás másik nagy hajtóerejét a forradalmi átalakulást kívánó tömegek alkották. Társadalmi-politikai szempontból ez a tábor is rendkívül differenciált volt, hiszen a korábbi illegális kommunistáktól, szervezett munkásoktól a politikailag tájékozott földmunkásokon át a helyzetük gyökeres megváltozását remélő uradalmi cselédekig, napszámosokig terjedt, sőt egyes településekben a társadalom lumpen elemei is idecsapódtak.

A felszabadulást követően megteremtődött annak a lehetősége, hogy a demokratikus eszméket valló csoportok és a társadalom forradalmi átalakításáért küzdő tömegek átmenetileg együtt álljanak a demokratikus átalakítás élére és kezdeményező szerepet töltsenek be annak kiteljesedésében. Ez a – az ország más területeihez képest az itteni társadalmi-gazdasági fejlődés történelmi sajátosságából következően lényegesen szélesebb körű – társadalmi bázis volt az alapja a demokratikus átalakítás itteni viharos ütemének és annak a sajátos jelenségnek, hogy a Délkelet-Alföldön végbemenő társadalmi-politikai átalakulások „fázis-előny-ben” voltak az ország más területein végbemenő változásokhoz képest. Mindez – ha a társadalmi-politikai változásokhoz viszonyítva kisebb mértékben is – a kulturális élet demokratikus átalakításában is megfigyelhető.

A nagyarányú társadalmi-politikai és (a földosztást követően) gazdasági átalakulás gyökeresen megváltoztatta a településekben korábban kialakult társadalmi struktúrát és az addig érvényesülő érdek-érték- és szokásrendszereket.

Általánosan jellemző, hogy a helyi politikai-hatalmi viszonyok kiépülésének sajátosságaitól is függött az, hogy milyen mértékű változás ment végbe. Ott, ahol a hatalom átmenetileg egy-egy politikai csoportosulás eszközévé vált, általában minden korábbi értéket megtagadtak és valamiféle politikai töltésű puritán-paraszti értékelés szempontjai váltak meghatározóvá a közéletben is. (A kulturális értékek rombolása szinte minden uradalmi központban előfordult, de kirívó példa erre Szentés is, ahol Borberek Zoltánnak a párizsi világkiállításon nagydíjjal kitüntetett kubikus-szobrát is ledöntötték, mert szerintük az az elnyomást szimbolizálta; és érzékletes példája lehet az a Tótkomlóson történt eset is, amikor egy helyi tanár tragédiával végződő üldözésének oka az volt, hogy az illető „szakkör alakításával szórakozik társadalmi munka helyett, reakciónak tekintett emberek társágában látták sétálni, szakállt visel és külön él a családjától”.⁸) A politikailag is iskolázatlan tömegek szélsőséges megnyilvánulásai közül is kiválik az a körökben Békésszentandrásan elterjedt vélekedés, amely a velük szemben álló csoportok fizikai megsemmisítését is elképzelhetőnek tartotta.⁹

Bár a felsorolt példák még folytathatók lennének, az ilyenfajta anarchikus átalakulás csak a települések kis részére volt jellemző és mindenképpen szélsőségnek tekinthető. A települések többségében (amelyekben koalíciós hatalomgyakorlás érvényesült) többnyire valamennyi, a demokratikus átalakulást elfogadó csoport társadalmi-politikai szerephez jutott, bár korábbi pozícióik a kialakuló helyi-politikai erőviszonyoktól függően lényegesen megváltozhattak.

A kulturális átalakulás ezekben a településekben nem járt a folytonosság megszűnésével. Csupán azok a csoportok szorultak ki a kulturális életből, amelyek politikailag is kompromittálódtak. A kulturális átalakulás egyik fontos jellemzője, hogy felbomlottak azok a kulturális szervezetek, amelyek korábban az egyes paraszti csoportok közéleti szerveződésének kényszerű keretét alkották. (Pl. a gyulai földmunkások olvasóköre is beszüntette működését, mert tagjai a Földmunkás Szakszervezetbe mentek át, mivel ott „.... hasznosabb társadalmi dolgokkal foglalkozhatnak.”¹⁰)

A kulturális szervezetek politikai pártokhoz kötődése 1945 nyarán azt tükrözi, hogy a „hagyományos” szervezetek (körök, egyletek) többsége a kisközpárt befolyása alatt állt; a kommunista pártszervezetekhez csak 8%-uk kapcsolódott. Minthogy emiatt a kommunisták számára ezek jelentősége csekély volt, kezdettől fogva fennállt az a veszély, hogy a kulturális folytonosság egyik hagyományos területét a párt (nehogy más pártok bázisa maradhasson) tudatosan „leépíti”.

Azokban a nagyobb településekben, ahol a demokratikus parasztság, polgárság és a népi értelmiség nagyobb csoportjai éltek, kedvezőbb lehetőség volt a demokratikus kulturális fejlődés öntevékeny kibontakoztatására, különösen ott, ahol a munkáspártok helyi szervezeteiben is számottevő volt az értelmiség aránya. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy valamennyi jelentős új kulturális kezdeményezés (pl. a gyulai Tájtanítóképző megszervezése, a békés-tarhosi ének- és zenei szakiskola létrehozása, a földosztás során a szakoktatási célú földjuttatások, a műemlékek védelmének megszervezése, a felnőttoktatás újjászervezése, a népfőiskolák, majd a népi kollégiumok létrehozása stb.) kimutatható szálakkal kapcsolódik a felszabadulás előtti demokratikus törekvésekhez.¹¹

Megvalósításukat döntően befolyásolta, hogy milyen a munkáspártok helyi szervezeteinek viszonya a demokratikus csoportokhoz, mindenekelőtt az értelmiséghez és a népi írókhoz. Ebben kérdésben különösen világosan érzékelhetőek a helyi érték- és érdekrendszerek működésének a hatásai. A Délkelet-Alföld kommunista és szociáldemokrata pártszervezeteinek jelentős részében ugyanis a népi írók különös megbecsülést élveztek, mivel a párttagság ideológiailag képzetlen paraszti többsége csupán azt tudta, hogy ezek az írók döbbsítették rá őket nyomorúságos életük társadalmi gyökereire, ők álltak ki nyíltan az ellenforradalmi korszakban a parasztság és a magyarság ügye mellett.¹² Ezért tekintették pl. Szabó Dezsőt a „népi Magyarország nagy halottjának” s ezért értékelte tevékenységét pozitívan a vásárhelyi SzDP szervezet is – szemben az SzDP Pártközpont álláspontjával.¹³

A helyi viszonyok különbözősége az MKP „saját” kulturális tevékenységét is lényegesen befolyásolta. Közismert, hogy a párt vezetése már 1944 decemberében központi politikai célként fogalmazta meg, hogy „a kultúra területén is döntő befolyást kell gyakorolni...”¹⁴ A vártnál súlyosabb politikai küzdelmek miatt azonban a pártnak hosszú ideig nem maradt elegendő ereje sem átfogó kulturális koncepció, sem a politikai-ideológiai küzdelmek hatékony eszközét alkotó kulturális intézmények létrehozására.

A párt helyi szervei a felszabadulást követően általában a helyi viszonyokból következő kulturális tevékenységet folytattak, és különösen a filmügyek, a sajtó és a színjátszás területén érték el számottevő sikereket, elsősorban a jelentősebb településekben. (1945 tavaszára pl. Békés megye 24 működő mozijából 8 az MKP szervezetek kezelésében volt és a pártszervezetek kiadásában jelent meg 1944–45-ben a megyében a napilapok és folyóiratok csaknem fele.¹⁵) A kisebb településekben, ahol a párttagság csekély létszámú volt és sok esetben rendkívül alacsony kulturális színvonalon állt, nem, vagy alig került sor számottevő kulturális rendezvényre, mivel az önálló kultúrtevékenységnek a tagság körében nem volt megfelelő bázisa. A nagyobb és a kisebb települések közötti éles elkülönülés jellemezte a demokratikus tömegszervezetek (MADISZ, MNDSZ) tevékenységét is. Míg a nagyobb településekben jelentős társadalomformáló befolyásra tettek szert, addig a kisebbekben tevékenységük csupán egy-egy akcióra szorítkozott és hatásuk is meglehetősen korlátozott volt.

A Kommunista Párt által 1946-ban szervezett nagyszabású központi kulturális-propaganda akciók (mint a falujáró mozgalom, a Szabad Föld Téli esték ismeretterjesztő sorozata stb.) lehetőségeit tovább szűkítették a rendkívül súlyos gazdasági helyzetből fakadó politikai problémák is. A földreform a nincstelenek jelentős részének semmit sem juttatott. Békésben az igénylők 52, Csanádban 36, Csongrádban 27%-a nem jutott földhöz.¹⁶

A nagybirtok felszámolása viszont korábbi kereseti lehetőségeitől is megfosztotta a mezőgazdasági nincsteleneket, ezért a Dél-Alföldön mintegy 95 000 ember a létminimum határára került és egyre türelmetlenebbül sürgette sorsának rendezését. Különös politikai problémát jelentett, hogy jelentős részük ahhoz a mezővárosokban és nagyközségekben élő agrárproletariátushoz tartozott, amely a földreformot követelő népmozgalom és a forradalmi átalakítás fő erejét alkotta

és meghatározó szerepet játszott a kommunista pártszervezetek jelentős részében.¹⁷ (Csanádban 1946 őszén pl. 4 és félezer munkanélküli földmunkás volt; a földnélküliek és 1 kat. hold „birtokkal” rendelkezők aránya Endrődön 28, Szentesen, Szarvason és Makón 26, Békésen és Békéscsabán az agrárnépesség 20%-a, amely valamennyi településben több ezer embert jelentett.¹⁸) A nincstelenek soruk jobbrafordulását csak a Kommunista Párttól remélhették, hiszen az volt az 1945-ös földosztás legkövetkezetesebb megvalósítója, a párt viszont – tartva attól, hogy a földreform ellen a reakció által indított általános támadás felhasználja a földreform folytatására irányuló paraszti törekvéseket, így veszélyeztetheti az egész földreformot – 1946-47-ben már nem vállalhatta az újabb földosztások ügyének felkarolását.

A „követelőző hangulatú nincstelen tömegek” körében magától értetődően fokozódott az elégedetlenség a párt politikájával szemben és megerősödtek a párt politikájával össze nem egyeztethető helyi törekvések. 1947 nyarán több helyen tüntetések, sztrájkok robbantak ki, antiszemita megnyilatkozások történtek, sőt Kétegyháza sor került egy új földosztás megkísérlésére is.¹⁹ A tágra nyílt agrár-olló, az igaerő és a tőke hiánya miatt rendkívül súlyossá vált a földhözjuttatottak egy részének szociális helyzete is. Az anyagihiány miatt stagnáló ipari termelés érzékenyen érintette a kisiparosságot és szinte katasztrofális helyzetbe hozta az ipari-építőipari munkásságot – a párt tömegbázisának újabb fontos csoportjait is.²⁰

A párt vezetői – a népfrontos politikai stratégia védelme érdekében – kénytelenek voltak fellépni a párttagságban fellelhető „anarchista, álforradalmi” megnyilatkozások és azok képviselői ellen. (Makón pl 1947 első 4 hónapjában 66 személyt zártak ki a helyi kommunista pártszervezetből²¹). Az adminisztratív intézkedések szükségszerű velejárója volt, hogy az ideológiailag tájékozatlan tagság körében olyan nézet terjedt el, miszerint „a párt betiltotta a forradalmi gondolatot” és ezért a kizártakkal együtt jelentős csoportok (Makón pl. 167 fő) is kiléptek a pártszervezetekből.²²

A forradalmi hangulatú tömegek vágyai és a párt reális, de csak akkor a népi, nemzeti hagyományokat nem kellően figyelembevevő politikája közötti átmeneti ellentmondás ahhoz vezetett, hogy 1945–47 között a Dél-Alföldön a pártnak nem sikerült jelentősen kiszélesítenie befolyását, sőt az 1947-es választás eredményei szerint éppen itt tudta legkevésbé növelni szavazatai számát.

Ilyen körülmények között a Kommunista Párt kulturális tevékenységének lehetőségei is korlátozottak maradtak és jórészt a legjelentősebb városi-mezővárosi szervezetekre koncentráálódtak.

A demokratikus szellemű népművelési tevékenység kibontakozása és fellendülése az állami népművelési rendszer (a „szabadművelődés”) kiépítéséhez és működéséhez kapcsolódott. A pártokon kívüliség (esetenként a pártok felettlisége) szellemében kialakított népművelési rendszer a művelődés hagyományos és új formáira egyaránt támaszkodott. Jelentős bázisa volt szinte valamennyi település értelmiségében (elsősorban a tanítók körében) és a parasztság legképzettebb csoportjaiban, pl. az ezüstkalászos gazdák körében. (Ezek száma egyes településeken igen nagy volt; Csorváson 52, Gerendáson 60, Nagyszénáson 210 fő.)²³ A

parásztai társadalmakban ennek a két rétegnek különleges fontossága volt; élet- és gondolkodásmódjuk, szokásrendszerük mintaként szolgált a lakosság nagyobb részének.

A gazdasági-társadalmi átalakulással összefüggő kulturális igények kielégítését (pl. az újonnan földhözjutottak gazdasági ismereteinek gyarapítását) célul kitűző szabadművelődés kezdetben főképpen a felszabadulás nyomán mozgásba lendült szegényparásztárs és kisalkalmazotti csoportok fiatalabb generációi körében vált igazán hatékonná, de a növekvő anyagi és politikai támogatás és a tervszerűség nyomán 1947–48-ban már átfogta a társadalom más csoportjait is és alkalmassá vált a kulturális fejlődés hagyományos és új elemeinek integrálására is.

3. A NÉPMŰVELÉSI RENDSZER GYÖKERES ÁTALAKYTÁSÁNAK KEZDETEI

A Kommunista Párt és baloldali szövetségesei győzelmével 1947 végére, 1948 elejére véget ért politikai küzdelmek új szakaszt nyitottak a társadalmi előrehaladásban. Az MDP programnyilatkozata a Kommunista Párt eddigi, alapvetően a társadalmi együttműködésre építő politikájának folytatását, a szocializmus felé való fokozatos haladást ígerte.

A programnyilatkozatban körvonalazott kulturális elképzelések is ennek a politikának a jegyében fogantak, a nevelés egységes irányítása, az egyházi iskolák államosítása, az iskolán kívüli népművelés fejlesztése, az állami támogatás fokozása, népkönyvtárak, szaktanfolyamatok, téli és esti iskolák, népfőiskolák szervezése, a szakszervezetek és más tömegszervezetek munkájának felkarolása lényegében még a demokratikus kulturális rendszer keretein belül maradt.

„Mi azt valljuk – mondotta Révai József még 1948 őszén is – hogy ezzel az államhatalommal, szövetségeseinkkel való szoros együttműködésben tudunk előremenni a szocializmushoz. Nem törekszünk arra, hogy népi demokráciánk és kormányzatunk szerkezetén alapvető változásokat hajtsunk végre a velünk szövetséges osztályok rovására.”²⁴

Ez, a lakosság szinte minden rétegében megnyugvást keltő program biztos politikai támogatást jelentett a párt számára az iskolák államosításáért folytatott küzdelemben. A párt irányításával megívott sikeres iskola-államosítás, a színházak és mozik államosítása a tudatformálás legfontosabb területein biztosították a párt vezető szerepét, amely a politikai-ideológiai ellenfelektől megtisztított szabadművelődési rendszerben is érvényesült. Megteremtődött a lehetőség a párt vezető szerepének és szocialista céljainak elismerésén alapuló új szövetségi politika és kultúrpolitika kialakítására.

A várakozásokkal ellentétben azonban a párt politikája 1948 nyarán letért a népi demokratikus fejlődés hazai tapasztalataira épülő helyes útról. Kétségtelen, hogy már 1948 előtt is voltak a párt politikájában olyan, az általános politikai irányvonalától eltérő káros jelenségek, mint a dogmatizmus, a bizalmatlanság, a kezdődő személyi kultusz, az adminisztratív eszközök alkalmazására való hajlam, a valóságos gazdasági-társadalmi feltételek lebecsülése – ezek azonban az 1948 előtti kommunista politika talaján nem kaphattak erőre.

Kedvező feltételek jöttek létre viszont felerősödésükhöz 1948 őszén, amikor Jugoszlávia kommunista pártjának eltérése a nemzetközi kommunista mozgalomban háttérbe szorította a marxizmus elméletének alkotó alkalmazását szorgalmazó politikai erőket és a szovjet fejlődést, mint egyetlen lehetséges utat valló csoportokat juttatta kizárólagos politikai szerephez.

Mivel az MDP kulturális tevékenysége is szorosan a politikai célkitűzésekhez kapcsolódott, azok változása szinte azonnali változtatásokhoz vezetett a kultúrpolitikában is. Az osztályharc éleződésére hivatkozva már 1948 őszén nagyszabású ideológiai offenzívát indítottak kulturális területen is, mivel „...amilyen mértékben kiszorult a reakció a hatalomból, úgy igyekszik befolyását biztosítani a dolgozók gondolkodására az irodalmon, a vallási miszticizmuson stb. keresztül.” Ennek a kampánynak a jegyében került sor 1948 őszén a NÉKOSZ elmarasztalására is, lényegében azért, mert ezt a „koalíciós korszak sajátos termékének” tekintették, s az „nem fért bele” a proletárdiktatúra politikai rendszeréről vallott felfogásukba.²⁵

A népművelés (szabadművelődés) állami rendszerének átalakítására vonatkozó elképzeléseket 1948 őszén az MDP Kultúrpolitikai Osztálya határozta meg. Az állásfoglalás lényegében megszüntette az állami szervezet sajátos társadalomszervező funkcióját és a párt által közvetlenül irányított népművelési rendszerre való áttérést tűzte ki célul, adminisztratív végrehajtó eszközzé degradálva a szabadművelődési rendszert.

Az átszervezés döntő hibáját – a társadalom kulturális öntevékenységeinek felszámolását, végső soron a gazdasági-társadalmi fejlődés valóságos folyamataitól való eltávolodást, a kulturális fejlődés folyamatának erőszakos megszakítását – a központilag szervezett népművelésre juttatott támogatások növekedésével járó felélénkült kulturális tevékenység átmenetileg elfedte. A központi utasításokra egymás után jöttek létre a helyi kulturális életet szervezni – irányítani hivatott szabadművelődési bizottságok, megkezdtek a gépállomások diavetítővel történő ellátását (mert az egyik elképzelés szerint azok lesznek a falvak kultúrközpontjai is), hatalmas lendülettel indult el a Szovjetunió kulturális eszközeinek és módszereinek meghonosítása stb.

Más országok tapasztalatainak átvétele minden ország politikájának alkotó eleme. A problémát az jelentette, hogy automatikusan vették át a Szovjetunió kulturális életére jellemző módszereket és formákat, figyelmen kívül hagyva a kulturális fejlődés sajátos nemzeti jellegét. Azaz a kultúra sajátos társadalmi és történelmi környezetéből kiragadott összetevőit igyekeztek „meghonosítani”, nem véve figyelembe a kultúra komplex jellegét, gazdasági-társadalmi meghatározottságait.

A szovjet klubmozgalom meghonosítását célul kitűző kultúrházmozgalom az egyik legismertebb és legjellemzőbb következménye a kulturális politikában történt változásnak. Ezen kívül azonban egymást követték a legkülönbözőbb akciók: pl. a szovjet filmek látogatottságának javítását szolgáló akció; az országos három hónapos nevelési munkaverseny, amelynek célkitűzése a szocialista ember „kinevelése” volt; üzemek közötti könyvvásárlási verseny; városok közötti kulturális verseny; „Kultúrával a munkaversenyért” szakszervezeti akció, amely a munkaverseny tudati alátámasztását szolgálta; a SZÖVOSZ által szervezett mozilátogatási verseny; diapozitív vetítési munkaverseny; világkép-akció; az EPOSZ szervezte „Előre a tudás várának bevételeért” mozgalom stb.²⁶

A kulturális életben végbement alapvető változások azonban legszembe-
tűnőbben az 1949. évi választásokat előkészítő kulturális kampányban tü-
röződtek. Az első – korábban elképzelhetetlen – intézkedés az volt, hogy a vá-
lasztások idején műsoros előadásokat csak a választási propagandát szolgáló
„Választási kultúrműsor” anyagából lehetett rendezni. Az április 24-én kezdődő
kampányt jellemző adatok addig példátlanok voltak. A választás idején Békés me-
gyében pl. „463 önálló kultúrncsoport működött és kb. 6000 alkalomra tehető a
csoportok össz-szereplése.”²⁷ A szervezési feladatok zavartalan végrehajtása ér-
dekében figyelemmel kísérték és minősítették a pedagógusok választási tevé-
kenységét is. A választási kultúrkampány során nemcsak felhasználták az agitáció
és a propaganda új módszereit, hanem el is túlozták azok jelentőségét a kedvező
választási eredmények kialakulásában. A Rákosi szájából elhangzó dicséret, mi-
szerint „először közelítettük meg azt az agitációs módszert, amely annyira jel-
lemző nagy testvérpártunk, az SzKP tömegmunkájára”, szükségszerűen arra ösz-
tönzött, hogy a „közvetlen nevelőmunkára” törekvés, a választásban felhasznált
agitáció és propaganda módszerei és formái, a szovjet népművelés utánzása és a
mennyiségi szemlélet szinte kizárólagossá váltak.²⁸

A gyökeresen megváltozott kultúrpolitikai elvekkel és gyakorlattal egyet nem
értő szabadművelődési ügyvezetők lemondása, illetőleg újabb és újabb felülviz-
gálatukat követő leváltása nyomán egyre több tapasztalatlan – és sok esetben
megfelelő általános műveltséggel sem rendelkező – ügyvezető került a szabad-
művelődés élére. Már az 1949 őszen Gyulán szervezett kultúrvezetői tanfolyam 50
résztevője közül is csak 20-an rendelkeztek a színvonalas kulturális irányításhoz
elengedhetetlenül szükséges iskolázottsággal: az 1949. márciusi tanfolyam 32
hallgatója közül pedig a tanfolyam vezetői is csak 11-et tartottak alkalmasnak a
kulturális munka végzésére.²⁹

Az MDP javaslatára kinevezett ügyvezetők számára szervezett 3 napos tanfo-
lyamok – és az „ideológiai felkészítést” szolgáló 2-2 kijelölt könyv elolvasása –
1949 nyarán már csupán formálissá tették az alkalmasság megállapítását, meg-
nyitották az utat a másra nem alkalmas „káderek” előtt is.³⁰ Ebből következett,
hogy az ügyvezetők egy része már nem is volt képes az önálló kultúrmunka meg-
szervezésére, hanem elsősorban olyan feladatok végrehajtására törekedett, ame-
lyeket „elvártak”, de amelyek semmilyen szempontból sem tartoztak a kultúrmun-
ka körébe (pl. papírhulladékgyűjtési akció szervezése). Vagy csak a mennyiségi
látszateredmények elérésére törekedtek, mint az egyre-másra szervezett kultúr-
versenyek többsége, vagy pl. a falvak közötti olvasási versenyben „eredménye-
sen” szereplő „olvasógárda” kigondolására.³¹

Az önállóság megszűnése szükségszerűen a bürokratizálódás gyors ütemű
tényrérésével járt együtt; előbb a megyék kultúrmunkáját irányító szabadmű-
velődési felügyelőségek (amelyekben 1949 tavaszától többszörösére nő a szemé-
lyügyek, gazdasági ügyek és adatszolgáltatások aránya, és csökken a „hagyomá-
nyos” kulturális ügyekkel kapcsolatos ügyiratok száma), majd a gyakorlati mun-
kát végző ügyvezetők tevékenységébe is „átgyűrűzött”. (A csabacsúdi ügyvezető
pl. elpanaszolta – sokallva az egyre-másra kért jelentéseket – hogy 9 jelentést és
levelet kellett szinte egy időben írnia.)³²

A kulturális életben „megbúvó” reakció kiszorításának jelszava alatt – valójában a többi párt potenciális bázisának felszámolása érdekében – már 1948 végén megkezdtek a különféle körök és egyesületek felülvizsgálatát. Ennek keretében sor került olyan egyesületek felosztatására is, mint a békéscsabai MÁV olvasókör, amely korábbi, főleg szociáldemokrata csoportokat tömörített. Az elsődleges cél a Kisgazdapárt bázisának széttűzése volt. A giccs elleni harc ürügyén pl. a helyi EPOSZ-szervezet javaslatára a kisgazda párt gádorosi színjátszó csoportjának nem engedélyezték „A boldogságnak ára van” című színmű bemutatását, bár a helyi szabadművelődési ügyvezető nem kifogásolta. Valójában azt akarták megakadályozni, hogy a Kisgazdapárt helyi szervezete a tél beállta előtt a bemutató bevételéből tüzelőt vásároljon.³³

Erős nyomás hárult a csorvási Kisgazda Egylet tagjaira is, hogy színházukat adják át a község számára kultúrháznak. (A községnek már volt egy alig korábban *Ortutay Gyula* által átadott új kultúrháza.) Az Egylet ellenőrzése során ugyanis kiderült, hogy a székház birtoklása viszonylag jelentős anyagi lehetőséget teremt (tagdíjak, terembebeadás, italmérés, színpadhasználati díj, előadásokból származó bevételek stb.) és ezzel támogatják a Kisgazdapárt helyi szervezetének tevékenységét is.³⁴

A vetélytársnak tekintett pártok visszaszorítására használták fel „a tervszerűség biztosítása érdekében” valamennyi párt és tömegszervezet bevonásával kialakított féléves kultúrtervet is, mivel csak az annak keretében szervezett rendezvényeket engedélyezték. Egy későbbi központi utasítás azonban ennél is továbbment és elrendelte, hogy csak a Szabad Föld téli esték előadássorozatának megtartása után lehet más témájú előadásokat tartani, ami sok esetben a tervezett előadásokról való lemondáshoz vezetett.³⁵

Az új politikai követelmények szükségképpen elavulttá tették a szabadművelődési tanácsok éppen hogy kiépült rendszerét, amelyben a koalíciós politika elvei (többnyire formálisan) még érvényre jutottak. A kiépülő *akcióbizottságok* már csak a demokratikus társadalmi szervezetek képviselőiből álltak; ezért nem képviselhették a helyi közösségek teljességét. Mivel a megalakuló akcióbizottságokba csak ritkán kerültek kulturális szakemberek, a bizottságok általában a központi elképzelések végrehajtására szűkítették le a szabadművelődés feladatait.

Az 1948/49-ben végbement politikai változások gyökeresen megváltoztatták a települések belső kapcsolat- és értékrendszereit, és kihatottak az MDP belső életére is. A koalíciós korszak demokratikus politikai gyakorlatáról a MDP monopolisztikus hatalomgyakorlására való áttérés jelentős nagyságú, demokratikus értelmű tömegeket szorított ki a helyi politika és közélet színteréről. A változások nyomán még azokban a településekben is feltűnő a közélettől való visszavonulás, „amelyekben az agrárszocializmus legtöbb híve élt”. „Demokráciaellenes magatartás” (valójában éppen az adminisztratív hatalomgyakorlással szembeni ellenállás) miatt fel kellett oszlatni pl. a dobozi és a körösladányi földművelő egyesületeket is.³⁶

Attól tartva, hogy a különféle kulturális célú egyesületek a politikai szervezkedés keretétől szolgálnak (ahogyan a két világháború között a kommunisták számára is!), 1949 tavaszán válogatás nélkül felszámolták csaknem valamennyit.

4. A NÉPMŰVELÉSI RENDSZER ÁTALAKULÁSÁNAK FONTOSABB TANULSÁGAI

A különféle társadalmi csoportok érdekképviselésének-érdekérvényesítésének egyetlen lehetősége maradt: a pártszervezetek keretében „társadalmi érdek”-ké transzformálni a csoport- vagy rétegérdekeket. A helyi pártszervezetek azonban erre igazán nem voltak alkalmasak. A gyökeres politikai átalakulás során mindenütt (ahol korábban voltak) háttérbe szorultak a demokratikus együttműködést felkaroló csoportok és meghatározóvá lettek a fiatalabb, kevésbé iskolázott párttagokból álló vezetők, akik a diktatorikus hatalomgyakorlás célszerűségét vallották. A központi akarat végrehajtásának eszközévé redukálódott politikai tevékenység szükségképpen elveszítette minden helyi kötődését, a kulturális tevékenység is lényegében a „fentről” megkövetelt „értékek” terjesztésének megszervezésére, „behajtására” szorítkozott.

Az érték- és érdekviszonyok, a társadalmi és kulturális fejlődés helyi feltételeinek figyelmen kívül hagyása kiiktatta azt a „szűrőt”, amely a központi törekvések helyi megvalósításának realitását igazolhatta volna vissza. Ennek híján a politika (s benne a kultúrpolitika) fokozatosan elveszítette realitás-érzékenységet, egyre távolabb került a társadalom, a közösségek és az egyének valóságos érdek- és értékviszonyaitól és emiatt törekvései nem épülhettek be a társadalom mindennapjaiba, inkább csak annak felszínén hoztak létre változásokat.

Az átalakítás vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy kulturális fejlődésünket is (a társadalmi élet más területeihez hasonlóan) a demokratikus hatalomgyakorlás elsorvasztása, a felülről vezérelt társadalmi mechanizmusok kiépítése fosztotta meg életető gyökereitől.

Ebből következik, hogy véleményünk szerint csakis egy alulról-felfelé építkező demokratikus hatalomgyakorlási rendszerben válik lehetővé, hogy kulturális fejlődésünk ismét beágyazódjon a társadalmi-gazdasági folyamatokba és újra, most már magasabb színvonalon helyreálljon a fejlődés történelmi folyamatának folytonossága.

JEGYZETEK

1. A témát elsősorban VITÁNYI IVÁN fejtette ki tanulmányaiban, főként a „Vitalrat a mai magyar művelődésről” c. munkájában (Budapest, 1983).
2. SZABÓ I. 1976: Agrárforradalom a Viharsarokban 1945–47. – Budapest, 11. o.; SZABÓ F. 1974: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. – In: Békés megye gazdasági földrajza (szerk.: KRAJKÓ GY.). Békéscsaba, 156. o.; 1969: Makó, az első felszabadult magyar város. – Makó, 8. o.
3. ERDEI F. 1984: A magyar társadalom a két háború között (Fél évszázad két évtizede 1930–1950.) – Budapest, 21. o.
4. KISS J. 1963: Gazdakörök és olvasóköri körök a két világháború között. – Népművelési Értesítő, 3–4. 177. o.
5. HAJDÚ G. 1977: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. – Szeged, 154–155. o.; MOLNÁR P.-né–SZEKERES B. 1970: Adalékok a békéscsabai munkásmozgalmak két világháború közötti történetéből (szerk.: KRISTÓ GY.–SZÉKELY L.). Békéscsaba, 288. o.; TÓTH L. (szerk.) 1985: Dokumentumok Szarvas munkásmozgalmának történetéből 1890–1944. – Szarvas, 152. o.; BÁLINT F. 1969: A Békés megyei munkás eszperantó mozgalom válogatott dokumentumai 1925–1929. – Gyula; SERFŐZŐ L. 1963: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1929–1945). – Budapest, 32. o.
6. Békés megyei Közlöny 1893. IX. 24. Hasonló ellentétek jelentkeztek 1910-ben a protestáns főiskola tervezett felállítására idején is. U. o. 1910. IX. 8.
7. FORMAN I.: Orosháza a második világháború idején 1939–1944. – (Kézirat) 164 p.; HAJDÚ G. 1977: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. – Szeged, 88–89. o.; TOMASI M. 1977: A Márciusi Front és Erdel Ferenc. – Honismeret, 33. o.; Puszták Népe 1947. III. 19.; SZABÓ F. (szerk.) 1979: Adalékok a gyulai munkásmozgalom történetéhez. – Gyula, 40–46. o.; MARIK D. 1971: Arcok a gyulai munkásmozgalmakból: Dr. Blánár L. – Gyula, 36. o.
8. ERDEI S. 1975: Képzőművészet és társadalom. – Valóság, 9.; Puszták Népe 1949. március; Csongrád Megyei Levéltár (Cs. m. l.) Tanker. Főlg. Ir. 2731/1945–46;
9. MOLNÁR P.-né 1985: Békésszentandrás felszabadulása és az újjászülés kezdete a községben. – Békési Élet, 2. 156. o.
10. Bm. L. Alisp. Ir. 23. 139/1947. Az „átrendeződés” országos jellegét bizonyítja KOVALCSIK JÓZSEF legújabb „A kultúra csarnokai” c. munkájában (Budapest, 1986. III. k.).
11. Bm. L. Alisp. Ir. 7547/1945.
12. Gádoros nagyközség 1931–1948. év közötti baloldali és illegális kommunista mozgalmának története (sokszorosítás) – Gádoros, 1976. 27. p.
13. Vásárhelyi Népe 1945. III. 10. „Szabó Dezső ünnepély”; Makói Népújság 1945. X. 6.; Szabad Nép 1945. II. 13. és VII. 11.
14. RÁCZ I. (szerk.) 1970: Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. – Szeged.
15. Bm. L. Alisp. Ir. 3907/1945.; illetve a Békés és Csongrád megyék sajtójáról megjelent bibliográfiák: 1979: Békés megye sajtóbibliográfiája. – Békéscsaba; 1972: A csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1943–1970). – Szeged.
16. MSZMP Békés MB. Arch. 17. f. 1947. I. 3.
17. BALÁZS B. 1955: A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában. – Századok, 88. o.
18. 1947: A Magyar Kommunista Párt harca Békés megyéért. – Békéscsaba, 18. o.; SZABÓ I. I. m. 104. o.
19. MSZMP Békés MB. Arch. MKP. Ir. 1947. VI. 4.; X. 30.
20. U. o. 1947. VI. 4.
21. Makó, az első felszabadult... I. m. 122. I.
22. U. o.
23. Bm. L. Szabadműv. Feülg. Ir. 528/1947.; 531/1947.; 580/1947.
24. 1978: A magyar népi demokrácia története 1944–1962. – Budapest, 157. o.
25. KÓPÉCZI B. 1977: A magyar kultúra harminc éve 1945–1975. – Budapest, 77. o.; BLAKOVITS J.–KISS Gy. 1970: Gondolatok az első negyedszázadról 1944–1969. – Budapest, 133. o.
26. A magyar népi demokrácia története 1944–1962. I. m. 200. o.
27. Békés M. Levéltár Szabadművelődési Feülg. Ir. 830/1948.
28. U. o. 1021/1948.; 1432/1948.
29. U. o. 1499/1949.; 1618/1949.
30. U. o. 2416/1949.
31. Új Magyar Központi Levéltár VKM. Szabadműv. Főoszt. Ir. 253.162/1949.
32. Viharsarok 1949. V. 6.; Békés M. L. Szabadműv. 281.576/1949. Feülg. Ir. 1099/1949.
33. U. o. 1299/1949.
34. U. o. 2199/1949.
35. U. o. 2468/1949.
36. U. o. 36/1949.
37. U. o. 98/1949.

SOME INTERACTIONS BETWEEN THE NON-SCHOOL PUBLIC EDUCATION AND THE LOCAL SOCIAL AND POLITICAL CONDITIONS IN THE SE-ALFÖLD

Köteles Lajos

Author investigates the interactions between the non-schools education system of the SE-Alföld and the post-war radical socioeconomic changes. In the centre of the investigation the altering interest and value system of settlements is placed, since author believes that this controls the local opportunities and institutional forms of non-school public education.

In the first chapter the cultural 'map' of the area is drawn and the statement is made that peasant-folk culture had been decisive, although in some of the settlements bourgeois culture and the ideas of workers' movement had also been influential.

The radical socio-economic and political revolution after 1945 has deeply affected the previous interest-value and custom hierarchies and defined the opportunities for democratic transformation in non-school education. Author studies the cultural intentions of the Hungarian Communist Party and its local socio-economic background and draws the conclusion that the Party was intent on developing a new-type institution network for non-school education from the beginning, while in 'traditional' education the influence of peasants' parties was decisive.

When in power, the Hungarian Workers' party eliminated the traditional cultural organisations including educational ones relying on these organisations. The new, centralised organisation was limited to implement central concepts and lost all contact with the real socio-economic conditions.

The final conclusion is that a new impetus can only be given to cultural progress if cultural life is again embedded in real socio-economic processes and reflects the interest and value conditions.

НЕКОТОРЫЕ СООТНОШЕНИЯ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ И ЛОКАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ В ЮГОВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ АЛЬФЁЛЬДА

Лайош Кётелеш

Автор анализирует взаимные отношения между системой народного просвещения в юговосточной части Альфёльда и радикальными экономико-общественными изменениями после 1945-го года. В центре изучения стоит преобразование системы интересов в шкалы ценностей в отдельных поселениях, так как автор считает, что условия, созданные этой системой, имеют определяющее значение в отношении местных возможностей народного просвещения, а также его учрежденческой организации.

В вводной части работы автор вычерчивает культурную «карту» изучаемого региона, и приходит к выводу, что крестьянско-народная культура была решающим элементом, хотя буржуазная культура также имела влияние, а в отдельных поселениях ощущалось совместное влияние буржуазной культуры и культуры рабочего движения.

Радикальные экономико-общественные и политические изменения после освобождения страны коренным образом преобразовали ранее существовавшие порядки интересов, ценностей и обычаев, а это повлияло и на возможности демократического преобразования народного просвещения. Проанализировав взаимоотношения между стремлениями Коммунистической партии в области просвещения и местными экономико-общественными изменениями, автор констатирует, что партия с самого начала стремилась создать систему учреждений народного просвещения нового типа, в то время как в области «традиционного» образования в первую очередь ощущалось влияние крестьянских партий.

После захвата власти Венгерская партия трудящихся ликвидировала традиционные народно-образовательные организации, и коренным образом преобразовала и ту государственную структуру народного просвещения, которая, в своей деятельности, в значительной мере опиралась на эти организации. Новая, централизованная система просвещения в сущности ограничивалась организацией и исполнением центральных целевых установок, пореряв всякую связь с реальными экономико-общественными условиями.

В статье дается окончательных вывод, что культурное развитие в стране может получить новый размах лишь в том случае, если оно снова уложится в региональные общественно-экономические процессы, и в нем также будут выражаться условия интересов и ценностей.

A BERUHÁZÁSOK ALAKULÁSA AZ ALFÖLDÖN (1970-1985)

Lengyel Imre*

1. BEVEZETÉS

Tervgazdaságban a beruházások elméletével, a ciklusok, kampányok stb. tényezőivel több kiemelkedő mű foglalkozik (BAUER T. 1981, BRÓDY A. 1980, KORNAI J. 1980, SOÓS K.A. 1986). A beruházások országon belüli eloszlásának tendenciáit, törvényszerűségeit elemző irodalom már kevésbé bőséges. A beruházások térbeni alakulását, fontosabb hatásait elsősorban a terület- és településfejlesztési stratégia, a regionális fejlődés szemszögéből értékelték (BARTA GY. – ENYEDI GY. 1981, BARTKE I. 1986, ENYEDI GY. 1978, ROMÁNY P. 1984, TÓTH J. 1983).

Jelen dolgozat a beruházások *empírikus* vizsgálatával és elemzésével foglalkozik az Alföldön. Területi vizsgálatoknál mindig alapvető a területi egység meghatározása. Egy-egy jelentős beruházás eltérő szempontú figyelembevétele a területi egységtől függően eltorzíthatja a valós képet (pl. egy erőmű az adott települést, de még néha a megyét is a „legfejlettebbek” közé tudja emelni, ha csak az állóeszközök értékét tekintjük). Tanulmányom első részében az Alföld (és az alföldi megyék) beruházásának alakulását vizsgálom az országos tendenciákhoz viszonyítva. A második részben térek ki a beruházások Alföldön belüli eloszlására, a települések, mezőgazdasági tájörzetek közötti területi differenciákra, majd megkísérlem a tendenciák, törvényszerűségek értelmezését. A mindenkor érvényes rendeletek, jogszabályok definíciója szerinti bruttó beruházás folyóáras pénzügyi teljesítését vettem alapul, az aktiválási és nyilvántartási előírások változásával nem foglalkozok, mivel a területi arányokat hosszabb időszakban nem torzítták jelentősen.

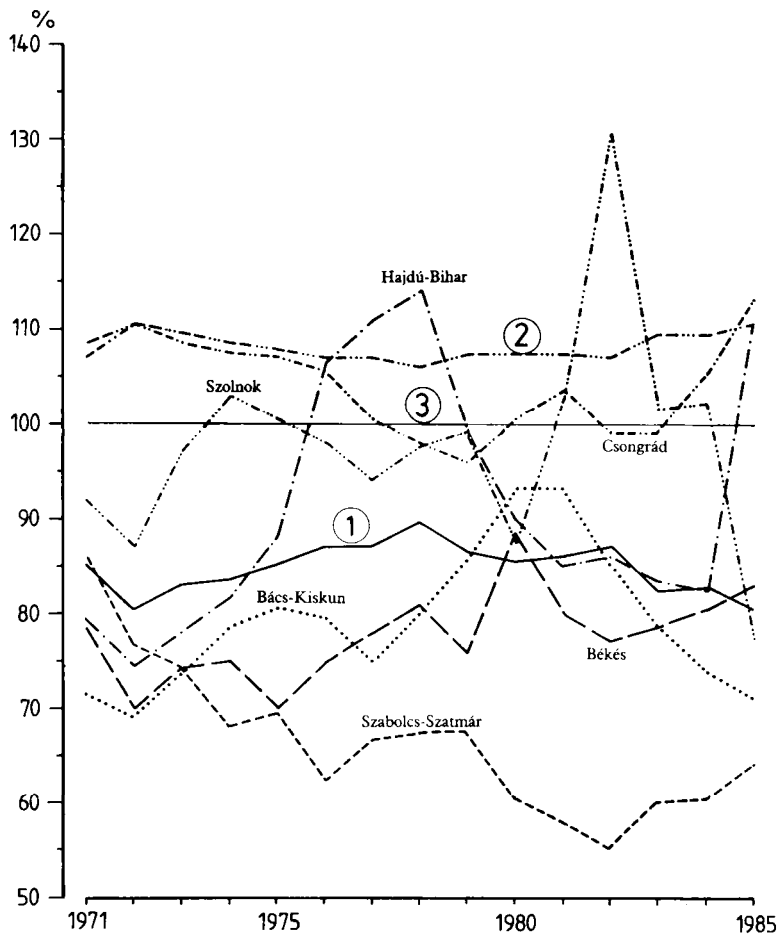
2. AZ ALFÖLDI MEGYÉK BERUHÁZÁSAI

A beruházásokat csoportosíthatjuk társadalmi szektor szerint, így beszélhetünk szocialista szervek beruházásairól és lakossági beruházásokról. A szocialista szervek beruházásai az állami szektor (állami vállalatok, költségvetési szervek, táncsok stb.) és a szövetkezeti szektor beruházásaiból tevődnek össze.

A szocialista szervek beruházásai alkotják az összes beruházás meghatározó hányadát, kb. 80-85 %-át. A szocialista szervek egy lakosra jutó beruházásainak a vidéki (Budapest nélkül az országos) átlaghoz viszonyított arányát szemügyre vé-

* Dr. Lengyel Imre, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoport tudományos munkatársa (Bé-késcsaba)

ve megállapíthatjuk (1. ábra), hogy az Alföld és a többi országrész közötti területi különbségek 15 év alatt szinte semmit sem változtak, sőt a differenciák az utóbbi években megnöttek. A megyék egymáshoz viszonyított helyzetében csak egy-egy nagyberuházás okozott rövid időszakban változást. Önmagukban a területi különbségek nem bírnak értéktartalommal, mivel ilyen differenciák szükségszerűen léteznek. Azonban az már káros tendencia, ha a területi különbségek hosszabb távon úgy konzerválódnak és összegződnek, hogy a kiemelt területeken a beruházások hozama ezt a térbeli egyensúly-hiányt nem igazolja.

1: az Alföld átlaga,
2: a nem alföldi megyék átlaga,
3: vidéki átlag.

1: average for the Alföld,
2: average for the counties outside the Alföld,
3: average for the provinces.

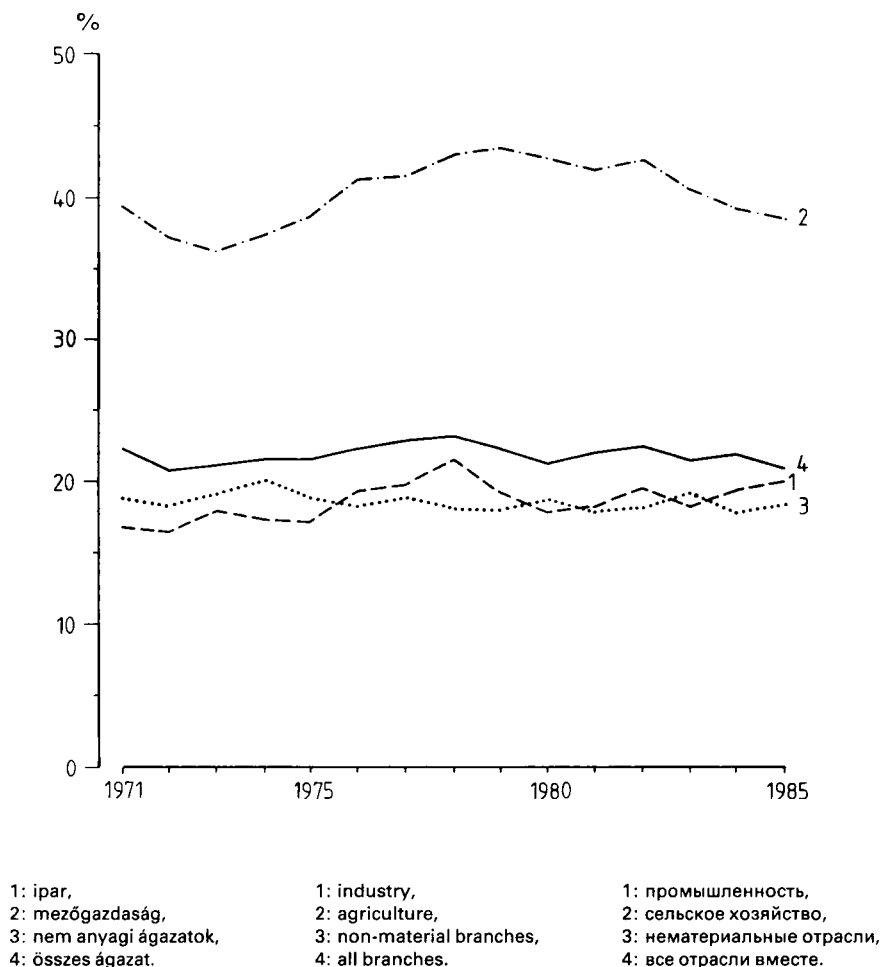
1: среднее по Альфёльду,
2: среднее по медье вне Альфёльда,
3: среднее по стране, не включая столицу.

1. ábra A szocialista szervek egy lakosra jutó beruházásai a vidéki átlag százalékában megyénként

Fig. 1. Per capita investments in the socialist sector in percentage of the average for the provinces by counties

Рис. 1. Капиталовложения, совершенные социалистическими организациями, на одного жителя по медье, в процентах от среднего по стране, не включая столицу

Az Alföld részarányát a fontosabb népgazdasági ágakban vizsgálva (2. ábra) jól látható, hogy az utóbbi 15 évben külön-külön is konzerválódtak az arányok. Az összes beruházásból való részesedés szintenmaradása mellett a mezőgazdaság és a nem anyagi ágak részesedése némileg csökkenő (holott az Alföld kifejezetten agrártérstégnek minősül), míg az ipar aránya kismértékben növekvő tendenciájú. A részarányok évenkénti ingadozása nem tűnik jelentősnek, mivel az Alföld tekintetében egy-egy nagyobb beruházás megindítása és lefutása nem determinálja az aggregált értéket, a 2. ábra grafikonjai megfelelő „burkológörbéknek” tekinthetők.

2. ábra. Az Alföld részaránya a szocialista szervek beruházásaiból (%)
 Fig. 2. Share of the Alföld in the investments in the socialist sector (%)
 Рис. 2. Доля Альфёльда в капиталовложениях, совершенных социалистическими организациями (%)

A szocialista szervek beruházásaiból az *építések* aránya rendszerint 4-5 %-al meghaladta a vizsgált időszakban a vidéki átlagot. Az átlag fölötti érték két tényezőnek tudható be: egyrészt az Alföld iparosítása felemás módon zajlott le, még megfigyelhetők extenzív fejlődési jegyek, amelyeknek egyik sajátossága az építések magasabb aránya a beruházásokból. A másik, az előbbinek részben elmentmondó tényező az, hogy a magasabb arány alacsonyabb egy lakosra jutó értékkel párosul. 1985-ben az egy lakosra jutó építés országosan 8838.-Ft, míg az Alföldön 7346.-Ft volt.

A *gépberuházásból* az import gépek aránya évenként nagy ingadozásokat mutat, de az Alföldön az országoshoz hasonló részarány figyelhető meg. Viszont a nem rubel beszerzésű import gépek beruházási felhasználása már jelentős területi koncentrációt jelez és egyértelműen a megyék közötti differenciálódás irányába hat (NEMES NAGY J. 1987).

Jelentős területi aránytalanságokat mutat a beruházások döntési jogkör szerinti eloszlása. Az *állami beruházások* aránya az Alföldön alatta marad a vidéki és az országos átlagnak is. Az állami beruházásokból a legnagyobb területi különbségeket a nagyberuházások térbeli megoszlása okozza (1. táblázat). Míg a 70-es évek végéig az Alföldön is történtek olyan investíciók, amelyek nagyberuházásnak minősültek, addig 1979-től a restrikció területileg aránytalanul történt. Országosan alig csökkent 10 év alatt a nagyberuházások aránya (14,6 %-ról 10,5 %-ra), viszont az Alföldön gyakorlatilag megszűntek. A szocialista szervek egy lakosra jutó beruházásainak, az alföldi megyéknek a vidéki átlaghoz viszonyított csökkenése (1. ábra) szinkronban áll a nagyberuházások visszafogásával. A nagyberuházások jelentős differenciáló tényezők, azaz egyedi központi döntések következtében állnak fenn, maradtak fenn elsősorban a beruházásoknál megmutatkozó területi különbségek. Az egyes döntési jogkörök közötti határ a gyakorlatban elmosódik. Nagyberuházásnál is előfordulhat, hogy a vállalat erőszakolja ki a központi szervektől a döntést és szerez pénzügyi forrásokat. Fordítva is megtörténik, pl. államközi szerződés teljesítésére a központi hatóságok ösztönzik, támogatják a vállalati beruházásokat. Főleg ez utóbbi figyelhető meg, mivel a nagyberuházások országos csökkenése a szocialista szervek beruházásaiban megmutatkozó területi differenciákat nem módosította.

A *vállalati és szövetkezeti beruházások* egy foglalkoztatottra jutó értéke szintén a vidéki átlag alatt helyezkedik el, 1980-tól évente csökkenő aránnyal. Ha csak a szövetkezetek egy foglalkoztatottra jutó beruházásait nézzük, akkor az alföldi megyék korábban meghaladták a vidéki átlagot, csupán 1984-től zuhantak az alá. A szövetkezetek az Alföld sajátos fejlődése miatt a térségben jelentős szerepet töltenek be. Azonban ezek a szövetkezetek főleg hagyományos profillal jelentkeznek (ipari szövetkezetek, tsz-ek, ÁFÉSZ-ek stb.), jövedelmezőségük alacsony. Az új típusú, tőkeerős, innovációorientált szövetkezetek (pl. számítástechnikai) elsősorban Budapesten és a megfelelő szellemi infrastruktúrával rendelkező „ipari tengely” megyéiben dolgoznak.

Az Alföld *iparának* az országban betöltött szerepére is az állandóság a jellemző. 1970-től az egy lakosra jutó ipari beruházások 15 év alatt 4-5 %-al nőttek és 64-66 % körül stabilizálódtak. Ez az alacsony arány részben az agrártevékeny-

1. táblázat

A SZOCIALISTA SZERVEK BERUHÁZÁSAIBÓL AZ ÁLLAMI (a) ÉS A NAGYBERUHÁZÁSOK (b) ARÁNYA (%)

	1976		1977		1978		1979		1980		1981		1982		1983		1984		1985	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Bács-Kiskun	36.4	9.0	34.9	2.5	29.1	0.1	31.9	0.2	33.6	0.2	32.9	4.5	32.1	2.8	33.7	1.5	35.3	-	33.5	-
Békés	34.4	8.1	40.0	5.8	28.5	3.1	26.1	0.7	25.2	0.1	31.2	-	28.4	-	32.0	-	36.4	-	34.4	-
Csongrád	42.1	10.8	44.0	6.8	41.6	3.1	42.6	1.3	43.4	1.8	41.7	2.0	39.4	0.4	40.2	0.2	44.8	-	46.2	-
Hajdú-Bihar	52.2	20.9	54.2	29.4	55.8	27.2	51.9	17.9	40.3	3.6	34.8	0.3	31.2	0.2	33.5	0.6	32.6	-	36.1	-
Szabolcs-Szatmár	38.8	3.9	35.8	2.5	31.4	5.4	37.2	4.9	40.2	0.3	38.4	2.7	32.8	0.6	37.1	0.2	36.6	-	36.5	-
Szolnok	33.6	8.2	33.2	7.1	27.1	7.0	24.3	4.1	28.2	3.6	39.7	11.2	52.8	24.3	45.1	15.6	41.3	12.3	34.9	0.2
Alföldi megyék	40.5	11.0	40.8	10.8	37.3	9.8	36.6	5.5	35.5	1.6	36.5	3.6	37.3	6.0	37.1	3.2	38.0	2.2	39.1	0
Többi megye	48.1	20.5	46.2	19.1	44.1	18.5	45.7	20.2	47.4	22.2	43.9	19.1	41.5	16.0	42.9	17.3	43.0	17.2	42.8	16.8
Budapest	46.2	6.8	41.5	6.4	45.7	7.9	52.1	10.0	50.3	8.7	44.7	8.8	44.6	7.5	44.4	8.1	43.8	8.1	43.5	6.1
Ország összesen	45.9	14.6	43.8	13.9	43.0	13.6	45.2	14.2	45.7	13.8	45.2	12.9	41.4	11.5	42.1	11.9	42.1	11.6	41.9	10.5

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek (1976-1985)

ség nagyobb súlyára is utal. A szocialista ipar egy foglalkoztatottjára jutó beruházások kisebb ingadozások mellett a vidéki átlag 70-75 %-a körül alakultak. Tehát nemcsak az ipar relatív hiánya miatt alacsony az egy lakosra jutó ipari beruházás.

Az ipari beruházások ágazati megoszlását tekintve a nehézipari beruházások alföldi aránya szintén állandónak tekinthető, holott közben jelentőssé vált a szén-hidrogének bányászata. A könnyű- és élelmiszeripari beruházások együttes részaránya az elmúlt 15 év folyamán 30-34 %-ra nőtt, ami jelzi az alföldi ipar élőkun-kaigényességét. A szocialista iparban a villamosenergia felhasználásának növekedési üteme jelentősen meghaladja az országos átlagot (közben az Alföld részaránya 8,2 %-ról csak 12 %-ra nőtt), az állóeszközök bruttó értékének növekedése nagyjából az országos átlagnak felel meg (az Alföld részesedése 14,3 %-ról 17,5 %-ra nőtt).

Az Alföld iparának összesített jellemzéseként az mondható el, hogy a nehézipar aránya hosszú évek óta változatlan, míg a kevésbé tőkeigényes könnyű- és élelmiszeripar szerepe megnőtt (kb. háromszor nagyobb a nehézipar beruházásainak összege országosan, mint a könnyű- és élelmiszeriparé). Az elmúlt 15 év során az Alföldön az iparosítás csak önmagához képest lépett előrébb, mivel a korábbi ipari (főleg nehézipari) centrumok pozícióikat megőrizték, a beruházási javakat elszívták, és a feldolgozóipar dinamikusabb fejlődése 1985-ig beruházásokban nem mutatkozott meg.

A szocialista *mezőgazdaságban* az egy lakosra jutó beruházások az Alföldön rendszeresen meghaladták 13-16 %-kal a vidéki átlagot. Az egy lakosra jutó nagyobb részesedés az Alföld részarányának állandósága mellett következett be (2. ábra). Ha az egy hektár termőterületre jutó beruházások alakulását tekintjük, akkor az Alföldön alig haladja meg az országos átlagot, sőt az alá csökkent. Ez összefügg azzal, hogy a nagyüzemi növénytermesztés és állattenyésztés veszt jelentőségéből, a kiegészítő tevékenységek (főleg ipari jellegűek) pedig az ország fejlettebb térségeiben erőteljesebben nyernek teret.

A *nem anyagi ágakban* az egy lakosra jutó beruházás az Alföldön növekvő tendenciát mutat, azonban még jelenleg is jelentősen elmarad a vidéki átlagtól (2. táblázat). Az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatások, valamint a közigazgatási szolgáltatások népgazdasági ágakban lezajlott beruházások szoros kapcsolatban vannak, együtt mozognak a tanácsai beruházásokkal. A tanácsai beruházások (a tanácsok és költségvetési szerveik beruházásai) vidéki átlagtól való elmaradása ötéves tervidőszakonként (sőt az eltérés nagysága is!) 1958-tól fennáll (LENGYEL I. 1988). Ez megcsontosodott területi „elosztási” arányokat tükröz és rövid távú gazdaságpolitikai (elsősorban nehézipari) célok dominanciájára, ezen célokhoz történő igazodásra utal.

A szocialista szektor beruházásai mellett egyre jelentősebb szerepet játszanak a *lakossági beruházások* is (1985-ben az összes beruházás 19 %-át alkották). Az alföldi megyékben a lakossági beruházások részaránya jelentősen meghaladja az országos átlagot. De nem csak a részarány, hanem az egy lakosra jutó érték is (3. táblázat), amely kb. 600 Ft-al rendszeresen nagyobb az országos átlagnál. A magasabb érték elsősorban a lakossági lakásberuházás egyeduralmának tudható be. Az állami (és szövetkezeti) erőforrásból épített lakások aránya az alföldi megyékben rendszeresen 8-10 %-kal elmaradt az országos átlagtól.

2. táblázat

A NEM ANYAGI ÁGAKBAN AZ EGY LAKOSRA JUTÓ BERUHÁZÁS A VIDÉKI ÁTLAG %-BAN

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek (1971-1985).

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Bács-Kiskun	69.3	74.9	70.4	74.8	65.5	72.8	83.4	80.1	86.3	82.2	66.9	76.5	69.8	83.1	81.4
Békés	49.6	43.3	53.1	59.5	61.2	57.7	65.9	64.6	68.9	79.7	74.9	72.6	68.4	70.0	72.4
Csongrád	108.9	126.6	132.6	155.7	121.4	133.2	131.5	146.0	146.6	154.9	130.4	130.1	131.0	118.5	138.6
Hajdú-Bihar	116.2	106.6	106.6	113.5	113.8	123.0	103.8	125.3	131.5	122.7	116.5	122.8	127.7	119.8	132.8
Szabolcs-Szatmár	86.2	93.1	82.6	74.6	69.8	65.2	62.6	60.6	66.3	74.2	70.1	74.0	81.6	83.1	77.1
Szolnok	71.7	57.0	75.0	79.1	87.5	69.4	67.3	68.7	64.4	73.2	77.6	78.7	77.7	65.7	55.8
Alföldi megyék	84.2	84.5	86.8	92.1	85.9	86.8	85.5	89.2	93.9	97.3	88.8	93.2	92.9	91.0	93.7
Többi megye	104.7	108.5	107.3	104.3	107.8	107.2	108.0	105.9	103.4	101.5	106.1	104.1	103.8	104.9	103.4
Vidék	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

3. táblázat :

A LAKOSSÁGI BERUHÁZÁSOK RÉSZARÁNYA AZ ÖSSZES BERUHÁZÁSBÓL ÉS EGY LAKOSRA JUTÓ ÉRTÉKE (FT)

	1976		1977		1978		1979		1980		1981		1982		1983		1984		1985	
	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft
Bács-Kiskun	17.9	2263	18.0	2606	14.9	2393	14.8	2555	15.4	2629	17.8	3097	20.0	3353	22.0	3585	28.4	4795	27.8	4558
Békés	20.9	2548	15.3	2192	14.0	2194	16.9	2682	17.9	2998	20.3	3134	24.2	3879	24.8	4191	25.3	4572	25.0	4637
Csongrád	16.8	2786	13.6	2505	13.3	2566	9.9	1809	11.3	1976	15.0	2807	16.2	3006	21.0	4262	18.2	3811	18.5	4292
Hajdú-Bihar	10.0	1536	10.0	1934	10.3	2204	11.5	2205	15.4	2533	16.7	2987	20.3	3443	23.6	4145	29.2	5548	29.1	5534
Szabolcs-Szatmár	22.9	2372	17.6	2166	18.1	2436	15.8	2155	22.8	2762	27.1	3336	27.2	3243	29.7	4104	31.2	4476	32.7	5142
Szolnok	14.1	2090	13.0	2202	12.5	2343	12.8	2477	15.3	2444	15.9	2989	13.1	3088	18.5	3732	20.1	4174	27.4	4904
Alföld	20.1	2258	16.7	2276	15.7	2369	15.5	2309	19.3	2565	18.9	3069	19.5	3332	23.1	3997	25.4	4601	26.6	4871
Többi megye	10.5	1441	10.0	1673	9.9	1760	10.4	1878	12.2	1987	13.1	2486	13.4	2710	16.0	3366	18.5	4049	19.5	4457
Ország	10.9	1553	9.9	1684	9.6	1773	9.6	1828	11.1	1965	12.7	2483	13.6	2785	16.1	3380	18.4	4007	19.0	4276

Forrás : Megyei Statisztikai Évkönyvek (1976-1985).

Az alföldi megyék beruházásainak alakulását 1970 és 1985 között vizsgálva megállapíthatjuk, hogy hazánkban az ágazati és területi arányok konzerválódtak, a fejlettebb térségek pozícióikat mind a termelő, mind a nem termelő szférában megőrizték és ez a folyamat 1980 után is folytatódott (TÓTH J. 1983).

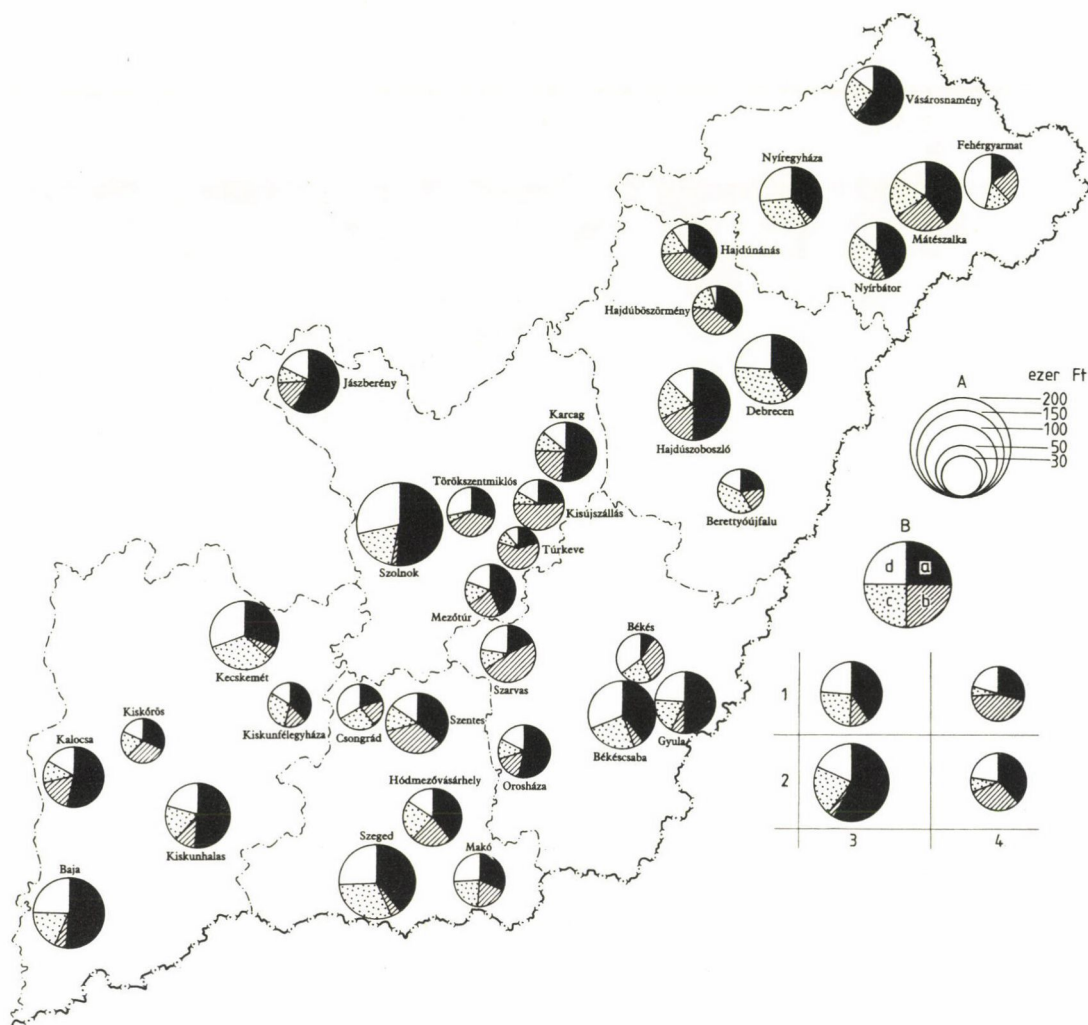
3. A BERUHÁZÁSOK TÉRBELI ELOSZLÁSA AZ ALFÖLDÖN

A beruházások Alföldön belüli térbeli megoszlása a megyék között megfigyelhető tendenciának engedelmeskedik, a megyékre levont következtetések itt is érvényesek. Ahogy a fejlettebb, iparosodottabb megyék a fejlesztési forrásokból nem csökkenő arányban részesednek, ugyanúgy megyén belül a városok a kisebb települések rovására oldják meg gondjaikat. Ebben a fejezetben területi egységnek a KSH által *településnek* nyilvánított lakott helyeket, illetve a mezőgazdaságnál a *tájékoztereket* veszem. Sajnos, a településszintű publikált adatok köre meglehetősen szűk és az idősorokban elég nagy ingadozások mutatkoznak, mivel már egy-egy kisebb beruházási akció is felborítja a trendet. Az ágazati szempontú vizsgálatnál továbbra is ipart, mezőgazdaságot és nem anyagi ágakat elemzek.

A szocialista szervek népgazdasági ágak szerinti beruházásainak adatait csak városokra és városi jogú nagyközségekre publikálja a KSH.

Az 1976-tól 1980-ig tartó ötödik ötéves *tervidőszakban* a városok beruházásainak népgazdasági ágak szerinti megoszlása és egy lakosra jutó nagysága plasztikus képet mutat (3. ábra). Jól elkülöníthetők a nagy ipari beruházásokat megvalósított városok (Szolnok, ahol a Tisza Menti Vegyiművek, a Nagyalföldi Kőolajtermelő Vállalat beruházásai stb.; Jászberény, ahol a Hűtőgépgyár és Aprítógépgyár; Kiskunhalas, ahol a kötöttárugyár és a kőolaj-, földgáztermelés fejlesztése; Gyula, ahol vágóhíd és húszüzem nagyberuházása, harisnyagyár korszerűsítése; Baja, ahol textilipari rekonstrukció, húskombinát fejlesztése; Hajdúszoboszló, ahol jelentős földgázipari beruházások történtek stb.). Néhány város (mint Békés, Fehérgyarmat, Kisújszállás, Szarvas, Túrkeve, Berettyóújfalu, Törökszentmiklós stb.) kitűnik alacsony ipari beruházásaival, amelyeket általában nagyobb mezőgazdasági fejlesztések kísérnek. A nem anyagi ágakban a megyeszékhelyeken történtek a legjelentősebb beruházások ebben az ötéves tervben is (kórházak, középiskolák stb.)

Az ötödik ötéves *tervidőszakban* az egy lakosra vetített összes beruházást nézve a városok közül kiemelkedik Szolnok (ahol az említetteken kívül a MÁV-nak voltak jelentős beruházásai, a Széchenyi lakótelep építése elkezdődött stb.), Szeged, (ahol a kőolaj- és földgázipari létesítmények kiemelt fejlesztése mellett a Szálamígyár rekonstrukciója, hírközlési és vízgazdálkodási beruházások, lakótelepek építése stb. folytatódott) és Hajdúszoboszló. A fenti városokon kívül jelentős beruházások voltak Debrecenben (a Magyar Gördülőcsapágy Művek, a baromfifeldolgozó, az Alföldi Nyomda rekonstrukciója, a gyógyszergyártás fejlesztése) és Kecskeméten, mindkét utóbbi városban a kommunális beruházások is kiemelkedő szerepet játszottak.

A: az egy lakosra jutó beruházások (ezer Ft),
 B: ágazati megoszlás: a: ipar, b: mezőgazdaság, c: nem anyagi ágazatok, d: egyéb;
 1: városok, 2: községek, 3: Alföld, 4: a többi országrész.

A: per capita investments (thousand Forints),
 B: distribution by branches: a: industry, b: agriculture, c: non-material branches, d: other;
 1: towns, 2: villages, 3: Alföld, 4: rest of the country.

A: капиталовложения на одного жителя (тысячи форинтов),
 B: отраслевая структура: a: промышленность, b: сельское хозяйство, c: нематериальные отрасли, d: прочее;
 1: города, 2: сельские поселения; 3: Альфельд, 4: остальные части страны.

3. ábra. A beruházások ágazatonkénti megoszlása városonként (1976–1980)
 Fig. 3. Distribution of investments by branches in the towns (1976–1980)
 Рис. 3. Распределение капиталовложений по отраслям в городах (1976–1980)

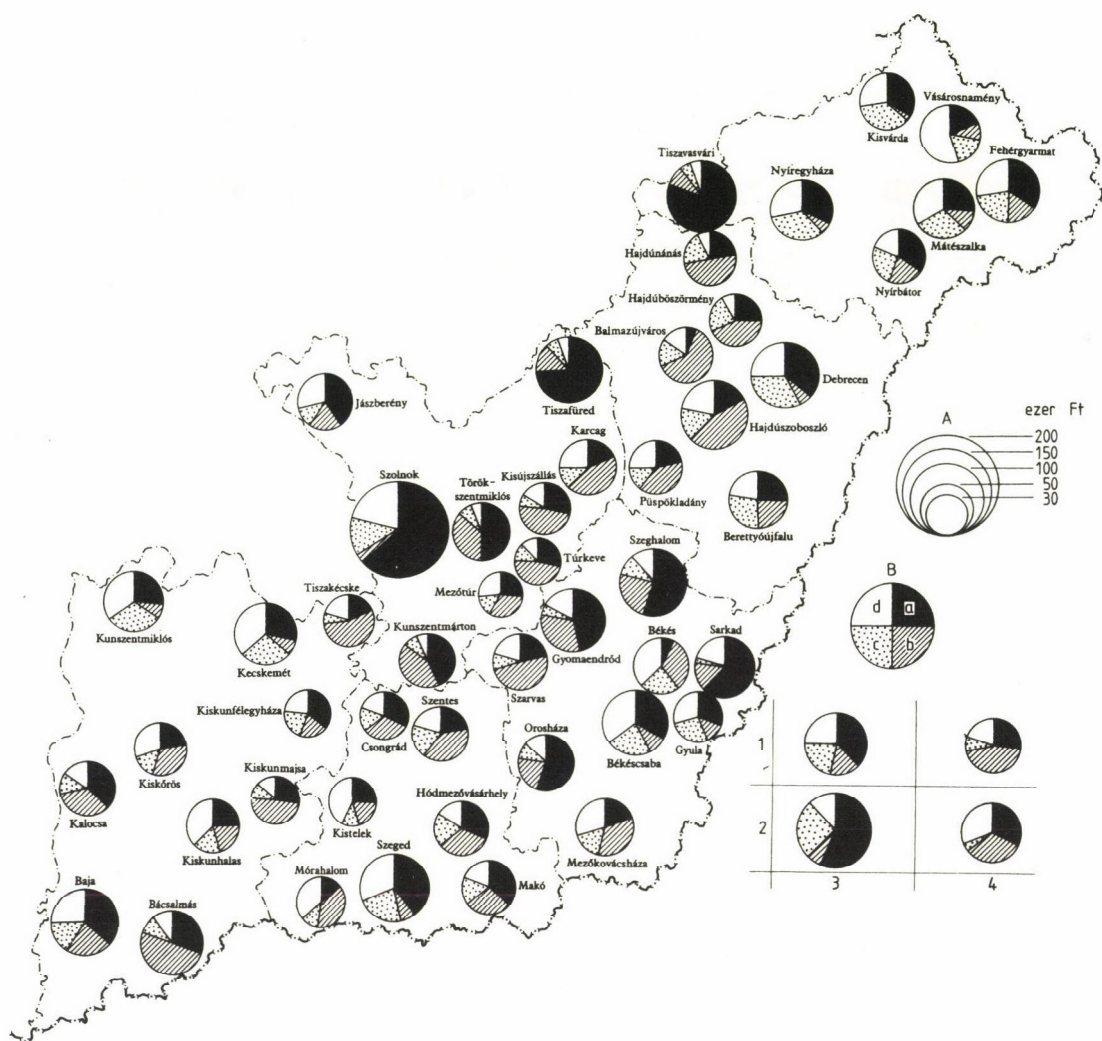
Természetesen egyetlen konkrét öt éves tervidőszakban a beruházások egy lakosra számított pénzügyi teljesítése csak „pillanatképnek” vehető, a települések fejlettségére, a településekben lezajlott folyamatokra (annak ellenére, hogy egy beruházási akció több éven át tart és később jelentős pótló befektetéseket, korszerűsítéseket igényel) csak durva becslés adható. a beruházások pénzügyi adatai a településeknél félrevezetőek is lehetnek (pl. Hajdúszoboszlón földalatti gáztároló épült nagy beruházási költséggel, ami a település lakóinak munkaalkalmában stb. előrelépést alig jelent). Szerintem a megyei szint az, ahol már elfogadható mértékben összegezhető a vizsgálhatók a magyar statisztikai gyakorlat alapján a beruházások térbeli hatásai.

A városok mellett néhány községben is megvalósult nagyösszegű beruházás. Kiemelkedik a Kabán nagyberuházásból megépült Hajdúsági Cukorgyár, Záhonyban a vasúti átrakókörcs korszerűsítése, Tiszavasváriban az Alkaloida Vegyészeti Gyár, Szeghalmon a Csepel Autógyár 4. sz. gyárának fejlesztése, Martfűn új növényolajgyár felépítése stb. A városokban és községekben létrejött beruházások felsorolása impozánsnak tűnik, az Alföld önmagához történő előrelépését figyelhetjük meg. Kérdés az, hogy az ország többi városában és községében milyen beruházási folyamatok figyelhetők meg, az Alföld relatív helyzete hogyan változott?

Az alföldi városok egy lakosra számolva az ország többi városában lezajlott ipari beruházások felét sem érték el (4. táblázat). Jelentős a mezőgazdasági beruházások aránya, ami következik a „mezővárosi” múltból és az agrártevékenység nagyobb súlyából. Az egyéb anyagi és nem anyagi ágak beruházásai sem érték el a többi város szintjét. Összesítve, az alföldi városok az ország többi (Budapest nélkül) városának egy lakosra jutó beruházásaihoz viszonyítva kb. 70 %-ot értek csak el. A községek egy lakosra jutó beruházásainál nem volt lényeges különbség az alföldi és a többi országrész községei között.

A szocialista szervek VI. öt éves tervidőszaki beruházásainak nagysága és népgazdasági ágak szerinti megoszlása már valamivel árnyaltabb képet mutat (4. ábra). A városok mellett a városi jogú nagyközségek adatai is szerepelnek. Az V. öt éves tervidőszakban jelentős ipari beruházásokat megvalósító városok közül megőrizte „lendületét” Szolnok (papírgyári rekonstrukció nagyberuházásként, MÁV rekonstrukció folytatása stb.) és Orosháza (acélöntöde létesítése). A többi városban az ipari beruházások aránya csökkent vagy szintenmaradt. A várossá vált községek (ill. városi jogú nagyközségek) közül kiemelkedik Tiszafüred (ahol az MHD gyáregységének fejlesztése, a Kőbányai Gyógyszerárugyár új telephelyének létrehozása valósult meg), Törökszentmiklós (hűtőtároló, kőolaj- és földgáz-ipari létesítmények), Sarkad (cukorgyári rekonstrukció) és Tiszavasvári (Alkaloida Vegyészeti Gyár alaplétesítmény és gyártáskapacitás fejlesztése). A nagyobb városokban, megyeszékhelyeken több jelentős beruházás történt, ami egy lakosra vetítve nem annyira szembetűnő.

A mezőgazdaságban általában több, kisebb volumenű beruházási akció zajlott le térben egyenletesen. A nem anyagi ágakban a városok közötti pozíciók nem változtak, a megyeszékhelyek és néhány nagyobb város továbbra is „uralták a mezőnyt”.

A magyarázatot l. a 3. ábrán.

For legend see Fig. 3.

Объяснение см. на рис. 3.

4. ábra. A beruházások ágazatonkénti megoszlása városonként (1981–1985)
 Fig. 4. Distribution of investments by branches in the towns (1981–1985)
 Рис. 4. Распределение капиталовложений по отраслям в городах (1981–1985)

Néhány községben nagyobb beruházás történt, Martfűn szövetkezeti sörgyár, Üllésen és Battonyán olajtelep, Ménkeréken földgáz gépi hűtése, Hajdúszoboszlón sertéstelep stb. jött létre. A beruházások egy lakosra jutó értékét településkategóriánként és országrészenként összevetve szembetűnő, hogy a beruházások nominális összege a megelőző öt éves tervidőszakhoz képest a városoknál csökkent (4.táblázat). Ha a beruházási javakat reálértékben számoljuk, akkor egy erőteljes visszafogás látható, főleg az iparban nagy a visszaesés. Viszont a restrikció (legalábbis az öt éves adatok alapján) városok és községek között egyenletesnek tűnik, az egymáshoz viszonyított arányok alig változtak. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági beruházás kissé emelkedett, míg a nem anyagi ágakban a beruházások az alföldi városoknál jelentősen csökkentek. Ha figyelembe vesszük, hogy több község időközben várossá vált és most a városi jogú nagyközségek adatait is a városokhoz soroltuk (így várhatóan romlott a fajlagos érték), akkor is szembetűnően nagy a visszaesés, ami főleg az ipari és nem anyagi beruházásoknál jelentős.

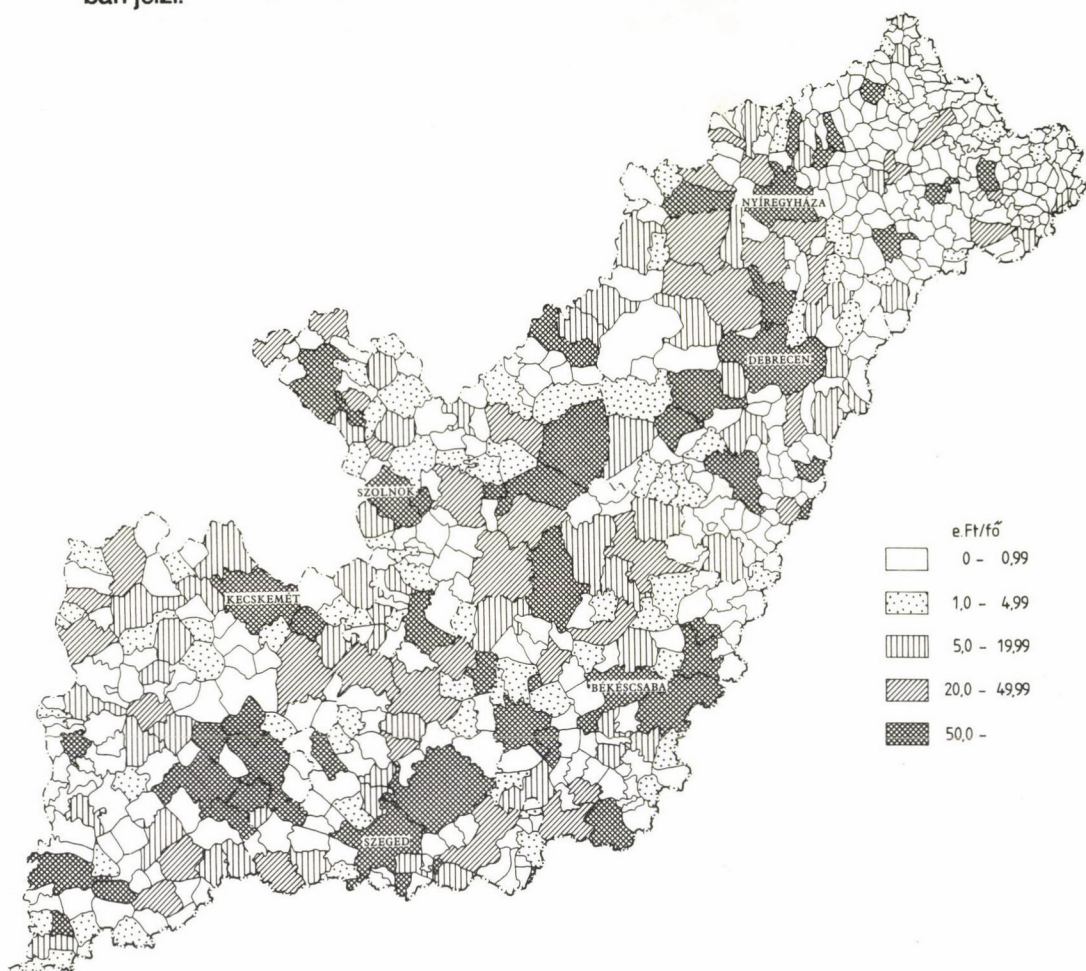
4. táblázat:

**A BERUHÁZÁSOK EGY LAKOSRA JUTÓ ÉRTÉKE
TELEPÜLÉSKATEGÓRIÁK SZERINT (EZER Ft/Fő)**

1976-1980					
	ipar	mező- gazdaság	nem anyagi	egyéb	összesen
városok	32.8	8.4	20.9	19.7	81.8
Az alföldi					
községek	16.3	25.8	3.1	11.8	57.0
városok	67.8	3.2	25.1	21.7	117.8
A többi					
községek	23.5	19.2	5.0	14.2	61.9
1981-1985					
	ipar	mező- gazdaság	nem anyagi	egyéb	összesen
városok	28.1	11.8	16.4	9.0	75.3
Az alföldi					
községek	15.2	26.3	4.7	11.8	58.0
városok	61.3	6.6	28.0	12.8	108.7
A többi					
községek	21.6	22.2	2.8	21.3	67.9

Az V. és VI. ötéves tervidőszak alatt lezajlott beruházásokat értékelve a következőket állapíthatjuk meg: az Alföldön az ipartelepítés lelassult, új beruházásokra nemigen került sor. Fontos szerepet játszottak a kőolaj- és földgázipari beruházások, az élelmiszeripari és könnyűipari rekonstrukciók. Jelentős összegeket igényeltek a nyomvonalas beruházások is, a vasútvonalak korszerűsítése és villamosítása, kőolaj- és földgázvezetékek lefektetése stb.

Az elmúlt 10 év beruházásai a területi differenciákat befolyásolták, azonban a beruházási folyamatok hatását hosszabb távon az *állóeszközök* értéke pontosabban jelzi.

5. ábra. Az állóeszközök egy lakosra jutó bruttó értéke a szocialista iparban (ezer Ft; 1985)
 Fig. 5. Per capita gross value of the fixed assets in the socialist industry (thousand Forints; 1985)
 Рис. 5. Первоначальная стоимость основных средств на одного жителя в социалистической промышленности (тысячи форинтов; 1985)

Az egy lakosra jutó bruttó állóeszköztérteket a *szocialista iparban* településként vizsgálva látható (5. ábra), hogy az Alföld iparosítása döntően a városokra koncentrálódott (ami az ipartelepítési célok között is így szerepel). Viszonylag nagy arányban találhatók olyan települések, ahol nincs (vagy jelentéktelen az) ipar. Összefüggő területek is megfigyelhetők, pl. Szabolcs-Szatmár megye déli és keleti része, a Közép-Tiszavidék, Berettyó-Körösvidék, Bács-Kiskun megye déli része stb. A városhiányos térségek egyúttal „iparhiányos” térségek is.

Településkategóriánként a szocialista ipar állóeszközeinek bruttó érték szerinti megoszlásából kitűnik (5. táblázat), hogy az Alföldön belül erősen koncentrálódott az ipar. Hajdú-Bihar megyében a községek magasabb részaránya Hajdúhadháztéglásnak (Hajdúsági Iparművek) és Kabának (Hajdúsági Cukorgyár) köszönhető.

5. táblázat:

A SZOCIALISTA IPARBAN AZ ÁLLÓESZKÖZÖK BRUTTÓ ÉRTÉK SZERINTI MEGOSZLÁSA ÉS EGY LAKOSRA JUTÓ ÉRTÉKE (1985)

	Megoszlás (%)		Egy lakosra jutó érték (e. Ft)		
	községek	városok	községek	városok	összesen
Bács-Kiskun	14.3	85.7	10.9	66.8	38.7
Békés	13.6	86.4	12.7	73.2	44.3
Csongrád	6.7	93.3	16.8	89.8	69.5
Hajdú-Bihar	23.4	76.6	28.5	64.5	49.8
Szabolcs-Szatmár	18.1	81.9	8.1	80.8	30.3
Szolnok	16.9	83.1	22.0	98.9	62.1
Alföld	15.3	84.7	15.3	78.3	47.9
Többi megye	23.1	76.9	44.4	149.3	96.5
Vidék összesen	21.4	78.6	34.2	123.2	79.1

Az alföldi megyék települései között is erős differenciáltság figyelhető meg. Amíg az Alföldön egy átlagos városi lakosra ötször akkora érték jut, mint egy községi lakosra, addig Szabolcs-Szatmár megyében tízszer, Hajdú-Bihar megyében kétszer annyi. A többi országrészben ez az arány több, mint háromszoros. Jelentős különbség figyelhető meg az alföldi és a többi megyék között. Mindkét településkategóriában kb. fele akkora az egy lakosra jutó érték az Alföld rovására.

Az állóeszközök bruttó értéke félrevezető is lehet, mivel az állóeszközök használhatóságát inkább a nettó érték fejezi ki. A szocialista iparban településenként a gépek, berendezések nettó értékének eltérései térben jelentősek, ennek ellenére település-kategóriákat nem lehet kiemelni, mivel a községek és városok hasonló aránnyal rendelkeznek. Nagyobb nettó értéket főleg egy-egy kisebb településen

A mezőgazdaságban az állóeszközök területi megoszlását a termelőszövetkezeteknél tájkorzetenként elemezzük. Az Alföldön 22 tájkorzertet tart nyilván a KSH. Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszköztértnél elég nagy különbségek figyelhetők meg (6. ábra). Amíg Dél-Nyírségben 228 e.Ft jut egy foglalkoztatottra,

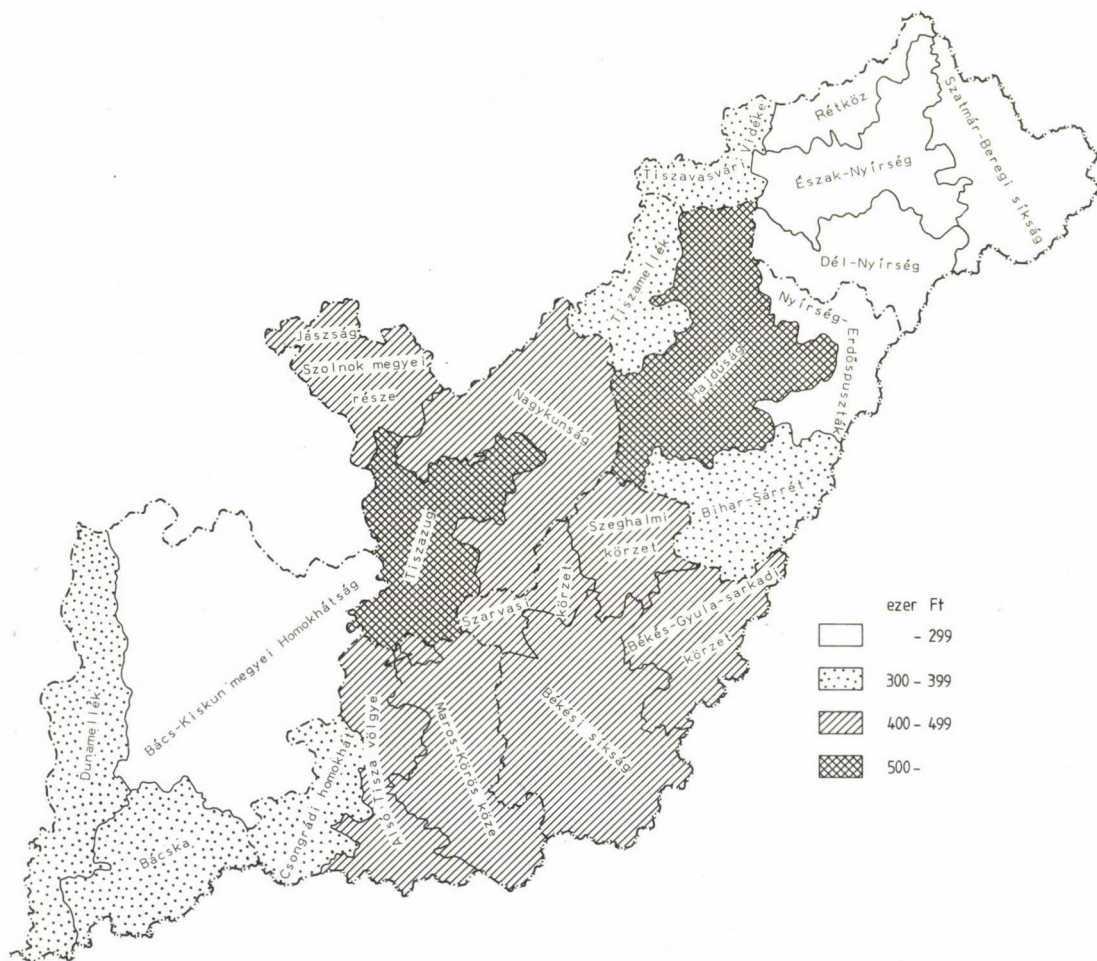

Рис. 6. Первоначальная стоимость основных средств на одного работающего в сельскохозяйственных кооперативах по агроэкологическим районам (тысячи форинтов; 1985)

addig a Hajdúságban 500 (a Nádudvari Vörös Csillag TSz is idetartozik), Tiszazugban 551 e. Ft. Az állóeszközök nagysága nagyban függ az ágazati arányoktól (a növénytermesztés, állattartás aránya), a gépesítettségtől stb., mivel a jobb termőtalajú tájörzetekben (a nagytáblás műveléseknél) magasabb a bruttó érték.

A 100 ha termőterületre jutó erőgéppálmány motorkapacitását vizsgálva nagyobb, összefüggő területek nem emelhetők ki, a két szélső érték nélkül (Tiszamellék 94, Békési síkság 155 KW/100 ha) a 20 tájörzet adatai viszonylag kis szórást mutatnak (109 és 145 között). Az állóeszközök nettó értékének aránya, valamint az állóeszközökből a gépek, berendezések, felszerelések és járművek aránya tájörzetenként szintén nem tér el jelentősen.

A nem anyagi ágak beruházásainak térbeli megoszlását a tanácsai beruházások jól követik. A tanácsai erőforrások eloszlásával foglalkozó számos vizsgálat kimutatta, hogy az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió egyoldalú szemlélete, hierarchia-szintekhez rendelt erőforráselosztása közismert problémái, ellentmondásai ellenére napjainkban is érvényesül. A tanácsai beruházások megyék közötti és megyén belüli arányai hosszabb időszakban nem változtak és a VII. ötéves tervidőszakban is fennmaradtak, ami döntően a tanácsai fejlesztési források centralizált elosztásának tudható be.

Az Alföldön a vizsgált 10 év alatt továbbra is a városokban zajlottak le a jelentősebb ipari és nem anyagi ágazatok beruházásai. Ez azt jelenti, hogy a városhiányos térségek relatív elmaradottsága nem csökkent. Halmozottan hátrányosnak tekinthetők a megye- és országhatármenti városhiányos térségek. Amennyiben a városok megközelítését, elérését lehetővé tevő infrastruktúrának és a községek alapfokú ellátásának a fejlesztése nem lesz kiemelten kezelendő feladat (amit a tanácsai pénzeszközök elosztása is elősegíthetne, LENGYEL I. – BAUKÓ M. 1987), akkor a helyi munkaerő aktívabb része kénytelen elköltözni. Így az Alföldön várhatóan tovább csökken a községek népességmegtartó képessége és növekszik a népesség nemkívánatos mértékű koncentrációja. (TÓTH J. 1983).

Ez pedig a városok további extenzív jellegű, nagy ráfordításokat igénylő fejlesztését kényszeríti ki.

4. A BERUHÁZÁSOK TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

A tanulmány a beruházások térbeli eloszlásának statisztikai adatok alapján történő vizsgálatával, a jelenségek leírásával foglalkozik (a folyamatokat eltérő helyzetben a rövid távon ható tényezőket nem vizsgáltam, pl a hitelpolitikai irányelvek változását, a beruházási engedélyek kiadásának aktuális szabályait stb.) Extenzív jellegű mutatót, a folyóáras pénzügyi teljesítést vettem alapul, ami elfogadhatónak tűnt, mivel az állami vállalatok körében végzett vizsgálatok szerint a jövedelmezőség nincs lényegi kapcsolatban a korábbi időszak beruházási aktivitásával, a nyereség, a jövedelmezőség (a beruházások hozama) nem hat érdemlegesen a beruházási folyamatra (KORNAI J. – MATITS Á. 1987). Másrészt a tőkeallokációs (így a beruházási) mechanizmusok úgy jellemezhetők a legutóbbi időig, hogy a nem piaci jellegű döntési folyamatok a meghatározók (ANTAL L. – VÁRHEGYI É.

1987), így a beruházások területi eloszlása ezen területek érdekérvényesítő képességét jelzi elsősorban. A beruházások jövedelmezősége, hatékonysága térségenként aggregálva korrektül nem is mérhető az árrendszer „mesterkéltisége” és a gazdálkodó szervezetek szerteágazó térbeli elhelyezkedése (központ és gyáregységek, telephelyek) miatt.

Minek köszönhető, hogy az Alföld részaránya a beruházásokból konzerválódott, alacsony szinten stabilizálódott? Vajon népgazdasági szinten mérlegelve a merev területi különbségek előnyösek, avagy csökkenteni kellene őket? A válasz az erőforráskorlátos gazdaság legfontosabb jellemzői alapján körvonalazható.

Az állam és a mikroszervezet (vállalat, közület, háztartás) viszonylatában KORNAI JÁNOS a paternalizmusnak öt fokozatát különbözteti meg: természetbeni juttatás – passzív elfogadás, természetbeni juttatás – aktív kívánság, pénzbeli ellátmány, önellátó – kisegítéssel és önellátó – magárahagyott (KORNAI J. 1980). A vállalati szférában 1968 előtt a természetbeni juttatás két fokozata volt megfigyelhető, míg a reform után a pénzbeli ellátmány (főleg beruházások eloszlásánál) és az önellátó-kisegítő fokozat. A tervalku helyét pedig a gazdálkodás pénzügyi feltételeiről folytatott szabályozóalku foglalta el. Azonban ezek nem lényegi változások, mivel a jövedelmezőségi arányok hosszabb távon alig módosultak, egy-egy árrendezés után az ágazatok, vállalatok pozíciói hamar visszarendeződtek a régi szintre (amit főleg a vállalati költségvetési korlát puhasága tett lehetővé). Azaz „..... a direktív tervutasításoktól örökölt centralizált hierarchikus gazdaságirányítás és szervezet, a jelentős módosítások ellenére, a lényegét tekintve fennmaradt, csupán új formákat vett fel: az egyedi utasítások helyébe az egyedi feladat értelmezés és szabályozás lépett.” (TARDOS M.1987,279.o.)”...Az erőforráskorlátos működés magyarázata nem a pénzügyi szférában, nem az áralakulás sajátosságaiban keresendő, hanem ennél sokkal mélyebb rétegekben: az intézményi viszonyokban és a gazdaság döntéshozóinak e viszonyok hatására kialakult magatartási formáiban” (KORNAI J. 1980,574. o.).

Az intézményi viszonyoknak a status quot fenntartó, megőrző szerepe nemcsak a merev ágazati struktúrában, a mozdulatlanságban nyilvánul meg, hanem a beruházások területi arányának konzerválódásában, az egyes térségek pozícióinak változatlanságában is.

Erőforráskorlátos hiánygazdaságban döntő az intézményi viszonyokat, a paternalista államot képviselő intézmények és a vállalatok kapcsolatát tükröző vállalati puha költségvetési korlát, amiből levezethető a halmozási tendencia és a naturális beruházási éhség, a beruházási források iránti kielégítetlen kereslet. Ez a beruházási éhség megjelenik az irányítás, szabályozás minden szintjén, a politikusoktól, tervezőktől kezdve egészen a vállalati üzemvezetőkig, akik szintén terjeszkedni akarnak. (Ez a terjeszkedés az egyén, kisebb közösség természetes igénye, mivel a jövőt, egzisztenciális létüket így próbálják bebiztosítani, a terjeszkedés káros hatásainak összegződése csak makrogazdasági szinten jelenik meg.)

A vállalatok költségvetési korlátjainak „puhasága”, alkuképessége eltérő mértékű. Az állami szektorban a jövedelmek központi újraelosztása igen nagyarányú, ugyanakkor a szövetkezeti és magánszférában a redisztribúció jóval kisebb, ott fokozottan érvényesül a nyereségorientált viselkedés. Az állami iparban a vállalat

kedvezményezettsége a vállalatméret növekvő függvénye, a beruházási aktivitás is pozitív módon korrelál a vállalat nagyságával. Csak a könnyűiparban és a mezőgazdaság állami szektorában van együttmozgás egyfelől a beruházások, másfelől a saját fejlesztési alapok, illetve a (későbbi) nyereség és kibocsátás értékével (KORNAI J. – MATITS Á. 1987).

A beruházásokért folyó rohamban az Alföld többszörösen hátrányos helyzetben volt és van. *Elsősorban* a háttérbe szorított mezőgazdaság fontos szerepe miatt, ahol is a gyenge alkupozícióval rendelkező szövetkezeti szektor meghatározó jelentőségű. A mezőgazdaság relatív helyzetének további romlása a világpiaci agrárválsággal is összefügg. A mezőgazdasági beruházások összege 1982-ig egyenletesen emelkedett (30,6 milliárd Ft), attól kezdve fokozatosan csökkent (1985-ben 25,6 milliárd Ft).

Másodsorban az Alföldön az ipartelepítés felemás módon zajlott le. Jórészt vállalati döntésektől függött, hogy hol és mekkora gyárat, gyártelepet hoztak létre. Mivel az ipartelepítés ösztönzésére szánt pénzügyi alapok elenyészőek voltak, ezért megfigyelhető a nehezebb helyzetben lévő (munkaerőhiánnyal küszködő) vállalatok Budapestről való kiköltözése, egyes élőmunka-igényes tevékenységek vidékre, szabad munkaerőre telepítése, gyártelepek létrehozása (BARTA GY. 1986, TATAI Z. 1981). Döntő jelentőséggel bírnak az Alföldön kívüli központtal rendelkező gyártelepek és a szövetkezeti ipar. Új, iparágában meghatározó nagyságú vállalat az Alföldön kevés jött létre, az is főleg az élelmiszeriparban vagy könnyűiparban. Így a költségvetési korlátot eredményesen „puhító” állami iparvállalatok száma elenyésző. Az „ipari tengelyben” koncentrálódó iparfejlesztések azért sem fogadhatók el, mivel az energia és a nyersanyagok döntő részét külföldről szerezük be, a többi telepítési tényező pedig az Alföldön is rendelkezésre áll (kőolaj és földgáz itt is található). Ezeknek a koncentrált iparfejlesztéseknek a hozadéka nagyon alacsony (vagy egye-ne-sen veszteségesek) és a forrásokat más területek elől állandóan elfszívják (BOGÁR L. 1986).

Harmadsorban nagy hátrányt jelent az, hogy konzerválódtak az infrastruktúra fejlettségében meglévő területi különbségek. A nem anyagi ágak beruházásaiból az Alföld részaránya még némileg csökkent is. Az egy lakosra jutó tanácsi fejlesztési alap 1958 óta a vidéki átlag 90 %-a körül stabilizálódott (LENGYEL I. 1988).

A beruházások területi eloszlása jól tükrözi az erőforráskorlátos hiánygazdaság, a vizsgált időszakra jellemző centralizált indirekt gazdaságirányítás lényegét. Mivel a vállalatok jövedelmezősége és a beruházási aktivitások közötti kapcsolat gyenge, ezért az adminisztratív alkumechanismusokban a jobb alkupozíciókkal rendelkező ágazatok (és ezen ágazatokon, vállalatokon keresztül az egyes térségek) az érdekeiket érvényesíteni tudták. Az ötéves tervdokumentációkban egyre erőteljesebben megfogalmazódó törekvésre, a területi különbségek csökkentésére a gazdasági szerkezetváltáshoz hasonlóan, főleg csak szavakban került sor.

Amellett, hogy a beruházások arányosabb területi megoszlása népgazdasági szinten is előnyösebb lett volna, csak közvetett bizonyítékok alapján érvelhetünk. A nehézipar, kitermelőipar egyoldalúan koncentrált fejlesztése helyett a feldolgozóipart kellett volna előnyben részesíteni, amely területileg decentralizáltan helyezkedik el. A decentralizált feldolgozóipar, illetve az integrált élelmiszergazda-

ság kiemelt fejlesztése az Alföldnek is kedvező lett volna. A 70-es években rendelkezésre is állt elegendő tőke ahhoz, hogy ezeknek a fejlesztéseknek a háttere is létrejöjjön (infrastruktúra, szakképzés, kutatóbázisok stb.) Az infrastruktúra kiemelt fejlesztése az életkörülményekre gyakorolt hatásán túl azért is szükséges (de nem elégséges), hogy a helyi lehetőségeket (pl. az idegenforgalomban), a volumenében kicsiny, viszont jövedelmező piaci vállalkozásokat fel lehessen karolni az Alföldön is.

5. ÖSSZEGZÉS

Az, hogy az utóbbi évtizedekben a beruházások területi különbségei (főleg a termelő ágazatokban) alig csökkentek, a hazai centralizált indirekt modellben *törvényszerű*. A termelő beruházásokért folyó versenyben az elmaradott területek alkupozíciója gyenge volt, a jelentősebb fejlesztések az iparilag fejlett területeken koncentrálódtak, valósultak meg, ami maga után vonta az infrastruktúra fejlesztését is. Így az infrastruktúrában is újratermelődtek a különbségek, a bűvös kör éllette önmagát. Ezen csak akkor lehetett volna túllépni, ha az infrastruktúrát a fontossága mértékében térben is egyenletesen fejlesztik. Sajnos az Alföld hátránya várhatóan a piaci mechanizmusok erősödésével sem fog csökkenni, mivel a sikeres vállalkozások alapfeltételei elvétele után csak jelen és ezért a hazánkban is előbb–utóbb bekövetkező informatikai forradalom az ipari tengelyt „járja be” először. Így az Alföld várhatóan továbbra is periféria marad, legfeljebb új elmaradottsági fokra lép.

Az Alföldön belül a beruházások a városokra koncentráálódtak. Véleményem szerint nem ezzel van probléma, mivel a városhálózat (történelmi lemaradását pótolva) egyre markánsabban körvonalazódik. A gond az, hogy a városok megközelíthetősége, *elérhetősége* (közlekedés, hírközlés) gyengén fejlett és a községekben az életfeltételek (az alapfokú ellátás tényezői) alacsony szinten maradtak, nem teszi lehetővé a munkaerőnek a gazdaság által megkövetelt szintű újratermelését.

A makrogazdasági szinten jelentkező strukturális feszültségek egyúttal területi feszültségek is. A kisebb vállalatokkal (szövetkezetekkel, nagyvállalatok telephelyeivel) rendelkező Alföld alkupozíciója gyenge, hátránya, elmaradottsága újratermelődik. Ebből a bűvös körből csak az infrastruktúra *térben* egyenletes fejlesztésével, a vállalkozások egyenlő versenyfeltételeinek megteremtésével és a helyi feltételekre épülő pályarövidítő területfejlesztési stratégiával lehet, lehetne kitörni.

IRODALOM

- ANTAL L. – VÁRHEGYI É. 1987: Tőkeáramlás Magyarországon.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BARÁT M. 1981: A beruházásirányítási rendszer elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre.-Közgazdasági Szemle, 2. pp. 110-157.
- BARTA GY. – ENYEDI GY. 1981: Iparosodás és a falu átalakulása.- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BARTA GY. 1986: Az Alföld falusi ipara.- Alföldi Tanulmányok, pp. 165-186.
- BARTKE I. 1986: Terület- és településfejlesztési stratégia Magyarországon.- Közgazdasági Szemle, 1. pp. 80-88.
- BAUER T. 1981: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BOGÁR L. 1986: A területi kedvezmények kárvallottja.-Tervgazdasági Fórum, 2. pp. 82-87.
- BRÓDY A. 1980: Ciklus és szabályozás.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1978: Gazdaságpolitika és területi fejlődés.-Vaióság, 5. pp. 36-45.
- ENYEDI GY. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása.-Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI J. 1980: A hiány.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI J. – MATTS Á. 1987: A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL I. – BAUKÓ M. 1987: Az alapfokú ellátás területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében.-Alföldi Tanulmányok, pp. 247-262.
- LENGYEL I. 1987: Hasonlóságok és eltérések az alföldi megyék VII. öt éves tervében.-Területi Statisztika, 1-3. pp. 114-123.
- LENGYEL I. 1988: Alföldi remények és „tanácsstalanságok”.-Közgazdasági Szemle, 6. pp. 749-761.
- NEMES NAGY J. 1987: Regionális folyamatok a nyolcvanas évek első felében.-Tervgazdasági Közlemények, 2.
- ROMÁNY P. 1984: Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés.-Közgazdasági Szemle, 4. pp. 385-391.
- SIMON I. – CSATÁRI B. 1983: A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben (1960-1980).-Alföldi Tanulmányok, pp. 213-231.
- SOÓS K.A. 1986: Terv, kampány, pénz.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó - Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- TARDOS M. 1987: Gazdaságunk szervezete és a reformok.-Magyar Tudomány, 4.
- TATAI Z. 1981: A magyar ipar területi struktúrájának átalakulása.-Közgazdasági Szemle, 2. pp. 172-191.
- TÓTH J. 1983: Településfejlesztési stratégiánk változása és az Alföld.-Alföldi Tanulmányok, pp. 135-165.
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért.-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

INVESTMENTS IN THE ALFÖLD (1970–1985)

Imre Lengyel

The paper analyzes the regional distribution of investments in the Great Hungarian Plain during the period 1970–1985. In the first part investments are investigated in national comparison. It is valid for the whole Alföld and also separately for the Alföld counties that socialist investment per inhabitant or per employee do not differ from the provincial average in this period. Constant investment rates are observed in both the individual branches (industry, agriculture and non-material branches) and population investments.

It is characteristic of the investments in the Alföld counties that most of the industrial and council (state) investments was concentrated in the towns and, therefore, the backwardness of areas without towns was maintained. Large-scale industrial allocation did not take place; first of all the existing capacities were modernized or expanded.

It is a necessary consequence of the limited resources of the economy that the regional distribution of investment remained the same over a long period. The individual branches (and the related areas) have kept their interests and positions in the stable institutional system and, therefore, the solution of the structural crisis takes a long time to accomplish. The constant distribution of investments is the spatial reflection of this structural crisis. In the competition for resources the interests of the Alföld, a region without industry of outstanding importance, were neglected. Even the strengthening of market mechanisms do not ensure the proper utilization of local opportunities and the boom of enterprises in the Alföld, since inadequate infrastructure means a great handicap in the competition for markets.

Another important influence on the spatial distribution of urban population is the reduction of population living in *tanyas* (farmstead settlements), while the number of population for the so-called 'other inner areas' (outside the inner area of the town) has grown multifold. In these parts of settlement – also called 'new villages' – dwellings are usually up-to-date, well-equipped, but the level of supply is low. In addition, they have the special problem that they have no legal status, although life there resembles to that in a true village in essence.

These are the critical points to be taken into account by the bodies and organisations responsible for the future of Kecskemét. It seems obvious that these problems cannot be solved separately. It is also questionable whether the phenomena of crisis can be solved or they are changes to be adjusted to as soon as possible.

ДВИЖЕНИЕ КАПИТАЛОВЛОЖЕНИЙ НА АЛЬФЁЛЬДЕ (1970—1985)

Имре Лендьел

В статье рассматривается территориальное распределение капиталовложений на Альфёльде в период 1970—1985. В первой части статьи автор анализирует движение капиталовложений по медье Альфёльда в сопоставлении с положением в стране в целом. Как для всего Альфёльда, так и для каждого медье Альфёльда в отдельности верно, что за изучаемый период времени в социалистическом секторе производства капиталовложения на одного жителя, так же как и на одного работающего, не изменились в сравнении со средним по стране, исключая Будапешт. Постоянство удельных величин капиталовложений наблюдается и в отдельных отраслях (промышленность, сельское хозяйство, нематериальные отрасли), и среди населения.

Для медье Альфёльда характерно, что большинство вложений, совершенных промышленностью и советами, осуществилось в городах, таким образом регионов, лишенных городов, не сократилась. Крупной индустриализации не состоялось, лишь имеющиеся мощности были обновлены и расширены.

Тот факт, что территориальные пропорции за длительное время еле изменились, является закономерным следствием ограниченности экономики в ресурсах. Отдельные отрасли (и связанные с ними регионы) смогли сохранить свои завоеванные позиции и интересы, будучи частью системы устройства. Это и есть причина того, что структурных кризис тянется столь долго. Постоянство территориальных пропорций капиталовложений является пространственным отражением структурного кризиса. В борьбе за ресурсы интересы Альфёльда, не обладающего промышленностью первоочередной государственной важности, были оттеснены на задний план. Более интенсивного использования местных возможностей, быстрого развития предпринимательства на Альфёльде не ожидается и после укрепления рыночных механизмов, так как предприятия здесь — из-за недостатков инфраструктуры — вступают в рыночную конкуренцию явно с большими минусами.

KRITIKUS PONTOK KECSKEMÉT MAI FEJLŐDÉSÉBEN

Király László György*

1. BEVEZETÉS

Kecskemét elmúlt három évtizedben tapasztalt ugrásszerű fejlődésének közvetlen okait szinte teljes bizonyossággal kereshetjük a *megyeszékhelyi szerepkör megszerzésében és a város iparának gyors fejlődésében*. Az előbbi biztosította számára (az országos gyakorlatnak megfelelően) a tanácski költségvetési források elosztásánál a kedvezőbb elbírálást, ami lehetővé tette a városi infrastruktúra gyors fejlődését. Az utóbbi pedig új jövedelemforrást teremtett az itt élőknek és nagy tömegű népességet vonzott a városba.

Kecskemét város fejlődésének *hajtóerői tehát ebben az időszakban főként külső erőforrásokból táplálkoztak*. A helyi irányítás helyesen ismerte fel és ragadta meg a lehetőséget ezek kihasználására, de a 80-as évek közepére egyre inkább érzékelhetővé váltak a gyors fejlődés ellentmondásai. A város vezetésének – miközben egyre növekvő ellátási problémákkal kényszerül szembenézni – a megye és a zömmel nem helyi központú vállalatok által finanszírozott, korábbi gyors fejlődés által meghatározott kényszerpályához kell igazodnia.

2. MEGYESZÉKHELY – ELŐNYÖK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

Az, hogy az újonnan alakuló Bács-Kiskun megyének Kecskemét lett a székhelye, nem volt minden alap nélkül való. A *mezővárosi fejlődés eredményeként kialakult városi szervezet szinte vonzotta a igazgatási funkciókat a korábbi idősza-* *kokban is, sőt, Erdei Ferenc már a felszabadulás előtt úgy vélekedett, hogy „bizo-* *nyosan a megyei igazgatás székhelyét is megkapta volna, ha éppen nem olyan* *megyében fekszik, amelynek a főváros a székhelye”* (ERDEI F. 1937. 128-129. o.). A megyeszékhelyi státusz megszerzésében mégsem az volt a legfontosabb, hogy áttelepültek (elsősorban Bajáról) az államhatalmi intézmények, hanem az, hogy így Kecskemét kiemelt figyelmet élvezett a fejlesztési források megyén belüli elosztásánál.

A megye összes kommunális beruházásainak a IV. ötéves tervidőszakban (1971-75 között) 36,2 %-a, az V. ötéves tervidőszakban (1976-80 között) 49,9 %-a valósult meg a megyeszékhelyen. A viszonylag magas arányok ellenére ez az elosztási politika országos összehasonlításban kifejezetten mértéktartónak minősíthető, hiszen a hetvenes évek első felében 2 megyeszékhely részesedése volt a kecskemétinél alacsonyabb, s 1976-80 között is több volt a magasabb, mint az

* Dr. Király László György, az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának munkatársa (Kecskemét)

alacsonyabb arányszámmal jellemezhető megyeszékhely. (CSORBA Z.-NÉ – JÁNOSSI A.-NÉ, 1983.) Kecskemét részesezése a megyén belüli kommunális beruházásokból a VI. ötéves tervidőszakban is 44 % volt, ha pedig csak az ilyen célú tanácsai beruházásokat tekintjük, akkor 47 %. Ennek a tervidőszaknak volt olyan éve (1982), amikor 56, illetve 61 % volt ez az arány.

A kiemelt figyelem – különösen a vizsgált időszak első felében – indokolt is volt, hiszen bármennyire is nagy vonzáskörzete volt korábban Kecskemétnek, bármennyire is rendelkezett a legfontosabb városi funkciókkal, *egy egész ország-részre kiterjedő felsőfokú szerepkör ellátására kellett alkalmassá tenni*. A kiemelt figyelmet indokolta az is, hogy a gyors iparfejlesztés következtében ugrásszerűen (1960-1970 között közel 20 %-kal) gyarapodott a lakosság, amelynek lakást kellett építeni, s ez az infrastruktúra fejlesztését vonta maga után.

A megyeszékhellyel járó előnyöket hosszú ideig élvezte Kecskemét. A 80-as évek közepétől azonban – részben az elosztható források viszonylagos csökkenése, részben a kisebb települések felé forduló területfejlesztési szemlélet térnyerése miatt – *a támogatások arányának csökkenésével kellett szembenéznie*. Ezt alátámasztják az 1. táblázat számos szlopai is, még ha a tanácsai szabályozás lényeges változása miatt a felsőbb tanácsai támogatás és a céltámogatás nem is egészen összevethető fogalmak. Ennek is következménye, hogy a *városi infrastruktúra gyors ütemű fejlődése napjainkra lelassult*. A szükségletek jóval meghaladják a kielégíthető igények szintjét. Ez egyaránt fakad a korábban megszokott növekedési ütem változatlan elvárásából a lakosság részéről, de abból is, hogy az *egyenlőtlen (és néhol erőltetett) fejlődés keltette diszharmonia újabb és újabb valós igényeket gerjesztenek*.

A helyzetet jól kifejezik a városi tanács által elfogadott VII. ötéves településfejlesztési terv alternatívái. Az „*álomváltozat*” tartalmazza mindazokat az igényeket, amelyek megoldására – a többé-kevésbé jogos szükségletek alapján – vállalkoznia kellene a városnak, a „*reális változat*” pedig a várhatóan rendelkezésre álló

1. táblázat:

KECSKEMÉT RÉSZESEDESE A HELYI TANÁCSOK MEGYEI TÁMOGATÁSÁBÓL

Megnevezés	Megye össze- sen millió Ft	Kecskemét	
		millió Ft	a megyei adat %-ában
Felsőbb tanács: támogatás:			
VI. ötéves terv	1709	1038	60.7
VI.ötéves tény	1694	760	44.9
Céltámogatás:			
VII.ötéves terv	2096	755	36.0
1988-90 módosított terv	830	261	33.4

forrásokból indul ki. A két alternatíva közül az előbbinek a végösszege több, mint kétszerese az utóbbiának (6,7 milliárd forint a 3,1 milliárddal szemben). Végül is az elfogadott VII. ötéves terv egységes pénzalapjában a fejlesztési kiadások 3,4-4,1 milliárd forint közötti összeggel szerepelnek. Ha azonban figyelembe vesszük az 1988-tól várható forráscsökkenést a tanácsi gazdálkodásban, akkor a tervezés előkészítésének időszakában elkészített, 3 milliárd forint körüli változat megvalósulása látszik reálisnak.

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a bevételnek mintegy egyötödét jelentő normatív fejlesztési lehetőség (fejkvóta) nagyobbik része az eredeti elképzelések szerint csak a tervidőszak második felében áll (1987 ősze óta tudjuk: állt volna) rendelkezésre, a szorító feladatok (például a középiskolai tanteremek számának gyors növelése) megoldását viszont minél hamarabb meg kellett kezdeni. (Ezt a szükségleteken kívül a beruházási árindex várható gyors növekedése is indokolta.) A városi tanács ezért arra kényszerült, hogy *hitelfelvételekkel és kötvények kibocsátásával növelje bevételeit*. Hetedik ötéves tervében még úgy számított, hogy 335 – 538 millió forintot (bevételeinek 4-7 %-át) kell ilyen módon előteremtenie. Az 1986-os pénzügyi tervben már a fejlesztési alapot illető bevételek 16 %-át szándékozták hitelből, vagy kötvényből biztosítani, az 1988-ra vonatkozó – már a központi források jelentős csökkenésével is számoló – elképzelésben pedig bankhitelből kívánták előteremteni a források 45 %-át. Ennek egy része (az 1988. év eleji állapot szerint 49,2 %-a) olyan hitel, amelyet telekkialakításhoz, lakásépítéshez vagy lakossági támogatáshoz kívánták igénybe venni, s amely ezek értékesítése, illetve visszatérítése után a kamattal együtt megtérül. Ugyanakkor tény, hogy ilyen forrásmegoszlás mellett, ha az OTP valamilyen okból nem tekinti jó adósnak a helyi tanácsot, vagy ha az 1988. év eleji, számos vállalatot nehéz helyzetbe hozó hitelstopphoz hasonló intézkedést érvényesítenek a tanácsi szférában is, akkor megrendülhet a városi tanács gazdálkodása is.

1987. év végén több, mint kétszer nagyobb volt a város kötvényekkel együtt számított hitelállománya, mint az 1988-ra tervezett normatív fejlesztési lehetőség (fejkvóta) és a megyei céltámogatások együttes összege. A számítások szerint a

2. táblázat:

KECSKEMÉT ADÓSSÁGTERHEI 1988-1990 KÖZÖTT

Megnevezés	1988	1989	1990	Összesen
Számított fejl. források (eFt)	623.352	426.450	396.785	1446.587
Ebből:				
normatív fejlesztési				
lehetőség (eFt)	118.700	134.700	151.200	404.600
törlesztési terhek (eFt)	61.600	94.475	97.000	253.075
- a fejl. források arányában (%)	9.9	22.2	24.4	17.5
- a normatív fejlesztési lehető-				
ség arányában (%)	51.9	70.1	64.2	62,5

VII. ötéves tervidőszak hátralévő része normatív fejlesztési lehetőségeinek együttes összege sem lenne elegendő a tartozások kiegyenlítésére. Szerencse, hogy nem kell ilyen ütemben törleszteni, de a tényleges terhek is lekötik a fejkvóta 50-70 %-át, a – további hitelek nélkül számított – összes fejlesztési lehetőség 10-25 %-át.

Bács-Kiskun megye valamennyi tanácsának hitelállományát tekintve is nagy, 45 %-os a megyeszékhely részesedése. (Összehasonlítási alapként: a helyi tanácsok VII. ötéves tervi számított költségvetési előirányzatainak összegéből 22 % jut Kecskemétre). Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy 1987. végén 11 olyan Bács-Kiskun megyei helyi tanács volt, amelynek hitelállománya meghaladta az 1988-1990 közötti normatív fejlesztési lehetőség összegét, köztük Kecskeméten kívül további három város. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy rövid és középtávon Kecskeméten a településfejlesztés lehetőségét rendkívül szűkre korlátozó pénzügyi válsághelyzet alakulhat ki.

Végül e problémakör kapcsán szólni kell arról, hogy Kecskeméten az elmúlt három évtized során, de különösen ennek az időszaknak az utolsó harmadában többször *szembekerült egymással a megyeszékhely jellegből adódó központi funkció és a helyi ellátó funkció fejlesztésének érdeke*. Elsősorban akkor jelentkezett ez, ha megyei forrásokból (vagy megyei segítséggel) valósult meg a városban – a helybeliek magas színvonalú ellátását is biztosító, de célja szerint megyei igények kielégítését szolgáló – intézmény. *Ezáltal kétségkívül gazdagodott a város (mégpedig gyorsabban, mint ezt saját lehetőségei engedték volna), de egyben olyan többletfeladatokat is magára kényszerült vállalni, amelyeket saját forrásainak felhasználásával kellett megoldani, esetleg fontos helyi ellátási célkitűzések elhalasztása árán.*

Illusztrációként egy példa a mondottakra: a megyei kórház megépülésével lényegesen javultak Kecskemét lakosságának egészségügyi ellátási feltételei, de a kapcsolódó létesítmények (pl. gyógyszerár) megépítését, vagy a parkosítást már a helyi tanácsnak kellett elvégeznie, mint ahogy például rá hárult a közlekedés megszervezésének gondja is. És ez még olyan fejlesztés, amellyel a város lakossága közvetlenül „jól jár”! A megyeszékhely (s ezáltal a megye) rangját, országos és nemzetközi hírnevét növelő, a várost a rossz értelemben vett „vidékiségből” kiemelő fejlesztések (múzeumok, köztéri szobrok) *fogadtatása még akkor sem egyértelműen kedvező a lakosság körében, ha azok teljes egészében megyei forrásokból valósultak meg*, hát még, ha ebben – mint ez szokásos – a városnak is részt kellett vállalnia. Végso soron ez is egyik összetevője a dolgozat elején említett kényszerpályáknak, hiszen nem megyeszékhelyként talán módja lett volna Kecskemétnek egy lassúbb, de harmonikusabb fejlődésre.

3. GYORS IPARFEJLŐDÉS – SZAPORODÓ GONDOK

Az elmúlt negyedszázad dinamikus fejlődésének másik bázisa a jelentős iparosítás volt. Ezt Kecskeméten is – miként az Alföld más településein – a szorító szükségszerűség indította el, hiszen a mezőgazdaság szocialista átszervezése

kapcsán már az 50-es évek elejétől jelentős munkaerőtömeg szabadult fel a mezőgazdaságból, és keresett – lehetőleg minél közelebb – ipari munkahelyet magának. Ezt eleinte nem találta meg Kecskeméten, amit az is bizonyít, hogy 1949-59 között az akkori kecskeméti járás 18 községének vándorlási vesztesége 11,3 % volt, Kecskemét vándorlási nyeresége ellenben csak 4,9 %. 1960 és 1966 között viszont, amikor a járás vándorlási vesztesége 10,4 % volt, a város nyeresége 10,9 %. Ugyanebben az időszakban több mint 20 %-kal nőtt Kecskeméten az ipari foglalkoztatottak száma, a 10 főnél több dolgozót foglalkoztató ipartelepeké pedig 47 főről 79-re emelkedett. Az állami és tanácsi iparban foglalkoztatottak száma a városban az 1960-as 10 ezer főről 5 év alatt 12 ezer főre nőtt, újabb öt esztendő múltán pedig meghaladta a 17 ezret. A foglalkoztatottak számának növekedése együtt járt az ipari szerkezet átalakításával is. A hatvanas évtizedben a nehéziparban dolgozók részaránya az ipari foglalkoztatottakon belül 16,6 %-ról 38,8 %-ra nőtt, az élelmiszeriparban foglalkoztatottaké viszont 49,6 %-ról 32,3 %-ra csökkent.

Az iparosítás egyszerre volt szorító szükségszerűség és kínákozó lehetőség. Számos – elsősorban budapesti székhelyű – vállalat hozott létre Kecskeméten gyáregységet, üzemet. LETTRICH EDIT a 60-as évek közepén azt állapította meg, hogy „Kecskemét iparosodása az 50-es évek elején még lassú ütemben haladt, majd az elmúlt 5 esztendőben ugrásszerűen felgyorsult. Élelmiszeriparának ... jelentős beruházásokkal történt korszerűsítése, bővítése mellett új iparágak honosodtak meg. Ezek zömmel nehézipari ágazatok körébe tartozó vállalatok, amelyek a fővárosi ipar decentralizációs tervei megvalósításával összefüggően találtak telephelyre Kecskeméten.” (LETTRICH E. 1968. 57. o.)

Így és ekkor került a városba többek között a Budapesti Rádiótechnikai Gyár, a Mechanikai Mérőműszerek Gyára, a „fémmunkás” Vállalat, a Habselyem Kötöttárugyár és több más vállalat gyáregysége és telephelye. A város vezetői örömmel fogadták az ajánlatokat, mert munkahelyeket akartak teremteni – szinte minden áron. Ennek az lett a következménye, hogy a város ipara rendkívül heterogénné vált és együttműködésre alig képes egységekből tevődött össze. Így aztán a 70-es évek elejére olyan helyzet alakult ki, hogy a 24 ötven főnél több dolgozót foglalkoztató ipartelep 19 csoportba tartozott, de gyakran még az azonos csoportba tartozók termelési profilja is annyira eltért egymástól, hogy nem jöhetett létre termelési kapcsolat (BERCSÉNYI Z. 1973).

A gyors és sok szempontból átgondolatlan ipartelepítés egy másik hátrányos következménye az volt, hogy bár munkahelyet valóban teremtettek ezek a gyáregységek, a város hosszú távú fejlődését nem minden esetben szolgálták, mert gyakran alacsony műszaki színvonalú berendezéseken alacsony szakmai képzettséget is igénylő munkát kívántak. 1970-ben a város iparában dolgozók fele nem rendelkezett szakképzettséggel, ami a betanított munkások magas arányával magyarázható. Hasonlóképpen kedvezőtlen arányokat figyelhetünk meg a szellemi foglalkozásúaknál, ami viszont főként arra vezethető vissza, hogy a szellemi foglalkozásúakat igénylő vállalati funkciókat (kutatás-fejlesztés, kereskedelem) a központok maguknál tartották (ZOLTÁN Z. én. 94-97. o.).

Végül e kérdés kapcsán szólni kell a gyári-gyáregységi rendszerről. Még napja-

inkban is több olyan, jelentős létszámot foglalkoztató és nagy termelési értéket előállító üzem működik a városban, amelynek központja más településen van. A nem kecskeméti székhelyű gyárak, gyáregységek részesedése a város iparából a 20 főnél több dolgozót foglalkoztató ipartelepek adatai alapján:

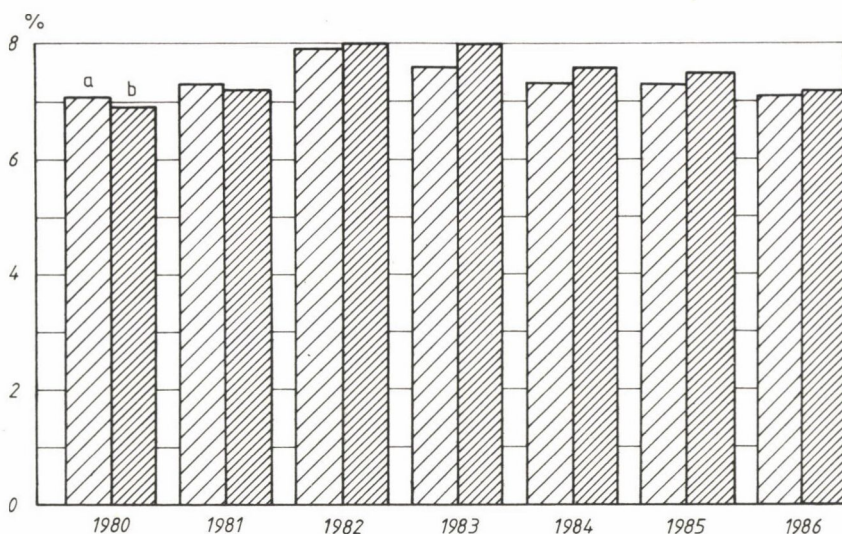
Összes foglalkoztatottak	43,3 %
Ebből: nem fizikai foglalkozású	41,5 %
Állóeszközök bruttó értéke	42,5 %
Ebből: gépek, berendezések bruttó értéke	41,1 %
Gépek, berendezések nettó értéke	33,6 %

Ez különösen nagy gondot okoz akkor, ha a központ és a helyi egység (valamint a városi vezetés) közötti kapcsolat nem megfelelő, de végső soron akkor is a városon kívül hoznak fontos döntést helyi érdekeket alapvetően érintő gazdasági kérdésekben, ha ez a kapcsolat egyébként jó. Példaként álljon itt a BRG Mechatronikai Vállalat Kecskeméti Gyárának esete. Ez a több, mint ezer főt foglalkoztató ipartelep a város hosszú távú iparfejlesztésének egyik meghatározó eleme lehetett volna, hiszen ebben az energia- és alapanyaghiányos térségben a műszer- és elektromechanikai ipar fejlődési lehetőségei a leginkább kedvezőek. A vállalat belső átszervezésének eredményeként azonban még a – egyébként korszerűtlen, de nagy nyereségtartalmú – magnetofon-fej gyártást is máshová telepítették. Ez a döntés nyilvánvalóan kedvező volt a vállalat, de rendkívül hátrányos Kecskemét számára.

A vizsgált időszak első két és fél évtizedében végbement dinamikus iparfejlődés napjainkra megtorpant. Egy, az MSZMP Kecskemét Városi Bizottságán készült elemzés szerint a 80-as évek közepén az alábbi tendenciák voltak megfigyelhetők a város iparának fejlődésében:

- mérséklődött a termelés bővülésének üteme;
- a gépiparban és a könnyűiparban megállt a gazdálkodás nyereségeségének dinamikus növekedése, az élelmiszeriparban pedig csökkenő tendenciájúvá vált;
- nem növekszik az export;
- a termelőegységek többségénél elmaradt a műszaki megújulás;
- folyamatos, de lassú a termékszerkezetváltás, kiforratlan a piacfeltáró tevékenység;
- csökken az iparban foglalkoztatottak száma;
- az országoshoz viszonyítva alacsony a diplomás szakemberek aránya, s kevés a műszaki progressziót igénylő munkakör is;
- a gépiparban és a könnyűiparban magas a budapesti központú gyárak, gyáregységek aránya, a többségüknél alig, vagy egyáltalán nem foglalkoznak gyártmányfejlesztéssel.

Ezeket a megállapításokat alátámasztja a város iparának felszereltsége (1. ábra) és legfontosabb mutatóinak alakulása is (2. ábra).

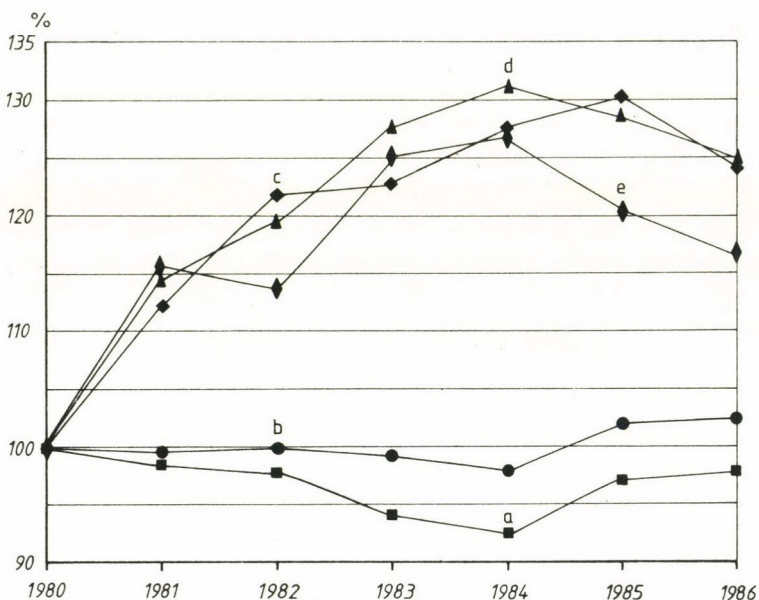

a: összes állóeszköz,
b: gépek, berendezések

a: fixed assets,
b: machinery.

a: основные средства,
b: машины, оборудование.

1. ábra. Kecskemét iparának felszereltsége (az eszközök értéke az országos adat %-ában)
 Fig. 1. Technical basis of industry in Kecskemét (value of assets in percentage of the average for the country)
 Рис. 1. Оснащенность промышленности в городе Кечкемет (стоимость средств в процентах от среднего по стране)

a: foglalkoztatottak,
b: ebből: nem fizikai foglalkoztatottak,
c: termelési érték,
d: értékesítés,
e: ebből: külkereskedelemben.

a: number of employees,
b: including: non-manual workers,
c: production value,
d: marketing,
e: including: in foreign trade.

1: число занятых,
2: из этого: число работников непроизводственного труда,
3: стоимость продукции,
4: реализация продукции,
5: в том числе: во внешней торговле.

2. ábra. Néhány gazdasági mutató változása Kecskeméten

Fig. 2. Changes of some economic indices in Kecskemét

Рис 2. Изменение некоторых экономических показателей в городе Кечкемет

4. VÁROSSZERKEZETI ÁTALAKULÁSOK ÉS EZEK HÁTRÁNYOS KÖVETKEZMÉ- NYEI

Az elmúlt két és fél évtized dinamikus népességnövekedése *lényeges városszerkezeti átalakulásokkal járt együtt*. Ezek a természetes folyamatok – éppen gyorsaságuk miatt – nehezen, vagy egyáltalán nem voltak ellenőrizhetők és befolyásolhatók a város vezetése részéről, bár hosszabb távú gondolkodással elejét lehetett volna venni a napjainkra kialakult feszültségek egy részének.

A városszerkezeti átalakulásokon belül az egyik tendenciát a *lakótelepek kialakulása* jellemzi, amit a – főleg bevándorlás révén – gyorsan növekvő népesség lakásigényének kielégítésére való törekvés mozgatott. 1980-ban, a legutóbbi népszámlálás idején már a belterületi népesség egyharmada élt a város öt lakótelepének valamelyikén. Ez az arány azóta valószínűleg még növekedett is, mivel az 1980 óta épült lakások zöme is a lakótelepek valamelyikében valósult meg Kecskeméten. Számos előnye mellett a teletszerű tömeges lakásépítés a város mai problémái közül az egyik legjelentősebbnek a forrása. Egyre növekvő a panel-lakások iránti elégedetlenség, amely Kecskeméten (és az alföldi városokban) talán még nagyobb, mint a korábban iparosodott vidékeken, hiszen a lakótelepeken élők lényeges többsége életének egy jelentős szakaszát családi házban (vagy egyenesen tanyán) töltötte. Fontos – bár ugyancsak nem sajátosan kecskeméti – problémát jelent az is, hogy ezek a lakások nem alkalmasak a többgenerációs együttélésre, ami a felnövekvő gyerekek esetében viszonylag korai ismételt lakásigényt jelent. *A lakótelepi lakások egyébként jól felszereltek, az „ajtón belüli infrastruktúra” szempontjából nem hagynak kívánnivalót maguk után. Az „ajtón kívüli infrastruktúra” (üzletek, szolgáltató helyek, egyes gyermekintézmények) tekintetében azonban a lakótelepek elmaradnak a központi városrészekről.*

A legutóbbi népszámláláskor Kecskemét belső szerkezetéről készült KSH elemzés szerint a körúton belül összpontosult az összes belterületi *bolti* alapterületnek több, mint 70, a forgalomnak közel 80 %-a, miközben a családoknak mindössze 27 %-a élt ebben a térségben. Ugyanakkor a lakótelepeken, ahol a családok közel egyharmada élt, a kiskereskedelmi alapterületnek 17, a forgalomnak 14 %-a volt megfigyelhető. Némileg javítja a helyzetet, hogy ez az arányeltolódás az áruházak, valamint az iparcikkboltok központi helyzetéből adódik és a legalapvetőbb ellátást biztosító élelmiszerboltok alapterületi és forgalmi részesedése a lakótelepeken a családok arányának felelt meg.

Sok szempontból hasonló volt a helyzet 1980-ban a *gyermekintézményeknél*. A város központi belterületén élő 14 éven aluli gyermekek 45 %-a a lakótelepeken élt, de ennél kisebb volt az itt található *általános iskolai* tantermek aránya (36 %). Ez annál is inkább gondot okozott, mert a nyolcvanas évek elején különösen nagy létszámúak voltak az alsó tagozatos korosztályok. A népszámlálás óta nincsenek pontos adatok a lakótelepeken élő gyermekek számáról, de igen valószínű, hogy arányuk nőtt, mivel a város népességének növekedése is zömmel ezen a területeken valósult meg – többnyire gyermekes családok odaköltözésével. Igaz ugyanakkor az is, hogy általános iskolai tanterem a nyolcvanas években szinte csak lakótelepeken létesült. Ennek eredményeként a belterületi tantermek

47 %-a volt az 1987/88-as tanévben lakótelepi iskolában, s ezekben tanult az általános iskolásoknak majdnem pontosan fele.

Érdekes, de végső soron nem meglepő helyzet alakult ki az óvodákat illetően. A férőhelyek 40 %-a lakótelepeken volt, de további 13 %-uk a város ipari területén, ahol a 14 éves és fiatalabb népességnek csupán 3,5 %-a lakott. (1988-ban az óvodai férőhelyeknek már csak egyharmada volt a lakótelepeken, viszont 18 %-uk az ipari területeken). Ennek az a magyarázata, hogy az óvodák egy része üzemi létesítményként működik a szülők munkahelyének közelében, ami azt eredményezi, hogy nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek egy része is hosszabb-rövidebb reggeli és délutáni közlekedésre kényszerül.

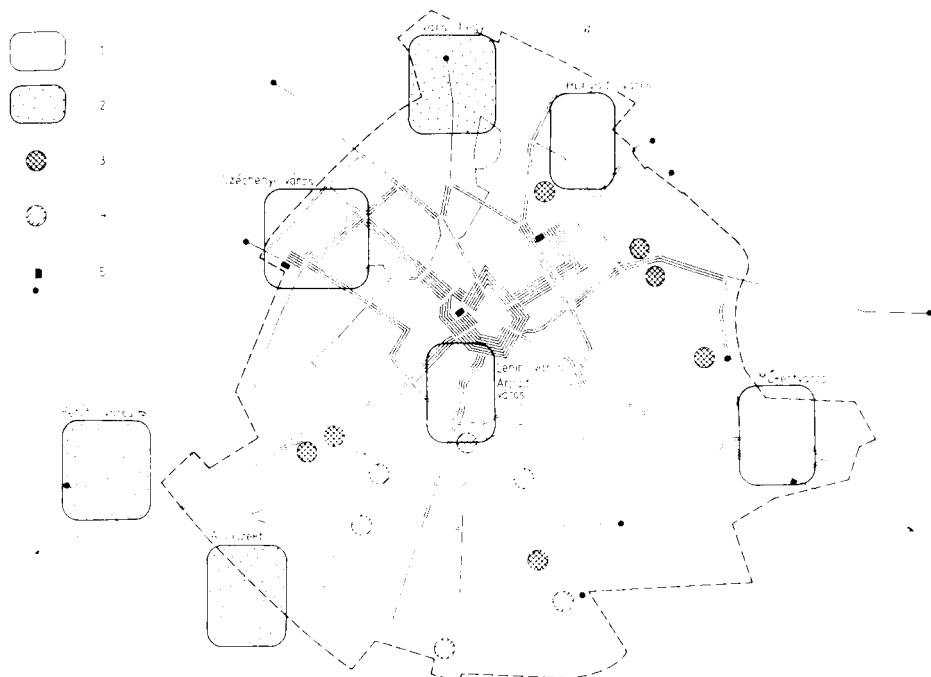
A városon belül ugyanis az *elmúlt közel három évtized fejlődése a lakó- és munkahelyi funkciókat betöltő városrészeket eltávolította egymástól*. Az első lakótelepek (Csilléri telep, Leninváros) még a város ipari övezeteihez közel létesültek, de a legnagyobb népességű Széchenyi városi, vagy a korszerű sor- és családlíház Vacsi hegyi lakótelepet már Kecskemét nyugati, illetve északi részén építették fel (s építik ma is tovább, egyre távolodva a városközponttól). Az ipari területek terjeszkedési iránya ezzel szemben dél és kelet (3. ábra).

Mindez önmagában még kedvező is lehetne, ha a város közlekedési hálózata (és ezzel összefüggésben tömegközlekedése) képes lenne megoldani a dolgozók reggeli munkába- és délutáni hazaszállítását. Egy 1982-ben készült tanulmány szerint például a Széchenyi városból induló autóbusz-utazások több, mint egyharmada irányul a Kecskemét keleti és déli részén elhelyezkedő ipari övezetekbe (KTI 1982). Az 1987-ben megismételt felmérés már 39 %-ot állapított meg. Ugyanakkor a főbb iparterületek közül a Szolnoki út térségébe érkezőknek 1982-ben 17, 1987-ben már 33, a Külső-Szegedi út térségében autóbuszozóknak pedig közel 19 %-a (1988-ban 27 %-a) a Széchenyi városból érkezett.

A probléma az, hogy Kecskemét úthálózata még ma is a régi „piacos” városhoz idomult szerkezetét őrzi: a különböző irányból érkező sugárutak a központban összefutnak. Ugyanakkor viszont nem, vagy csak részben épült ki az a körútrendszer, amely biztosítaná a sugárutak közötti megfelelő közlekedést. Az elmúlt évtizedben kialakított, a legbelső városmagot megkerülő, egyirányú kiskörút a maga befejezetlenségével csak nagy nehézségek árán tudja a városmagra zúduló forgalmat lebonyolítani. A város belső részeit körülfogó, történelmileg kialakult körútrendszer is csak részben tudja betölteni szerepkörét. Igaz lehetővé teszi azt, hogy az E 75-ös nemzetközi tranzit-út elkerülje a városmagot, de az egyben hátrányos is, hiszen állandó zsúfoltsága miatt a városi belső közlekedésben nem tud igazán tehermentesítő szerepet betölteni. Már csak azért sem, mert nem „záródik” könnyen körüljárható, teljes gyűrűvé, a Kurucz körút és Erzsébet körút összekapcsolása nem megoldott.

Az igazi megoldást a város széléhez közel futó *körgyűrű jelenthetné*. Ennek kezdeményei meg is vannak Kecskeméten. A gond csak az, hogy a különböző körút-szakaszok egymásba kapcsolása nem megoldott. A sugárutakba néha több száz méter eltéréssel csatlakoznak, így aki a körutakat használja, a sugárutak egy-egy szakaszán a zsúfoltságot növeli. De még így sem járható könnyen körbe Kecskemét. Mindennek az a következménye, hogy a reggeli munkába igyekvő és

a délutáni munkából jövő forgalom kénytelen keresztülmenni a városközponton (egyéni és tömegközlekedéssel egyaránt), az elviselhetőség határáig növelve a zsúfoltságot. Ezt az állapotot tükrözi a helyi autóbushálózata is (3. ábra). (Itt utalunk vissza az üzletek elhelyezkedéséről korábban mondottakra.) Az a tény, hogy tartós fogyasztási cikket jószerivel csak a központban lehet vásárolni, még azokat is odavonzza, akik egyébként elkerülhetnék a centrumot.

- 1: lakótelepek,
- 2: új családi házas övezetek,
- 3: 1000 főnél több dolgozót foglalkoztató ipartelepek,
- 4: 500 főnél több dolgozót foglalkoztató ipartelepek,
- 5: autóbushálózattal és végállomással.

- 1: housing estate,
- 2: new district with detached houses,
- 3: industrial plant with more than 1.000 employees,
- 4: industrial plant with more than 500 employees,
- 5: bus line with alternative centre and terminal.

- 1: жилые микрорайоны,
- 2: новые жилые зоны с семейными домами,
- 3: промышленные единицы с числом занятых более 1000,
- 4: промышленные единицы с числом занятых более 500,
- 5: автобусный маршрут с альтернативным центром и конечной остановкой.

3. ábra. Kecskemét néhány városszerkezeti jellemzője

Fig. 3. Some features of the urban pattern of Kecskemét

Рис 3. Некоторые характерные структурные черты города Кечкемет

A város népességének térbeni elhelyezkedését átalakító másik fontos tendenciát az jellemezte, hogy *tovább csökkent a tanyavilágban élők száma* (1970 és 1980 között újabb 10 %-kal). A hagyományos tanyákat – amelyek nem voltak alkalmassá tehetőek valamilyen okból a mezőgazdasági kistermelésre – szinte teljes egészében elhagyták a fiatalabb generációk. (Ez utóbbi jelenség a város leromlott belső lakóterületein is megfigyelhető: a 60 éven felüliek aránya ezekben a városrészekben megközelíti az egynegyedet.) A város központi belterületén kívül ezzel egyidőben kibontakozott egy másik folyamat is: az ún. egyéb belterületek lakosságszáma emelkedett, mégpedig 10 év alatt nyolcszorosára. Így például Katona-telep lakossága 24-ről 300-ra, Kadafalváié 43-ról 231-re, Ménteleké pedig 76-ról 209-re nőtt 1970 és 1980 között. Hasonló ütemű volt ezeken a helyeken a lakásállomány növekedése is.

Ezt a folyamatot *tekinthetjük egyfajta telepeseedésnek*, hiszen ezeknek az „egyéb belterületeknek” a legtöbb esetben egy nagyüzemi mezőgazdasági központhoz kapcsolódó üzemi készenléti lakótelep a magja, a lakói pedig zömmel a megszűnő tanyákról települnek be. Másrészt pedig azok a hatások teremtették meg e szuburbán jellegű településrészek fejlesztése iránti igényt, amelyeket az előbbiekben a városi lakótelepi életforma elutasításaként foglaltunk össze. A lakosság 50-90 %-a tanyáról, 5-40 %-a pedig a városból költözött jelenlegi lakhelyére (CSATÁRI B. 1987).

Ezek a formálódó, „új falvak”-nak is nevezett településrészek *abban is hasonlítanak a belterületi lakótelepekhez, hogy a lakások általában itt is korszerűek, jól felszereltek, de a különböző szolgáltatásokkal – beleértve az oktatást és egészségügyet is – való ellátottságuk alacsony színvonalú.*

Emellett azonban van egy sajátos problémájuk is. Ezek az aprófalú méretű helyek *semmilyen jogi státusszal nem rendelkeznek*, noha életük fő vonásai olyanok, mint egy valódi falu. Érdekelket – jobb esetben – egy-egy tanácsstag képviseli, ami a gyakorlatban igen kevés. Nincsenek helyi szervezeteik (népfront, párt stb.), de vannak helyi normáik és van „én-tudatuk”. Többé-kevésbé önálló településnek, nem mindig csupán Kecskemét egy kerületének (s különösen nem tanyavilágnak) érzik – jogosan – magukat.

Fejlődésük további irányának meghatározása, tudatos alakítása városi érdek is, hiszen az egyre inkább *ipari településsé váló Kecskemét sajátos agglomerációjának alapjait jelenthetik*. A teljes közigazgatási önállóság megszerzéséhez szükséges feltételek megteremtése elképzelhetetlen, de indokolatlan is lenne, viszont a fennálló jogszabályok szerint városnak nem lehet társközsége.

A nagyüzemi készenléti lakótelepek esetében méginkább kérdéses, ha az alapító gazdaság településfejlesztő buzgalma valamilyen okból abbahagy, az „új falu”-t betelepítő generációt követő népesség helyben marad-e megfelelő fejlesztési koncepciók híján.

5. ÖSSZEGZÉS

A mai Kecskemétet vizsgálva tehát három kritikus pontot emelhetünk ki: a városi költségvetés egyre mélyülő hiányát és az ebből adódó infrastrukturális elmaradásokat, az eddigi dinamikus városfejlődést biztosító ipari növekedés megtorpanását és az ipar strukturális gondjait, valamint a településszerkezetben bekövetkezett változásokat, amelyek megbontották a kialakult arányokat. Ezek azok a nehézségek, amelyekkel a Kecskemét jövőjét alakító szerveknek, szervezeteknek, testületeknek minél hamarabb szembe kell nézniük. Nyilvánvaló, hogy külön-külön ezek a problémák nem oldhatók meg.

Az is kérdéses, hogy egyáltalán megoldandó válságjegyekről van-e szó, vagy pedig olyan változásokról, amelyekhez minél hamarabb igazodni kell.

IRODALOM

- BERCSÉNYI Z. 1973: A vidéki ipartelepítés Bács-Kiskun megyei sajátosságai. – Területi statisztika 2. pp. 135-146
- CSATÁRI B. Egy dinamikus középváros – Kecskemét – települési terének, vonzáskörzetének néhány jellegzetessége. – Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, p. 54.
- CSORBA Z.-NÉ – JÁNOSI A.-NÉ 1983: A beruházások szerkezetének területi sajátosságai a hetvenes évtizedben. – Területi Statisztika, 2. pp. 155-170.
- ERDEI F. 1937: Magyar Város. – Atheneum, Budapest.
- KIRÁLY L. GY. 1986: Milyen legyen Kecskemét az ezredfordulón? – Petőfi Népe XII. évf. augusztus 28. pp. 5.
- KIRÁLY L. GY. 1987: Ciklusok Kecskemét társadalmi-gazdasági fejlődésében. – Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, p. 64.
- KTI 1982: A kecskeméti autóbuszközlekedés komplex helyzetfelfutása és hálózatfejlesztési javaslatának kidolgozása. – Kézirat, Közlekedéstudományi Intézet, Budapest.
- KTI 1988: Kecskemét tömegközlekedési hálózatának racionalizálási terve. – Kézirat, Közlekedéstudományi Intézet, Budapest.
- LEITCH E. 1968: Kecskemét és tanyvilága (Földrajzi tanulmányok 9.) – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZOLTÁN Z. é.n.: Bizakodó Alföld I.-II. – Forrás könyvek, Kecskemét.

CRITICAL POINTS IN THE RECENT DEVELOPMENT OF KECSKEMÉT

László György Király

The driving force of the rapid development observed for Kecskemét during the last three decades has been the acquisition of the county seat function and industrial growth. The first circumstance ensured for the town a better position at the allocation of council budget resources and accelerated the development of urban infrastructure. The latter provided a new source of income for local residents and attracted many people to the town.

The local administration have recognised and seized the opportunities to exploit external resources. However, by the mid-1980s the contradictions of rapid growth became obvious. By the change of re distribution policy, the state and county support to council budget reduced considerably in proportion, the needs remarkably exceed the level which can be satisfied. The technical and production renewal did hardly take place in industry, the dynamic progress of the previous period has slowed down to our days and increasing tension results from the location of more and more enterprise headquarters outside the town. The dynamic population growth during the last two and a half decades involved major changes in urban morphology, not always in the desirable direction. These changes could not always be checked and, particularly, influenced. One tendency is the evolution of housing estates, motivated by meeting the dwelling demands of the rapidly increasing population. During the last three decades, however, the quarters with residential and working-place functions were separated from those with commercial and other servicing institutions. This change could not be followed by the system of urban transport.

КРИТИЧЕСКИЕ МОМЕНТЫ В СОВРЕМЕННОМ РАЗВИТИИ ГОРОДА КЕЧКЕМЕТ

Ласло Дьёрдь Кирай

Главным двигателем бурного развития города Кечкемет за последние три десятка лет было получение статуса центра медье, а также быстрое развитие промышленности. Первое означало улучшение позиций города при распределении бюджетных источников управления медье, и способствовало ускоренному расширению городской инфраструктуры. Последним обеспечивались новые источники доходов для жителей города, тем самым привлеклось большое количество людей в город из других мест.

Местное управление правильно опознало и уловило возможность воспользоваться этими добавочными внешними ресурсами. Однако, к середине 1980-х годов стали все более ощутимы противоречия быстрого развития. Наряду с изменениями в политике перераспределения средств, значительно сократилась удельная поддержка бюджета совета государством и медье, потребности стали значительно превышать возможности. В области промышленности большей частью не состоялось технического и производственного обновления, к нашему времени приостановилась ранее высокая динамика развития промышленности, и все большую напряженность придает тот факт, что многие крупные предприятия управляются центрами в других местах. Динамичный рост численности населения за последние две с половиной десятилетия сопровождался со значительными, но не в каждом случае желательными изменениями в структуре города.

Быстрые преобразования в структуре города не всегда были контролированы, и тем более не поддавались влиянию. В этом отношении, первая тенденция характеризовалась созданием новых микрорайонов, главной пружиной чего было стремление обеспечить жильем населения, быстро растущего в первую очередь за счет переселенцев. Однако, в ходе развития за последние около три десятилетия, отдельные районы города, имеющие жилищные и производственные функции с одной стороны, и районы, вмещающие в себе учреждения торговли и других видов обслуживания с другой стороны, отдалились друг от друга. А система городского транспорта, в свою очередь, не могла последовать за этими изменениями.

Для другой тенденции, формирующей пространственное размещение населения города, характерно то, что продолжало убывать число живущих в мире танья, а в то же время количество населения, обитающего в т.н. прочих населенных местах (т.е. вне центральной застроенной части города), многократно увеличилось. Квартыры в этих новых частях насе-

ленного пункта, которые иногда называются и формирующимися «новыми деревнями», в большинстве случаев современные и хорошо оборудованы, однако, их обеспеченность различными услугами довольно низкая. Специфическую проблему составляет тот факт, что они не имеют никакого правового статуса, хотя люди здесь ведут такой же образ жизни, как в настоящем селе.

Эти и есть те критические моменты, с которыми должны считаться организации, органы и коллективы, имеющие своей целью формировать будущее города Кечкемет. Очевидно, что упомянутые проблемы не могут быть решены в отдельности. Однако, ставится под вопросом, не о таких кризисных элементах идет ли речь, которые вовсе не могут быть решены, или же имеем дело с такими изменениями, к которым нужно быстрее приспособиться.

FALU A NAGYVÁROSBAN

(A KERTES, CSALÁDI HÁZAS ÖVEZETEK URBANIZÁCIÓJÁNAK
SZOCIOLÓGIAI KÉRDÉSEI – DEBRECEN PÉLDÁJÁN)

Béres Csaba *

1. BEVEZETÉS

Az alföldi városok településszerkezetének jellegzetes elemei a városokat gyűrűként körülvevő kertségek (GYÖRFFY I. 1987., den HOLLANDER, A N.J. 1980). A kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozó városi polgárok életében a nagyipari fejlődés megindulása előtt a mezőgazdasági termelés (állattartás és kertszkeedés) is nagy szerepet játszott. Ehhez biztosítottak teret a várost körülvevő kertek, amelyek nemcsak a családok ellátásához járultak hozzá, hanem szórakozásuk és kikapcsolódásuk színterül is szolgáltak. A múlt század utolsó harmadáig Debrecenben szinte minden polgárnak volt egy kisebb-nagyobb szőlőskertje, ahová vasárnap családotul kísértáltak vagy kikocsikáztak, akár csak a mai „hobby”-vagy zártkert tulajdonosok (ANTALFFY GY. 1982. 376. o.) Lényegesen nagyobb szerepe volt azonban a szőlőskerteknek a város növekedésében. Az állandóan növekvő népesség ugyanis a parlagon heverő földek beépítése után a városmaghoz közelebb eső szőlőskerteket tudta elfoglalni. Ezért egyre kintebbre került a szőlőskertek övezete, amíg a 19. sz. második felében megerősödött expanzió ezeket is lakóterületté változtatta és kialakította a ma is létező kertségi övezetet, amely laza beépítésű és több vonatkozásban falusias vonásait megőrizte mind a mai napig. E lakóterületek falusi jellegét a burkolatlan utak, a csatornák hiánya, a közművekkel, boltokkal és intézményekkel való elégtelen ellátottság adja. Egy-egy mélyebben fekvő, kötött talajú városrészben olyan utcák vannak, ahol csapadékosabb időben nem lehet járművel közlekedni, beteghez orvost hívni, bárminek a szállítása megoldhatatlan nehézséget okoz. Ilyen városrészben lakni gyakorlatilag nagyobb hátrányt jelent, mintha valaki egy átlagos fejlettségű faluban élne. Tégláskert – városias falu, avagy falusias város? – teszi fel a kérdést GURBÁN GYÖRGY a *Debrecen* című várospolitikai hetilapban (GURBÁN GY. 1988).

Az egyik interjúalany válasza: „Egy falu sokkal jobban ki van építve. Nekünk sok helyütt nemhogy úttestünk, még járdánk sincs, még felszíni vízelvezető is csak a Balaton utcában található. Ha egy kis eső esik, ki sem tudunk állni a garázsból az autónkkal”. Egy másik interjúalany szerint: nincs ABC-aruház a környéken, itt semmiféle szolgáltatás nincs, a felnőtt lakosság számára a kocsmá az egyetlen hely, ahol összegyűlhet, legalább tizenöt olyan gyerek kerül be az iskolába, aki soha nem járt óvodába, az úthálózat kriminális.

Mindezek a problémák azt jelzik, hogy a területi hátrányok nem csak a kisebb, falusi településekhez kapcsolódnak, hanem a nagyvárosokban is keletkeznek. E

* Dr. Béres Csaba, a szociológiai tudományok kandidátusa, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára (Debrecen)

területi hátrányok létrejöhetnek a nagyvárosokban a városrész fizikai és szociális leromlásából (slumosodás), az ipari fejlődéssel együttjáró környezet-szennyeződés következtében is.

Az alföldi városokban – így Debrecenben is – a legtöbb embert érintő területi hátrányok a kertes, családi házas beépítésű lakóterületek alacsonyfokú urbanizáltságából, a városias életkörülmények megteremtésének akadályoztatásából keletkeznek.

2. A KERTSÉGEK BEÉPÍTÉSE DEBRECENBEN

A szociológia a társadalmi jelenségeket – így a települési folyamatokat is – a társadalmi csoportok magatartásából, érdekeik által vezérelt aktivitásuk ütközéséből, törekvéseik összegzéséből vezeti le. A térbeli társadalmi különbségek keletkezésében szerepet játszik az, hogy a kedvezőbb társadalmi helyzetben levő csoportok mindig a jobb adottságú, infrastruktúrával jobban ellátott területeket foglalják el, a beköltözők, az alacsonyabb jövedelműek, vagy akik kisebb érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkeznek, általában az alacsonyabb értékű, rosszabb adottságú, kevésbé ellátott területekre szorulnak. Az itt lakó zömében fizikai dolgozó, alacsonyabb jövedelmű családok rá is szorulnak a részbeni önellátásra baromfiból, sertésből, konyhai növényekből, gyümölcsből, másfelől családi tradícióik, korábbi falusi életformájuk egy-egy elemének megőrzési szándéka is motiválja magatartásukat. S mindezek kétségtelenül konzerválják a kertségi területek falusias jellegét.

E problémát már több mint negyedszázada felvette ERDEI FERENC. A koncentrációt abszolutizáló városfejlesztési filozófiával szemben nem kis bátorsággal és jövőbe tekintő előrelátással tett javaslatot a családi házas lakóterületek kialakításának lehetséges módozataira (ERDEI F. 1961.). E javaslatok ma is időszerűek, mivel ez a probléma azóta sem oldódott meg, hiszen az 1970-es évtizedben a város vezetése és szakigazgatási szervei által irányított városfejlesztés egyik nem szándékolt társadalmi következménye a kertségek falusias jellegének konzerválódása volt.

Az extenzív iparosítás, a nagymértékű lakossági koncentráció miatt nem enyhülő lakáshiány – mint ismeretes – az iparszerű lakástermelésre és telepszerűen elhelyezett, többszintes lakóházakkal intenzíven beépített, zsúfolt lakótelepek építésére készítette a város vezetését.

E lakótelepek építése szinte teljes mértékben felemésztette a fejlesztési erőforrásokat, így a többi városrész számára nem maradt érdemi fejlődést biztosító beruházási keret. (A város irányítása ezért az aránytalan fejlesztésért csak részben tehető felelőssé, hiszen az 1970-es évtizedben, de még a 80-as évtized elején is – bár egyre csökkenő mértékben –, a lakásépítés közművei és a kapcsolódó létesítmények a bevételek állami újraelosztása alapján képzett állami támogatásból, ún. *célcsoportos keretből* valósulhattak meg. E keret nagysága és felhasználásának módja is központilag meghatározott volt.) A korszerűtlen lakókörülmények fennmaradását, a falusias jelleg konzerválódását a városfejlesztés paternalista jel-

lege is elősegítette. Az a városfejlesztés, amely nem törekedett a lakosság érdemi bevonására a döntések előkészítésénél, sőt építési tilalmakkal korlátozta a lakosságnak azt a törekvését, hogy saját erejéből javítson lakás- és lakóhelyi körülményein, hangoztatott céljaival elentétben gyakorlatilag hozzájárult a fejlődés késleltetéséhez.

Az 1970-es évtized elejének városfejlesztési koncepciója Debrecenben abból indult ki, hogy a város „igen nagy kiterjedésű”, belterületét jelentősen növelni nem szabad. Az általános rendezési terv a Budapest-Nyíregyháza vasútvonal, valamint a Nagyerdő és a Tócsó-völgy által határolt területen azt irányozta elő, hogy a beépítés többszintes legyen, a vasúttól keletre és délre a beépítés földszintes maradjon. Ennek megfelelően a városközponthoz eső és attól északra illetve nyugatra eső kertségek (Újkert, Vénkert, Tócsókert) teljesen átépültek, lakóteleppé váltak. Az itt lakókat ez az átépítés drasztikus életforma-váltásra kényszerítette, a kisajátítás anyagilag hátrányos helyzetbe hozta őket (BÉRES Cs. 1979., 1985.).

A város keleti részén fekvő kertségeket, amelyek kevésbé értékes lakóterületek voltak és homokos talajuk is alacsonyabb aranykorona értékű, mint a kiváló talajú Tócsókerté, az átépítés nem érintette. Itt a közművek fejlesztése is csak a 80-as évtizedben vett nagyobb lendületet a lakossági erőforrások bevonásával. A romló gazdasági helyzet miatt drasztikusan csökkenő pénzügyi keretek szűkítették a városfejlesztés mozgásterét, s az így kialakult helyzet vetett véget a radikális átépítési törekvéseknek.

A 80-as évtized elején készült városfejlesztési koncepció már a kertségek olyan jellegű fejlesztésével számol, amely a folyamatos átépülés formájában megy végbe, támaszkodik a lakossági erőforrásokra és döntően a magánlakásépítésre alapoz.

A lakóterületek fejlesztése alapvetően az építési telkek kialakításával történt a 80-as évtizedben. Az építési telkek kialakításának költségeit a városi tanács részben saját költségvetéséből, a tartós használatba vételi díjakból (amely a tényleges kialakítási költségeket tartalmazza) valamint OTP hitelek segítségével biztosította.

Igazán korszerű, városias beépítés a belvároshoz közel eső, ún. *belső kertségekben* alakult ki a spontán átépülés következtében. Ezt a folyamatot a város csak az építésigazgatás eszközeivel szabályozza, aktívan abba nem kapcsolódott be. Az OTP, az Ingatlankezelő Vállalat és újabban más szervezetek is vásárolnak fel ugyan ingatlanokat és értékesítenek újra az építkezők számára, jelenlétük azonban az ingatlanpiacon nem meghatározó, legalábbis hatásuk az árak mérsékülésében nem érezhető.

Nyilvánvaló, hogy itt a piaci viszonyoknak meghatározó szerepük van és e nagy értékű, magas presztízsű területen csak magasabb jövedelmű, vagyonosabb családok tudnak építkezni.

A tanács a városközponthoz közelebb eső beépítetlen, intézményi vagy állami tartalékterületen ún. „korszerű csoportos családi házak” építése számára alakított ki telkeket. Ezek a telkek általában 50-80 négyszögöl nagyságúak, teljes mértékben közművesítették, így itt is korszerű városias életkörülmények alakulhattak ki. E területek egy részét vállalatok számára adták át. Itt a vállalatok szerveztek lakásépítést dolgozóik részére.

A telkek egy részét intézmények, vállalatok javaslatai alapján előzetesen rangsorolt pályázók kaphatták meg, természetesen olyanok, akik a megfelelő anyagiakkal rendelkeztek a lakásépítéshez. Ebben az esetben hatósági elosztás keveredett a piaci értékesítés módszereivel. (Túljelentkezés esetén a Városi Tanács V.B. által kinevezett 15 tagú társadalmi bizottság hagyta jóvá a szakigazgatási szervek pontozása alapján kialakított sorrendet.)

Korszerű kertvárosi lakóterületnek mondható az egyik debreceni építőipari vállalat által saját beruházásban épített kétszintes családi házakból álló kis lakótelep. A házigyári panelből épített lakóházak – a panel ismert hátrányai ellenére is – korszerűek, ám megvásárlásuk csak a jobb módú, magasabb jövedelmű családok számára biztosított.

A kevésbé tehető, alacsonyabb jövedelmű családok a városközponttól távolabb eső, kevésbé értékes területen építkezhetnek, elsősorban a Tégláskertben, a Létai úton, az Acsádi úton, a Lencz telepen stb. Itt a telkek a mezőgazdaságilag rosszul hasznosítható területeken lettek kijelölve, nagyságuk 150-200 négyszögö' között változik, vízzel, villanyal, esetleg csapadékvíz csatornával vannak ellátva.

Bár divat hatására sok család anyagi erejét messze meghaladó, általában kétszintes (földszint + tetőtér-beépítés) lakóházat épít, a falusias lakókörülmények mégis újratermelődnek. Ezek a területeken a kertes jelleg is hiányzik, hiszen sem az utcákban, sem a telkeken általában még nincsenek fák, s bár a telkek nagyobbak, mint a korszerű csoportos családi házak esetében, mégsem tűnnek elégségesnek a házak nagy mérete miatt. Egyébként is a telekméretek elégtelenek arra, hogy itt egy család legalább részbeni önellátást biztosító mezőgazdasági termelést folytasson.

A városszéli, alacsonyan közművesített területen való tömeges építkezés miatt a korszerűtlen életkörülmények újratermelődnek, s a falusias beépítés hátrányai, annak előnyei (állattartás pl.) nélkül érvényesülnek. E probléma mögött az áll, hogy az állam (és városi hatalmi szervei) már nem, a lakosság többsége még nem képes saját erőforrásból korszerű lakókörülményeket teremteni. (Ebből is látható: a lakásépítés és a településfejlesztés kérdései összefüggnek, megoldásuk nem választható el a társadalom, a gazdaság egészében végbemenő folyamatoktól.)

Ahhoz, hogy a jelenlegi kedvezőtlen tendenciák ne erősödjének, szükség lenne arra, hogy az alapvető közművekkel jobban ellátott belső kertségekben még mindig meglevő tartalék területek bevonhatók legyenek a telekgazdálkodásba. Ilyen „rejtett tartalékok” nem csupán a városközpontokhoz közelebb eső, ún. belső kertségekben, hanem a belső városrészekben is vannak, mégpedig olyan beépítetlen telekbelső, amelyek túlságosan is értékesek ahhoz, hogy tulajdonosaik, illetőleg az itt lakók haszonkertként használják. Ha végbemenne a tartalék területek feltárása, a belső kertségek urbanizáltsága gyorsabban növekedne és jóval kisebb mértékben termelődne újjá a falusias gyűrű.

Egy ilyen jellegű feltárás természetesen számos problémát vetne fel. Mindezekelőtt növekedne a laksűrűség. Úgy véljük, hogy a város belterületének egészére vonatkoztatva a laksűrűség jelentős növelése nem lenne célszerű. Amennyiben nagy laksűrűségű, városrész-méretű új lakótelepek nem épülnek a

továbbiakban, a belső kertségekben és a belvárosi tömbbelsőekben végbemehet egy kisebb mértékű besűrítés, amely a földszintes házak helyén kétszintes (vagy egyemeletes + tetőtér beépítés) lakóházak építésével valósulhat meg.

Egy ilyen jellegű folyamatos átépüléssel kapcsolatos szociológiai problémák tisztázása céljából vizsgálatot végeztünk 1983-ban a Debrecen Megyei Városi Tanács V.B. Építési és Közlekedési Osztálya megbízásából.

3. A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A vizsgálatot az ún belső (a vasútvonalon belül fekvő) kertségekben: a Csapókertben (a város keleti részén fekszik), a Rózsahegy út – Lefkovics utca – Lakatanya utca – Lugossi utca által határolt családi házas lakóterületen, valamint a Széchenyi utca és Szoboszlai utca között levő területen végeztük.

A három területen 190 családot kérdeztünk meg. A három terület közül a legrosszabb helyzetben a Csapókert van. Lakóinak többsége fizikai dolgozó, míg a másik lakóterületen a szellemi foglalkozásúak vannak többségben. A Csapókertben a legmagasabb azoknak a családoknak az aránya, ahol a férj vagy a feleség, vagy mindketten korábban a mezőgazdaságban dolgoztak. A Csapókertben a föld minősége is lényegesen rosszabb (homokterület), mint a másik két területen.

Jól megfigyelhető, hogy az utóbbi tíz-tizenöt évben a falvakból beköltözők a város kevésbé értékes részén tudnak letelepedni. A telekmegosztások révén végbement bizonyos besűrűsödés, vagyis a teleknagyságok csökkentek, de ez nem párosult a már meglevő lakóházak felújításával, valamint a lakóterület városiasodásával. A besűrűsödés itt a falusias jelleget konzerválta. Tekintettel arra, hogy a kisebb telkek nagyobb arányban vannak a Csapókertben, a további besűrűsítés értéktelenné teszi az ingatlanokat, mert a haszonkert, a kertészkedés lehetősége nélkül a zömében régi, komfort nélküli házak a kertes családi háznak csak a hátrányát őrzik meg, annak előnyei nélkül.

Ez a tény magyarázza azt, hogy az új utcák nyitását, a tömbfeltárást tartalmazó rendezési tervjavaslatot az itt lakók többsége elutasította. Ez az elutasítás a városi tanács elnökéhez írt levélben is kifejeződött, amelyben a televízió nyilvánosságának igénybevételét is kilátásba helyezték.

Mindezekből levonható az a következtetés, hogy tervezni a lakosság problémáinak konkrét ismerete nélkül, a lakosság alapvető érdekeivel szemben nem szabad és nem lehet.

A vizsgálat során megállapítható volt, hogy a lakosság reagálása a fejlesztési elképzelésekre, a rendezési tervjavaslatokra konkrét életviszonyaiktól (lakás-telek viszonyok, foglalkozás, képzettség, jövedelem stb.) függ. Bármilyen jó tervkoncepció megbukhat a lakosság ellenállásán, ha nem számol az életkörülmények által meghatározott érdekekkel.

A három területen a telkek 43 %-a 300 négyszögöl vagy nagyobb. Tekintettel arra, hogy a telkek 60 %-án levő lakóházakban csak egy lakás van, a 300 négyszögöl telek mindenképpen nagy. A telkeknek tehát majdnem a felén a jelenleginél több lakás is elhelyezhető lenne anélkül, hogy a lakókörnyezet túlságosan

zsúfolttá válna és romlanának az ökológiai feltételek. Sőt, az intenzívebb beépítéssel együttjáró infrastrukturális fejlesztés még javíthat is a jelenlegi helyzeten, mert az utak burkolásával csökken a szálló por mennyisége, a széntüzelés felváltása korszerűbb fűtési móddal javíthatja a levegő tisztaságát.

A vizsgálatból az is kiderült, hogy az egyes kertségek eltérő jellegűek, így városiasodásuk elősegítése különböző megoldásokat igényel. Az egyes lakóterületek különböznek a telkek nagyság szerinti megoszlása tekintetében is.

Csapókertben a telkek majdnem fele (49 %-a) 200 négyszögölnél kisebb, míg a többi területen csak 20-30 % közötti a kisméretű telkek aránya. Nyilvánvaló ebből, hogy Csapókertben a telekbelsőben való építkezés kevésbé oldható meg, mint máshol, ezért itt a városiasodás elősegítése az ingatlanok felvásárlásával (nem kisajátításával!) történhet. Ez pedig szervezett telekforgalmat igényel.

A telkek beépíthetősége nem csak nagyságuktól, hanem kialakításuktól is függ. A már meglévő lakóházak elhelyezkedése a lakótelken behatárolja további építés lehetőségét is. A Csapókertben pl. a telkeknek csupán 11 %-a rendelkezik 31 méter, vagy annál nagyobb mélységű hátsókerttel. Ezzel szemben a Rózsahegy utca – Laktanya utca környékén fekvő telkek 43 %-a, a Széchenyi utca – Szoboszlai út közötti területen található telkek 40 % esetében a hátsókert kiterjedése meghaladja a 31 métert. Elvileg tehát a Csapókertben a telkek 10 %-át, a másik két területen a telkek 40 %-át be lehetne vonni a lakásépítésbe.

Mi ennek a feltétele? Sok feltétele van, ezek három csoportba rendezhetők: a/ A lakosság hajlandósága. (A telkek többsége személyi tulajdonban van és nem is mindig csak egy család birtokolja azokat.) b/ A beépítés építésügyi szabályozása, beleértve a lakosság érdekeit és szándékait is figyelembevevő részletes rendezési terv elkészítését, ezáltal a lakosság építési szándékának befolyásolását. c/ Megfelelő építőipari háttér (építőipari kapacitás, építőanyag-ellátás, magántervezői kapacitás – megfelelő színvonalon! stb.).

E tanulmányban részletesebben a lakosság szándékaival foglalkozunk.

A lakosság hajlandósága az elvileg beépíthető telek hasznosítására érdekviszonyaival, érdekeinek felismerésével, tudatosulásával kapcsolatos. Röviden szólva: mit jelent számára a telek? Az infláció miatt a pénzét tartja benne? Kertészkedik vagy állatot tart? Gyerekeinek akar építeni vagy bővíteni akarja a házat? Mindezek befolyásolják magatartásukat.

A telek-használatra jellemző, hogy az egyes telekrészeket (előkert, oldalkert, hátsókert) több célra is használják.

Az előkertet a vizsgált családok 70 %-a díszkertnek használja, 30 %-uk gyümölcsfát is tart itt, 8 %-uk zöldséget is termel a porta elején. E tekintetben is vannak különbségek a három terület között: Csapókertben a városiasabb telekhasználat kevésbé alakult ki.

Az állattartás már mind a három területen visszaszorult. Baromfit a családok 44 %-a, sertést csak 4 %-uk tart, de 7 %-uk évente vásárol egyet levágásra és otthoni feldolgozásra. A baromfitartásból a családok 13 %-a oldja meg hússzükségletét. Piacokra már nem jut belőle, tehát kizárólag az önellátást szolgálja. Amíg az állattartás már nem számottevő, addig a gyümölcs és zöldségtermelés nem elhanyagolható mértékben járul hozzá az itt lakó családok szükségletének kielégítéséhez.

A családok 55 %-a nyilatkozott úgy, hogy a megélhetéshez járul hozzá a kert. A családok többsége (68 %) számára ugyanakkor a kert elsősorban kikapcsolódást, a szabad levegőn való tartózkodást jelenti, emellett kedvelt időtöltést, szórakozást, esztétikai élményt, örömet.

Ugyanakkor a családok 15 %-a számára a kert művelése inkább gond, fáradtság. A családok 5 %-a pedig a megkérdezés idején kimondottan nyűgnek érezte a kertet, szeretett volna megszabadulni tőle. A családoknak tehát mintegy 20 %-a nem ragaszkodik a kerthez, szívesen élne urbanizáltabb környezetben.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a kert kevésbé a megélhetésben, nagyobb mértékben az életmódban játszik szerepet. Az itt élő lakosság telekhasználatát tehát átmeneti állapotban van. A mezőgazdasági ártermelést és önellátást biztosító falusias életmódból a városias telekhasználat esetén a rekreáció (pihenés, hobby) fontosabb, mint a *haszon* (a piacra termelés, az önellátás). A mainál intenzívebb műveléssel a haszonkert nagysága lényegesen csökkenthető úgy, hogy a család ellátásába is *besegít* ugyan a kert, de funkciója már főleg a napi kikapcsolódás biztosítása.

Gyakorlati tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy egy 40-50 m²-es kert rendszeres művelése is legalább napi egy óra időráfordítást igényel. A most felnövekvő generáció, amelynek szabadidős szokásai sokkal szélesebb skálán mozognak, mint az előttük járó generáció szabadidő-aktivitása, úgy tűnik, kevésbé vonzódik a kertek haszonjellegű műveléséhez. De ha mégis van ilyen igény, nyilvánvaló, hogy mind környezetvédelmi okokból (a trágyázás, a növényvédelem kellemetlen hatású lakóterületen), mind pedig gazdasági megfontolásból célszerűbb az intenzívebb kertművelésre a városkörnyéki zártkertben lehetőséget biztosítani. Annál is inkább, mert többszáz éve elődeink is ezt a megoldást választották, a kisebb belterületi lakótelekekhez a város határában minden polgár számára szőlőskert is tartozott.

Amíg a jelenlegi, gyakran extenzív kertműveléssel az itt lakók többsége jó esetben is csupán néhány ezer Ft haszonra tesz szert, addig a nagy telkek építési hasznosításával nagyságrendileg nagyobb bevételhez jutnak úgy, hogy közben a telkek rekreációs lehetőségeiről sem kell lemondaniuk. A fiatalabb nemzedéknél, különösen a kevés szabad idővel rendelkező kisgyermekes családoknál a haszonkert iránti igény minimális, ők a díszkerttel, pihenőkerttel – ahol a gyerek játszhat, levegőn lehet, napozhat – tökéletesen megelégszenek. A városias telekhasználatnak – amelyben a haszonkert-funkció helyett a pihenőkert, díszkert funkció lesz általánossá – alapvető akadálya nincs, a lakosság érdekeivel nem áll szemben. Természetesen ezt az érdekeltséget tudatosítani kell a lakosságban. Erőszakos beavatkozással a folyamatot csak hátráltatni lehet, a városiasodás gyorsítása csak a érdekeltség növelésével érhető el.

Az érdekeltség növelésének egyik módja az építések felkarolása, ösztönzése.

Bár a családok csaknem 80 %-a elégedett lakásával, mégis 47 %-uk valamilyen céllal és formában építkezne. A családok 19 %-a szeretné lakóházát felújítani, 16 %-uk víz, – gáz – vagy csatornabekötést tervezett a vizsgálat időpontjában. A családok 17 %-a szándékozott új lakóházat építeni a hátsó telekrészen.

A családok építési szándéka a vizsgálat óta eltelt években fokozódott. A lakos-

ság építési szándékának megfelelő keretet a részletes rendezési terv biztosíthat, és erre alapozódhat az építéshatósági szabályozás is. Kutatásunk egyik gyakorlati célja a három területre elkészült beépítési tervjavaslat lakossági fogadtatásának tisztázása volt.

Vizsgálatunkig a beépítési tervjavaslatról a családok 36 %-ának nem volt tudomása. A családok 20 %-a vett részt a tanács illetve a Hazafias Népfront által szervezett gyűléseken, tervismertetőkön. A családok 32 %-a szomszédjától szerezte információit. A családoknak csupán 4 %-a említette meg a helyi sajtót, mint informálódásának forrását.

Akik ott voltak a tervismertető gyűlésen, emlékeztek arra, hogy nem végleges elhatározásról, hanem tervjavaslatról volt szó. Ennek ellenére a többség úgy vélekedett, hogy úgy is az lesz, amit a tanács akar. Mindamellett a családok 80 %-a nyilatkozott úgy, hogy szívesen résztvenne olyan gyűlésen, ahol a kertségek további fejlődését vitatnák meg.

A lakóbizottsági üléseken, a tanácstagi beszámolókon felszólalók egyetértettek azzal, hogy a városnak fejlődnie, a kertségeknek városiasodnia kell, de nem értettek egyet a rendezési tervjavaslatban szereplő móddal, különösen az utcanyitással kapcsolatban voltak fenntartásaik. Ennek az az oka, hogy néhány családot az utcanyitás tervezett módja igen hátrányosan érintett volna, tekintettel arra, hogy lényegesen csökkenti telkük méretét, ugyanakkor a kisajátítás során a kártérítés csekély, mivel az utcaként igénybevett területért nem fizetnek. A megkérdezettek kifogásolták, hogy a tervek a lakosság problémáinak előzetes ismerete nélkül készültek. A korábbi kisajátítások rossz tapasztalatai, továbbá a lakosság egy részének alacsony műveltsége, tájékozatlanságuk a városfejlesztési kérdésekben, a joggyakorlattal szembeni bizalmatlanságuk elfedte az átépüléssel kapcsolatos alapvető érdekelttségüket. Ez megmutatkozott abban, hogy jóllehet elfogadták a városiasodás szükségességét, szívesen lemondtak az állattartásról, sőt igényelték az infrastruktúra fejlesztését, de nem helyeselték a lakóterület sűrűbb beépítését és idegenkedtek a telkek nagyságának szabályozásától.

Éppen ezért a kívánatos fejlődés előremozdítása nem lehetséges a lakóterületi demokrácia, a helyi társadalom szervezése, alapvető érdekeinek tudatosítása, politikai eszközökkel történő befolyásolása nélkül.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgálat során nyilvánvalóvá vált, hogy az itt élő lakosságnak 40-47 %-a ha nem is azonnal, de a közelebbi jövőben építkezni, vagy korszerűsíteni akar. Az idősebb korösszetétel ellenére az építkezést végző fiatalabb generáció is megfelelő létszámban él itt. Ezért a terv rugalmassága az időhorizont szempontjából is kívánatos. Mintegy 10-15 év alatt a kívánt fejlődés, a sűrűsödés az állami szervek intervenciója és ezt követő társadalmi konfliktusok nélkül is megvalósulhat. A várostervezés és irányítás feladata az, hogy megfelelő kereteket biztosítson a spontán fejlődéshez. Az intézményes segítség főleg az idősebb korosztály számára lenne szükséges. Az itt lakók – és nemcsak idősek tartoznak közéjük – mintegy

20 %-a nem szeret itt lakni, vagy nem tudja a kertet gondozni, ezért maguktól is elmennének a kertészekből, ha lakásproblémájukat meg tudnák oldani. Sok esetben a több tulajdonos miatt nem tudnak mit kezdeni az ingatlannal. Ezek számára nagy segítség lenne, ha valamilyen állami szervezet felvásárolná ingatlanjait és tovább értékesítené a nem itt lakók számára. Az OTP bekapcsolódhatna ebbe, pl. nyugdíjas társasházak létesítésével, ami sok öreg lakos számára jelenthetne megnyugtató megoldást. Véleményünk szerint tehát az államnak nem „kivonulnia” kell a lakásgazdaságból, hanem változtatnia kell magatartásán: az *államigazgatási*, hatósági jellegű beavatkozás kizárólagosságát fel kell váltani a *politikai* jellegű tevékenységgel, a piac befolyásolásával, ösztönzéssel. Így a kertések folyamatos átépülése és egyben több építési telek biztosítása döntően piaci eszközökkel, a településfejlesztési-, lakás- és szociálpolitikai eszközrendszer összehangolásával és csak kisebb mértékben hatósági szabályozással a kívánt mederbe terelhető.

Egy ilyen folyamat biztosíthatná a XX. század végéhez méltó városias életkörülményeket és gátat szabhatna annak, hogy a falusias burok konzerválódjon vagy tovább növekedjen.

IRODALOM

- ANTALFFY GY. 1982: Reformkori magyar városrajzok. – Panoráma Kiadó, Budapest.
- BÉRES CS. 1979: Lakótelep-kertes házak helyén. (Az életforma-váltás szociológiai problémái egy szanálási övezetben). – MTA Debreceni Akadémiai Bizottság kiadása, Budapest.
- BÉRES CS. 1985: A városfejlődés fordulópontján. (A városfejlődés szociológiai problémái – Debrecen példáján). – Városgazdasági Tájékoztató, 3. pp. 18-23.
- ENYEDI GY. 1982: A településhálózat átalakulása. -In: Válság és megújulás (szerk.: Vass M.). Kossuth Könyvkiadó Budapest.
- ERDEI F. 1961.: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. – Földrajzi Közlemények, 3. pp. 201-216.
- GURBÁN GY. 1988: Tégláskert. Városias falu vagy falusias város? – Debrecen (Várospolitikai hetilap) 15. (IV. 15.) pp. 4-5.
- GYÖRFFY I. 1987: Magyar falu, magyar ház. – Reprint kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEN HOLLANDER, A.N.J. 1980: Az Alföld települései és lakói.- Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- SZOBOSZLAI GY. 1982: A várostervezés társadalmi konfliktusai.- In: A városi társadalom és a tervezés. (Demográfiai-Szociológiai Füzetek TIT). Budapest.

VILLAGE IN THE TOWN

Csaba Béres

The garden rings around towns are characteristic features of the settlement system of Great plain towns. Until the last third of the last century almost every citizen of Debrecen had vineyards or orchards of various size. The continuously expanding population, after developments on abandoned land, came to occupy the vineyards lying closer to the town core. Thus, the vineyard ring moved away from the centre until the expansion in the second half of the 19th century also converted into residential area and the present ring of loose development and, in some respect, of still rural nature came into being. The rural character of these neighbourhoods is constituted by the predominance of dirt roads, the lack of sewerage network, the insufficient supply with public utilities, shops and institutions. All these problems are not only observed in smaller, rural settlements, but also occur in big towns. In the Alföld towns the disadvantages affecting most of the population derive from the low urbanization level of garden and family home neighbourhoods and the difficulties hindering the introduction of urban living conditions.

In Debrecen new large-scale housing developments are not expected in estates of high population density in the near future and, thus in the inner garden areas and city blocks single floor homes may be replaced by two or multistorey houses. In order to identify sociological problems involved by a gradual rebuilding of this kind 190 families were interviewed in three inner garden areas of Debrecen during a questionnaire survey in 1983.

The conditions of restoration can be referred into three groups: the willingness of the population, the legal regulation of construction and the proper building industry background. The willingness of the population is expressed in the utilization of the plot theoretically suitable for development and in the recognition of interests. From the areas investigated animal husbandry has withdrawn, but fruits and vegetables production remains to be important. For two-thirds of the families, gardens mean first of all outdoor recreation and plays an important role in their life-style.

To make urban plot use general, the population should be made more interested, developments promoted and, thus, the conservation or expansion of the rural ring could be prevented. The favourable trend of progress can only be encouraged through strengthening residential democracy, the organization of local society, allowing the recognition of fundamental interests, without influencing by political means.

ДЕРЕВНЯ В БОЛЬШОМ ГОРОДЕ

Чаба Береш

Типичными элементами структуры планов городов на Альфёльде являются зоны садов и огородов, кольцеобразно окружающие города. Вплоть до последней трети прошлого столетия чуть не каждый гражданин Дебрецена располагал виноградником большего или меньшего размера. По ходу постоянного приращения населения, после того, как переложные земли были уже застроены, постепенно стали застраиваться территории виноградников, лежащих близко к ядру города. Таким образом, зона виноградников оттеснялась все дальше и дальше от центра города. В дальнейшем, во второй половине 19-го века, в результате расширения города, эта зона превратилась в жилой район. Этим создавалась зона с неплотной застройкой, которая до нашего времени сохранила деревенский вид во многих отношениях. Деревенский характер этих заселенных территорий проявляется в отсутствии здесь дорог с твердым покрытием, канализации, в недостаточной обеспеченности магазинами и другими учреждениями. Все эти проблемы указывают на то, что минусы от территориального расположения касаются не только более мелких, сельских поселений, но встречаются и в больших городах. В альфёльдских городах неблагоприятные условия, которые касаются большинства людей, исходят из низкой степени урбанизованности территорий, застроенных семейными домами, и из задержки создания здесь городских условий жизни.

Ожидается, что в городе Дебрецен в ближайшем будущем не будут строиться новые огромные микрорайоны с высокой плотностью квартир, скорее произойдет некоторое сгущение в зонах с семейными домами и садами, а также в кварталах в центре города. Это может осуществляться постройкой двух- или многоэтажных домов. В трех районах города Дебрецен, где происходит постепенная перестройка, в 1983-м году 190 семей были опрошены с целью выявить социологические проблемы, вытекающие из этого.

Имеются три группы условий для осуществления перестройки: а) настроение жителей, б) строительные нормы, в) условия строительного дела. Настроение людей связано с возможностями использования участка, предложенного для застройки, с осознанием их интересов. В изучаемых районах содержание животных оттеснилось на задний план, а производство же фруктов и овощей продолжает играть важную роль. Две трети семей считают сад местом для отдыха и обеспечивающим свежий воздух, т.е. своего рода парком отдыха, что играет роль в образе жизни.

Всеобщее распространение городского типа использования участка может быть достигнуто посредством увеличения заинтересованности

населения, стимулирования строительства. А это же необходимо для избежания консервации или дальнейшего расширения деревенской оболочки. А продвижение вперед желательного развития невозможно без демократии жилого района, без организации локального общества, выражения его основных интересов, без применения политических средств для оказания влияния на направление развития.

MUNKÁSÉLET ÉS KULTÚRA

(Következtetések egy Szolnok megyei vizsgálat alapján)

*Kerékgyártó István**

1. BEVEZETÉS

Az 1970-es évek végének és a nyolcvanas évek közepének társadalmi változásai a különböző rétegek és csoportok művelődési esélyét vagy esélytelenségét is meghatározták. Miközben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az életfeltételek nehezebbek s ezzel párhuzamosan a szabadidő is zsugorodik, a gazdasági kényszerűségek, a munka utáni munka szerepének felértékelődése kétségkívül kihívást jelentett a művelődésszociológiai kutatások számára is. Közvetlenül és látványos módon úgy, hogy a kultúrák közvetítő intézmények mindinkább szembe találták magukat az „érdektelenséggel”: a megcélzott társadalmi csoportok egyre kisebb számban vettek részt azokon a programokon, melyek – bevallva-bevallatlanul – művelődésüket szolgálták volna. De kihívást jelentett és jelent az a körülmény is, hogy a közművelődés (s benne a munkahelyi művelődés) funkciózavarai szemmel láthatóan megszorodtak. A magas kultúra bővületében fogant kezdeményezések egyre kevésbé feleltek meg a befogadók szükségleteinek. Empirikus vizsgálódás nélkül is úgy tűnhet, mintha a társadalom jelentős csoportjai és az intézményesen közvetített kultúra között mélyülne a szakadék. S ez a sok szempontból hátrányos helyzetű fizikai munkások esetében akár evidenciaként is kezelhető. Hiszen számos vizsgálat megerősítette azt a tényt, hogy a munkások élete a *munka – család – szórakozás* körül forog, törekvéseik többnyire partikuláris jellegűek, kötődésük a munkatársakhoz másodlagos és egyénenként változó. Amiből az is következik, hogy egy kultúrán inneni lét eredményeként nemritkán szűk társadalmi és szellemi látókör foglyaiként élnek.¹ Csakhogy a társadalmi környezet változásának közvetett hatását mindaddig hipotézisként kell felfognunk, amíg hiányoznak az empirikusan is igazolható bizonyítékok. Különösen szembe-tűnően jelentkezett ez a dilemma abban a vizsgálatban, melyben az *ipari munkások kulturális szükségleteinek felderítésére vállalkoztunk Szolnok megyében*.² Nyilvánvalóan felvetődött az is, hogy egyáltalán megközelíthetők-e, illetve feltáráshatók-e az ipari munkások kulturális szükségletei?

2. SZOLNOK MEGYEI TAPASZTALATOK

Ha abból indulunk ki, hogy a művelődés presztízse napjainkban amúgy is jelentősen csökkent, erősödött az utilitárius életszemlélet s a művelődési passzivitás, a megélhetés költségei nőttek, akkor ezekből a közismert jelenségekből akár a kulturális szükségletek hiányára is egyértelműen következtethetnénk. Amint-hogy helytálló az a feltételezés is, hogy az ideológiailag táplált növekvő remények

* Dr. Kerékgyártó István, a Szolnok megyei Művelődési és Ifjúsági Központ tudományos kutatója (Szolnok)

és a korlátozott anyagi, egzisztenciális lehetőségek összeütközése érzékelhető módon játszott közre abban, hogy az utóbbi fél évtizedben a *dekulturalizációs* jellegű folyamatok dominánssá váltak az ipari munkások körében. Ám az okok keresése ennél jóval mélyebbre vezet. Nem csupán, vagy nem elsősorban egyéni elhatározáson, szándékon múlik ugyanis az, hogy ki milyen viszonyt alakít ki a kultúrához. Hiszen aligha lehet kétségbevonni azt, hogy valóban lényegbevágóak azok a szocioökonómiai és – kulturális feltételek, melyek művelődésre, értékelsajátításra ösztönöznek. A foglalkozási különbséget is figyelembe véve a betanított és segédmunkásoknál jelent meg szignifikánsan a kulturális szükségletek artikulálatlansága. Korántsem véletlenül, hiszen súlyos nyomás nehezedik rájuk életük szerény realitásaitól igencsak meghatározott ambícióik folytán. Az elsődleges szükségletek kielégítésének dominanciája leszorítja – vagy egyáltalán lehetővé sem teszi – a magasabb rendű szükségletek iránti igényeket. Noha a fizikai munkások és a nem fizikai munkások közti különbségek változtak valamivel – egységesebbé váltak az életesélyek (leginkább persze lefelé) –, ám mégsem olyan mértékben, hogy ebből általánosítható felismerések lennének megfogalmazhatók.

Az alacsony szintű fizikai munkát végzők életszervezése *túlságosan kötődik az elsődleges szükségletek kielégítéséhez*, s esetükben minduntalan fennállnak azok a kínzó dilemmák, amelyekkel korlátozott életlehetőségeik miatt kell szembenézniük. A szakmunkások (meglehetősen kis csoportjuk, a vizsgálat szerint alig 20 %-uk kivételével), a betanított és a segédmunkások más deprivált helyzetűekhez hasonlóan vélekednek a kultúra szükségességéről. Ahogyan számos más területen, a fizikai foglalkozású bérből élők jóval inkább osztoznak a deprivációs hatásokban, mint a kedvező életesélyű rétegek. S minthogy az egyenlőtlenségek napjainkban csak tovább növekednek, ebből következően vágyaik és lehetőségeik közti szakadék bővülése is észrevehető.

De a vizsgálandó kérdés nem is az volt, hogy a társadalom egészét átszelő egyenlőtlenségi viszonyok miként befolyásolják a művelődési esélyeket, hanem az, hogy az empirikusan elemezhető *munkásélet önmagában lehetővé teszi-e valószínűs kulturális attitűdök kialakulását*. Vagy ugyanezt a problémát más oldalról megfogalmazva: csak a társadalmi-gazdasági körülmények megváltozása okozza-e a dekulturalizációs folyamatok felerősödését? Ha történetesen nem következett volna be a gazdasági megtorpanás (és/vagy válság), akkor az imént felvillanított ellentmondások létre sem jöttek volna? Bárhogyan közelítsünk is ezekhez a kérdésekhez, azok a jól kivehető, sok szempontból nagyjából egybeeső és így egymást erősítő változások, melyek a munkáséletben nyomon követhetők, szembeszökően rávilágítanak a dekulturalizáció jelenségére. A nem, az életkor, az iskolai végzettség, a munkahely és település jellege szerinti tagozódások, amelyekről olykor azt állítják, hogy csupán kiindulási pontot jelentenek, a társadalmi egyenlőtlenségek hatásrendszerébe is beilleszthetők. S ha látszólag valószínűsíthető is az a hipotézis, hogy a technikai megújulás és a gazdasági növekedés, illetve az ezzel együttjáró automatizálás és munkaszervezés kedvező feltételeket teremt a kulturális beállítódások formálódásához, az empirikus vizsgálódás nem ezt igazolja. Maga a munkavégzés jellege éppúgy lehet ösztönző, mint amennyire gátló tényezője a művelődési aspirációknak. Azok esélyeinek egyenlőtlensége,

akik például segéd munkásként dolgoznak, egyike a számos egyenlőtlenségnek, ami egy *munkamegosztásban is hierarchizált* társadalmat jellemez. Látszólag – a régóta és sokféleképp hangoztatott ellentmondás értelmében – az egyének munkatevékenysége indikátora a művelődés intenzitásának, mélységének. Azaz: minél kevesebb szellemi erőfeszítést kíván valamely munkafeladat, annál inkább korlátozza az egyén művelődési esélyeit is. A közkeletű feltételezés szerint értelmes munkával kell ellátni az embereket, s kulturális szükségleteik azonnal változni fognak. Azonban ez csak látszólag van így, mert például a *segéd munkásélet egy-szerre oka és következménye a kulturális szükségletek kifejeletlenségének*. A munkával való elégedettség számszerű tényei önmagukban is igazolhatják ezt a megállapítást. Még akkor is, ha bizonyos fontos mutatók alapján arra következtethetünk, hogy a munka „értékes” jellemzőit mindenki egyaránt elfogadja és kívánatosnak tartja.

A munkával való elégedettség magában hordja az elkülönülés, a privatizálódás, az anyagiasság jellemzőit is. Az egyéni teljesítményhez, megbecsüléshez fűződő ítéletek is ezek alapján érthetők meg. Ugyanígy kétségtelen: a munka révén elérhető és megszerezhető javak olyan életmodellekre és viselkedési mintákra „utalnak”, amelyek a társadalom adott anyagi- és lehetőségszintjéhez való legegyszerűbb *konformista* alkalmazkodást segítik. S talán még ennél is lényegesebb, hogy míg általánosságban ez az attitűd nyilvánvalóan érzékelhető, a munkatevékenység választható jellemzőit *tekintve az értékítéletek a segéd munkásoktól a szak munkásokig sajátos szóródást mutatnak*. Szembetűnő például, hogy a „képességei kifejlesztését” tartalmazó ítéletet annál nagyobb számban választották a munkások, minél magasabb volt az iskolai végzettségük, illetve szakképzettségük. Míg a segéd munkásoknak csupán 10 százaléka választotta, hogy a munkavégzés szempontjából *legfontosabb* „képességei kifejlesztése”, addig a szak munkások közel 40 százaléka. Ugyancsak lényeges eltérés, illetve eltolódás tapasztalható olyan ítéletek választásában is, mint amilyen a „munka változatossága”, „új dolgok tanulása”, „az önállóság a munkában” stb. Az eltérés mértéke a szak munkások javára nemritkán 4-5-szörös. A dolog természeténél fogva a választok szóródása származhat abból is, hogy a segéd- és betanított munkások közvetlen tapasztalataik alapján nyilatkoztak így. Ha ugyanis nap mint nap „lélekölő” munkára vannak kárhoztatva, aligha várhatják „tehetségük” kibontakozását. S még kevésbé remélhetik, hogy munkavégzésük lehetővé is teszi. A munka különféle jellemzőire vonatkozó ítéletek ebben az értelemben legfeljebb a hiány tényei-re utalhatnak, s kiváltképp a kulturális szükségletek formálódását segítő tényezők hiányára.

Gyakorlati – magatartás- és viselkedésszervezési – okok miatt sem mellékes, hogy a fizikai munkások mit tartanak értékesnek, fontosnak. Aligha indokolt válasszaikból azt a következtetést levonni, hogy személyes választásuk, autonóm döntésük véletlenszerűnek fogható fel. Valószínűbb, hogy a *megkérdezettek adott helyzetükkel adekvát véleményük alapján rangsorolták az említett munkajellemzőket*, s ezzel együtt foglalkozásuk minden előnyét és hátrányát. A kereset, a biztos megélhetés joggal került az első helyre, miként az is bizonyos, hogy a másfajta értéktartalmakat hordozó ítéletek azért kaphattak kedvező helyet, mert a

munkások is tisztában vannak a „mit illik válaszolni?” kérdéssel. Ám ettől függetlenül nyilvánvaló tény, hogy minél inkább rutin jellegű és szabványosított a munka, minél kevésbé nyújt előrelépési lehetőséget és minél kevésbé teremt kapcsolatot a magasabb beosztásban levőkkel, annál valószínűtlenebb az olyan jellemzők preferálása, melyek akár képességeik bővítését, akár a szakmai tudás fejlesztését feltételezik. Csakhogy ez a domináns hasznossági szemlélet mégsem jelenti azt, hogy a *kulturális értékek alulprivilegizáltságát* csupán az előbbi okokra lehetne visszavezetni. Az életmóddal összefüggő feltételek egyenlőtlenségei világosan határt szabnak az egyéni lehetőségek, a művelődési aspirációk megjelenésének.³ A gazdasági növekedés megtorpanása a dekulturalizációs folyamatok felerősödését a munkások körében valójában csak meggyorsította s – főleg – felszínre hozta, nyilvánvalóvá téve a munkaséletből fakadó korlátokat. S ezeknek a korlátoknak az objektív létezését éppen azok a faktorok mutatják, melyek az életmód tágabb keretei között jelennek meg. Mint amiképp az sem kétséges, hogy az előrejutási kilátások terén – melyek bizonyosan feltételeznek nagyobb szakmai képzettséget – a *munkásszármazás hagyományos előnyeinek fokozatos visszaszorulása kétségtelenül befolyásolta ítéleteiket*. Ebből adódóan – de nemcsak ezzel magyarázva – anyagi törekvéseiket, illetve ezek dominanciáját szükségszerű következménynek kell tartanunk, ami szintén összefügg más társadalmi hatásokkal. Mivel a vizsgált időszakban a lakosság fogyasztása nőtt s a vele együttjáró új fogyasztási minták jelentősen megszorodtak, a növekvő igények csak olyan területeken elégülhettek ki, melyek a materiális javak felhalmozásával álltak kapcsolatban. Jelentős mértékben a fogyasztói minták expanziója (s nyilván a mögötte húzódó értékválság) felelős részint a szükségletek egyoldalú artikulálódásáért is.

Valójában olyan univerzális jelenséggel van dolgunk, melynek magyarázatát a „jobb élet”, a mindig magasabb anyagi szint elérésének szándékából vezethetjük le. Nemcsak a kérdőíves felmérés, hanem a mélyinterjúk is megerősítették azt, hogy a közvetlen lakóhelyi környezet és a tömegkommunikációs eszközök által közvetített magasabb igénystandard létrejöttével a fizikai munkások számára is ez a magasabb szint lesz a személyes helyzetértékelés mércéje, a célkitűzések, a személyes feladatok orientációs pontja. Az igényszintet befolyásoló tényezők – mint például a korszerűbb lakás, a jobb autó „képzetel” – azonban *mindvégig a materiális hiánytudat és nem a kulturális hiánytudat megjelenésére vannak hatással*.⁴ A munkával való elégedettség szintjét jelző adatsorokból kockázatos arra következtetni, hogy a tartósan tetsző igénybővülés – éppen mert anyagi motivációjú – hosszú ideig akadályozó tényezője lesz a kulturális orientációknak, annyi azonban bizonyos, hogy a kettő közötti kapcsolat gyenge. Miközben egyre több tévképzet alakul ki a komfortosabb, „igényesebb” élet művelődést is orientáló szerepéről, s miközben a kultúrák közvetítés intézményes rendszere egyre inkább az *igénykielégítésre* szerveződik, eközben óhatatlanul háttérbe szorulnak azok a szükségletek, amelyek a kultúrához való autonóm viszony kifejlődését segítik elő. Nyilván nemcsak az ipari munkások körében, hanem mindazon társadalmi csoportoknál is észrevehetjük ezt a folyamatot, melyek – ahogyan már utaltunk rá – valamilyen tekintetben deprivált helyzetűek. Nem egyszerűen arról a köznap

tényről van szó, hogy az igények *kumulálódása* elsősorban a materiális szférában érvényesül, hanem inkább arról, hogy ez a fajta igénybővülés nem terjed át a művelődési folyamatokra. Míg az ún. nyers materialista értékek az életszervező elvek (meglepő egyöntetűséget mutatva a különböző munkásrétegek között), addig aligha várható valóságos kulturális attitűdök kialakulása.

Am a munka említett jellemzőinek rangsorolása rejtett cselekvési motivációkra is fényt vet. Amíg túlhangsúlyozódik a normativitás tudata, háttérben maradnak azok a – főként kulturális értéket hordozó – mozzanatok, melyek pozitív módon befolyásolhatnák az igények mozgásterét, s a vágyakat a lehetőségekhez igazíthatnák. Szembetűnő például, hogy a „saját felelősség érvényesülése” aszerint válik fontossá, milyen a válaszadók képzettsége. Míg a szak- és betanított munkások közel azonos arányban tartották legfontosabbnak ezt a jellemzőt (csaknem 40 százalékuk), addig a segédmunkásoknak csak 25 százaléka. A munkavégzéssel kapcsolatos igényszintek *valóságkörtöttségének* alapvető forrása maga a meglevő, mindennapi feladatokat rutinnal végző munkatevékenység. Jóllehet a vizsgálat elsősorban elérhetőnek tartott, valóságos törekvések alapját képező személyes „munkacélokra” irányult, a kapott adatok egy része a kívánt igényszint fogalmának keretében is értelmezhető. Az erre vonatkozó eredmények szerint a kívánságok erősen igazodnak az újabb ismeretek megszerzését nem, vagy nem túlságosan kívánó munkatevékenység struktúrájához. Azaz a *kinyilvánított igényekben azok a munkajellemzők kapnak prioritást, melyek a megszokottat nem lépik túl. A munkavégzés szempontjából legfontosabb tényezők sorrendbe állítása is megerősíti ezt a következtetést. Igazán jelentős szóródást a felsorolt tizenkét tényező választásában nem vehetünk észre. Mindhárom munkásréteg (70-70 százalékban) fontosnak tartja a „tiszta, egészséges munkakörülményeket”, csaknem 60 százalékuk a „jó kereseti lehetőségeket”, illetve közel 30 százalékuk a „feleljen meg az ember képességeinek” tényezőt. Az olyan ítéletek, mint például „tegye lehetővé a képességek továbbfejlesztését” vagy „hagyjon szabadidőt más dolgokra”, „önállóságot, függetlenséget biztosítson”, legfeljebb 10 százalékos választási arányt képviselnek. Vagyis a munkafeltételekre és –körülményekre vonatkozó válaszok elsődlegessége azt jelzi, hogy eleve elérhetetlennek vagy kis esélyűnek tekintett kívánságok nem fordulnak elő. A szakmai továbbfejlődés igénye is csak 34,3 százalékban szerepel a szakmunkásoknál. De az „ideális” igényszint és a tényleges elégedettség közötti korreláció is alig gyengébb a művelődési törekvéseket implikáló tényezők között, mint azok között a válaszok között, melyek a konkrét munkavégzésre utalnak.*

S ha az ideális igényszint-mozzanatok – mint például „feleljen meg az ember képességeinek”, „biztosítson szakmai továbbfejlődést” – kézzelfoghatóan kapcsolódnak a munkával való elégedettség mért dimenzióihoz, ennek épp az iméntiek adják a magyarázatát. Világosan nyilvánul meg ez abban, hogy még az autonómítás és a függetlenség sem kapott nagyobb „értékpontot”. Hasonló kép rajzolódt ki azokból a válaszokból, melyek a mélyinterjú vizsgálat során a *munkahelyválasztás* több szempontjaira vonatkoznak. Míg a biztos megélhetés, a jövedelemstabilitás a rangsorolandó motívumok közül a többit messze megelőzve a rangsor élére került, a szakmai kompetencia és előrejutás a legkevésbé fontosnak

minősültek. Mindezek az adatok azt valószínűsítik, hogy a munkavégzés előfeltételeként újra csak az anyagi motívumok jelennek meg. Ennek okáról azonban túl kevés információval rendelkezünk ahhoz, hogy megfellebbezhetetlen következtetéseket fogalmazzunk meg. Mindenesetre tény az, hogy a vizsgált populációban mind a munkával való elégedettség mérése, mind a munkavégzéssel kapcsolatos igények elemzése révén olyan empirikus ismeretekhez jutottunk, melyek egyértelműen jelzik, hogy az *ipari munkások munkakörülményei nem kedveznek kulturális szükségleteik formálódásának*.

3. A VIZSGÁLATBÓL ADÓDÓ ÁLTALÁNOS KÖVETKEZTETÉSEK

Kérdésként vetődik fel, hogy vajon a társadalmi szabályozástól, a normatív mechanizmusoktól független jelenségekről van-e szó, amikor a kialakult életszint megszokottságának, az egyensúlyra, stabilitásra törekvésnek az igényszinteket az adottságokhoz kötő erejéről, egyfajta *inercia* megnyilvánulásáról beszélünk?

Bár első megközelítésre nyilván nemleges a válasz, mégis úgy tűnik, hogy joggal választhatjuk külön azokat a – főként a munkavégzéssel összefüggő – szabályozási mechanizmusokat, amelyek bizonyos tevékenységformákat, tudatképződményeket – bárhogyan is jöttek létre – lényegében *önreproduktív alapon* is fenntartják, s azokat, amelyek alapvetően külső szabályozásra, folyamatos normatív megerősítésre épülnek. S ha számításba vesszük, hogy a foglalkozási struktúra bizonyos megmerevedése ugyancsak az önreproduktitásnak kedvez (mely éppúgy kifejeződik az igények lassú növekedésében, mint az értékszemlélet egyoldalúvá válásában), a külső befolyásolásnak csak igen kevés lehetősége van. A kialakult életkeretek egymással összerendeződött elemeinek összetartó ereje ennél fogva újra és újra létrehozza a kulturális alulprivilegizáltságot, melynek az ipari munkások akaratlanul is szenvedő alanyai. Ha ehhez még azt is számításba vesszük, hogy a megélhetésnek szinte senkinél sem kizárólagos forrása a hivatalos munkaidő alatt szerzett jövedelem, a túlmunkára, illetve az otthoni munkára fordított idő (mely hat-nyolc órát is elérhet) minduntalan hátrасorolja a művelődési tevékenységeket. Vagyis a jövedelem kiegészítésének módja legtöbbször olyan tevékenységekben ölt testet, mely sem közvetett, sem közvetlen módon nincs hatással a kulturális szükségletek artikulálódására.

Bizonyosan ez is közrejátszik annak a helyzetnek a létrejöttében, hogy a „munkásság tömegei csupán fogyasztói lehetnek/nének annak, amit kultúráként eléjük visznek. Fogyasztói jobb esetben azoknak az értékeknek, amelyeket az emberiség a civilizációs fejlődése során felhalmozott, és nemzedékről nemzedékre átörökölt, *ha napi munkájuk mellett volna idejük, erejük s eleve: készségük, képességeik arra, hogy valóban élvezhessék e javakat*. Azért érzik érdektelennek a magas kultúrát, s azért jeleskednek oly kevéssé a fogyasztásban, mert úgy érzik, életükhöz, köznap gondolkodásukhoz annak nincs köze. S ez a helyzet minden bizonnyal alapvetően mindaddig így marad, amíg a munka, amit végezni kényszerülnek, csillagtávolságra lesz attól, hogy önkifejezésként, lényegi emberi képességeik kibontakoztatásaként élhessék meg”.⁵ Ám ha mégoly egyértelmű összefügg-

gés található is a kulturális tevékenységek elsődleges mutatói és a munkajelleg-csoportokhoz való tartozás között a kulturális értékek intézményesített közvetítése révén, illetve ezen értékek elfogadása vagy elutasítása közvetkeztében nem a differenciálódás, hanem éppen az egyneműsödő műveltség jelenségével és tényével találkoztunk az ipari munkások körében. Többek között abból, hogy a munkások milyen jelentőséget tulajdonítanak a különböző művelődési forrásoknak, illetve a leginkább preferált tömegkommunikációból mit és milyen gyakorisággal néznek, olvasnak vagy hallgatnak, tényleges kulturális magatartásukra és más összefüggésben már elemzett művelődési aspirációkra is következtetni tudunk. S ez valamilyen mértékben hozzásegíthet művelődési szokásaik értelmezéséhez is. Hiszen ha ezeket csaknem kizárólag a tömegkommunikációs eszközök hatásában lehet empirikusan kimutatni, aligha tudunk megbízhatóan következtetni bármilyen más kulturális intézmény befolyásolására. Ebben több tényező is közrejátszik. Először is az, hogy a tömegkommunikációs eszközök által történő kultúrákövetés mindenki által a legkönnyebben és a leggyakrabban elérhető, valamint a legkisebb erőfeszítéssel használható. Másodszor, mivel elemzett mintánk csaknem 45 százaléka bejáró fizikai dolgozó volt – azaz községekben élők, ahol a művelődés helyi lehetőségei igen korlátozottak –, nem is igen van más alternatívája a művelődésnek, mint az otthon végezhető kulturális tevékenység (tévénézés, rádióhallgatás, újság- és könyvolvasás).

De már itt utalnunk kell arra, hogy bár az otthoni művelődés lehetőségei a település jellegétől függetlenül a többség számára elvileg adottak, mégsem mindegy az, milyenek a tömegkommunikációs eszközök használati szokásai (azaz milyen műsorokat néznek a televízióban, milyen újságcikket olvasnak, milyen műsorokat hallgatnak a rádióból és milyen gyakorisággal). Még ha erre vonatkozóan nehéz is volt pontos adatokat kapnunk – az interjúalanyok azért, hogy jobb vélemény alakuljon ki róluk, gyakran túlbecsülték kulturális aktivitásukat –, a mennyiségi kritériumok és jelzőszámok, illetve a műsorok választása mégis lehetőséget adott általánosítható felismerések megfogalmazására. Jóllehet az ipari munkások más-más jelentőséget tulajdonítottak a művelődésüket befolyásoló különböző tényezőknek, de minhárom csoportnál – a leginkább meghatározó faktorok közül – ugyanez a hét tényező szerepel, csak különböző százalékaránnyal. *Abszolút elsőbbséget kapott a televízió, a második helyen – mind a szakmunkásoknál, mind a betanított munkásoknál – a családi beszélgetések állnak (sic!), a harmadik helyen pedig az újságolvasás. De mit néznek a televízió műsoraiból? A mindig nézett műsorok, programok közül első helyen állnak a sportközvetítések és a szórakoztatófilmek, s csak ezek után következnek olyan – a szó szoros értelmében vett – informatív adások, mint a TV Híradó, a Delta, végül pedig a különféle ismeretterjesztő filmek. Eltekintve a szórakozás más formáitól, a televízió egyetlen olyan médiumként jelenik meg, amelyen keresztül az információk – melyek éppúgy elősegítik a kapcsolódást, mint az ismeretbővülést – szignifikánsan magas arányban eljutnak az ipari munkásokhoz. A rádió és az újság legfeljebb csak kiegészítő forrásként szerepel. S mindjárt ebből származik az az ellentmondás, mely a vizsgált csoportok kulturális attitűdjének uniformizálódásában, valamint műveltségük közvetett egyneműsödésében jut kifejeződésre. Mivel a televízió a kulturális értékekkel való eredeti, közvetlen viszony helyébe lép (szinte észrevétlenül és*

fokozatosan képi látvánnyal váltja fel a nyomtatott műveket), ezzel kikerülhetetlen korlátot állít a művelődés más alternatívái elé is. Lévén viszonylag kényelmes a televíziózás, a passzív befogadásra való kényszerülés fokozatosan szorít ki minden más jellegű kulturális tevékenységet.

S ez nemcsak azzal bizonyítható, hogy a művelődési források preferencia-sorrendjében a televíziózás az első helyre került (messze megelőzve olyan „forrásokat”, mint a mozi, a színház, a szakmai beszélgetések), hanem azzal is, hogy még véletlenszerűen sem találtunk utalásokat a mélyinterjúkban arra vonatkozóan, hogy a televízió – akárcsak esetenként is – ösztönözte volna a munkásokat színházba járásra, koncerthallgatásra vagy esetleg arra, hogy elmenjenek a művelődési házba, könyvtárba. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a televízió vonzereje nem csupán adottságából származik („mindent házhoz szállít”), hanem inkább *nem helyettesíthető* jellegéből. Hiába állítottuk egymással szembe a televíziót a művelődési házzal, a könyvtárral vagy a színházzal, a választás minduntalan az előbbire esett. Cseppet sem véletlenszerűen, mivel a televízió olyan értékeket, ismereteket közvetítő eszközként jelenik meg, mely eredendően a legkevesebb kulturális aktivitást feltételezi. S minél kisebb fokú az aktivitás, annál fejlettebbek a kulturális szükségletek is. Ha olyan szintetikus mutatót szerkesztettünk volna, mely a kulturális részvétel formáit mutatja, minden bizonnyal a kulturális értékek közvetítésének intézményesült formái közül a televízió szerepelne a legnagyobb arányban. És ez azért sem meglepő, mert – amit ezt más vizsgálatok is megerősítik – az *alacsony társadalmi- foglalkozási státusszal rendszerint együttjáró alacsony képzettségi szint egyben a kulturális részvétel korlátozottabb formáit is jelenti*.

A kulturális tevékenységi szintek különbségére persze nagy hatással vannak azok a szocializációs faktorok is, melyek egyrészt a család szerepével (az előző és a mostani család jellemzőivel), a munkahelyi csoportok szerepével, másrészt a helyi közösségek és kapcsolatok jellegével függnek össze. Azok az interjúalanyok, akiknek a szülei is ipari munkások voltak (azaz bizonyos értelemben törzsköcsök), gyakran tartoznak a kulturális participáció aktívabb formáit használók körébe. Közöttük fordulnak elő, bár elenyésző számban, akik színházba, művelődési házba elmennek (a minta legfeljebb 3 százalékára jellemző). S ezen a tényen az sem változtat sokat, ha az ipari munkások kulturális törekvéseit vetjük össze jelenlegi kulturális aktivitásukkal. Ha a kivételektől eltekintünk, a legtöbb kulturális tevékenység esetében viszonylag erős összefüggés mutatkozik az adott tevékenység jelenlegi és óhajtott gyakorisága között. S ebben sincs semmi meglepő, hisz minél gyakrabban végez valaki egy adott tevékenységet, annál több időt szeretne fordítani rá. De ennek ellenkezője is igaz: minél kevesebb időt tud valaki fordítani óhajtott vagy elképzelt tevékenységére, annál inkább kifejezésre juttatja eziránti igényét.⁶

4. ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

Hogyan várhatnánk el, hogy *kulturális tőke híján* – mely a befogadás szempontjából feltételezi az intellektuális, esztétikai, morális stb. előismeretek sokasá-

gát – a munkások közelebb jussanak a kultúra értékeihez? Ha az egzisztenciális feltételek korlátozottak, az elsődleges szükségletek annyira meghatározóak, vajon remélhetjük-e a magasabb szintű kulturális szükségletek megjelenését? Másképpen fogalmazva: a munkáslétből következő egyneműsödő műveltség – mely akár a körvonalaiiban bontakozó *ipari munkásszubbkultúra jellemzőjeként is felfogható* – elkerülhetetlen velejárója-e azoknak a szociális, gazdasági, művelődési folyamatoknak, melyek az utóbbi évtizedben a kulturális egyenlőtlenségek és hátrányok szaporodásához járultak hozzá? A kialakult kényszerpályák és társadalmi zárványhelyzetek következménye-e, vagy esetleg más okkal magyarázható létezése? Még ha az említett vizsgálat ezekre a kérdésekre nem is adott pontos választ (más volt a kérdésfeltevés és más a megközelítésmód is), annyi minden bizonynyal állítható, hogy a megindult modernizáció nem az ipari munkások kulturális aktivitásának növekedésére, *hanem inkább sajátos regrediálódására hatott*.⁷ S a modernizációs folyamat vizsgálata a társadalom makroszerkezetétől vezet el a mikroszerkezetekig. Kiváltképp kulturális metszetben, hiszen a különféle közvetítő mechanizmusokon keresztül megjelenő értékek, ismeretek befogadása – mely egyfelől összefügg az iskolai végzettséggel, a foglalkozás jellegével, a munkamegosztásban elfoglalt hellyel, másfelől az egyenlőtlenségi viszonyokkal, az értékrendszer változásával – a munkaséletben is nyomon követhető. Újra csak megerősítve azt a tényt, hogy kulturális szükségletek artikulálódását segítő szociális, gazdasági, település stb. feltételek meglététől vagy hiányától sohasem vonatkozathatunk el.

JEGYZETEK

1. Ha más összefüggésben is, de LOCKWOOD, D. tipológiája a munkásosztály társadalomképéről hasonló dilemmákat vet fel. Miután a lokális környezetben szerzett tapasztalatok igen meghatározóak, a munkások eiképzései a tágabb értelemben vett társadalomról a saját életükben érzékelt deprivációikból és egyenlőtlenségeikből fakadó általánosítások következményei. S amíg a munkakörnyezet és az a közösség, amelyben a munkások élnek, különbözik, addig nyilvánvalóan különbségeket lehet találni a társadalomról s benne a kultúráról kialakított kép karakterisztikus formában is. Vö. LOCKWOOD, D. 1982: *Sources of Variation in Working Class Images of Society*. – In: *Classe, Power and Conflict*. (eds.: GIDDENS, A. and HELD, D.). The Macmillian Press LTD. London.
2. Az empirikus vizsgálatokat a MEZŐGÉP szolnoki törzsgyárában és tőszegi gyáregységében, valamint a Vasipari Vállalat szolnoki törzsgyárában és szászberendi gyáregységében végeztük mintegy 400 fős mintán. Vö. KERÉKGYÁRTÓ I. 1987: *Az ipari munkások kulturális szükségleteiről* Szolnok megyében. – Kézirat. Szolnok, MMIK, p. 87.
3. Vö. FÖLDVÁRI T. – ZSILLE Z. 1978: „Hát maguk nem tudták ezt?” -Mozgó Világ, 4. pp. 52-77.
4. Vö. KERÉKGYÁRTÓ I. 1986: Konfliktusok és kulturális szükségletek. – *Kultúra és Közösség*, 3. pp. 45-53.
5. „Mű? Munkás”. – 1985. Magvető Kiadó, Budapest.
6. Vö. WILLEN, R. S. 1983: Temporal orientations: a framework for the sociology of culture. – *International Journal of Contemporary Sociology*, 1-2.
7. Az autonóm kulturális tevékenységek tényleges köréhez való hozzájárulás lehetőségeit tipikusan korlátozza először is az anyagi erőforrások szűkössége; másodsor a személyes hozzáértés és pszichológiai diszpozíciók hiánya és végül olyan intézményes stuktúrák hiánya, melyek éppúgy megeremthetik a szabadon választható művelődési formákat, mint közösségi gyakorlását. A tapasztalatok arra utalnak, hogy ahol hiányzik az önkéntesen elfogadott külső anyagi és intézményes támogatás, ott az önszerveződő próbálkozások kevés optimizmusra adnak okot. S bármily különös is, a régi típusú közösségi kapcsolatok megszűnésével a privatizált munkások elszigetelt, befelé forduló, otthon-központú tudata és magatartása került előtérbe.

WORKERS' LIFE AND CULTURE

István Kerékgyártó

The paper results from author's cultural sociological investigations in four industrial plants of Szolnok county. The aim for this reconnaissance survey was to reveal the social reasons, lifestyle and work elements contribute to the inadequate articulation of the workers' cultural demands. The limiting factors are surveyed through the analysis of the level of satisfaction with work on the one hand and through evaluating the transmission of culture by institutions on the other. Multifarious evidence is provided that the life-styles of people with menial work are too closely bound to the satisfaction of primary needs. Since traditional communities ceased and the utilitarian view of life is steadily gaining ground, the isolated, introverted home-oriented consciousness of privatised workers is necessarily coming to the fore. The sociological analysis of the panels of relatively low number supports the recognition that the cultural needs of industrial workers could be promoted if the work they have to perform would represent a way for self-expression and of the development of their substantial human abilities.

РАБОЧЕЕ БЫТИЕ И КУЛЬТУРА

Иштван Керекдьярто

Настоящая статья основывается на том исследовании по культурной социологии, которое было проведено на четырех промышленных предприятиях в медье Сольнок. Поскольку мы имеем дело с исследованием пионерского характера, по нему ставилась задача дать ответ на вопрос: какие причины, социальные, в образе жизни, в отношении общественной работы, играют роль в том, что культурные потребности рабочих недостаточно артикулируются. В статье, с одной стороны, на основе анализа степени удовлетворенности работой раскрываются ограничительные факторы, а с другой стороны, исследуются последствия организованной трансмиссии культуры. В работе со многих сторон доказывается, что образ жизни людей, занимающихся работой низкого престижа, слишком тесно связан с удовлетворением их первичных потребностей. И поскольку общественные отношения традиционного типа исчезли, а утилитаристский взгляд на жизнь все больше распространяется, у приватизированных рабочих закономерно передвигается на передний план тип сознания и поведения, обособленный, интроспективный и концентрирующий на свой угол. Социологический анализ образца, слагающегося из сравнительно небольшого числа элементов, обосновывает то распознавание, что формированию культурных потребностей рабочих безусловно бы помогло, если бы работа, которую они вынуждены выполнять, действительно представляла собой способ самовыражения, развертывания их сущностных человеческих способностей.

A FALUSI CSALÁDOK ÉLETMÓDJÁNAK ÁTALAKULÁSA JÁSZSZENTANDRÁSON

Pethő László*

1. NÉHÁNY ELŐZETES MEGJEGYZÉS

Jelen írásunk alapkérdése az, hogy *honnan és merre* tart a falusi család? A probléma történeti analízisét és a magyar történelemben jelentkező törekvéseket szemlélve szembetűnő a modern és a tradicionális ellentéte (ERDEI F. 1984, HAJNAL I. 1936, SZÜCS J. 1983). A korszerűsödés programját hirdető tudományos és politikai programok többsége az előbbrejutás érdekében szíves örömet feladta volna és feladná a tradíciót, olyannyira, hogy nemegyszer azt jelölték, jelölik meg az előrehaladás első számú akadályának.

A differenciált megközelítések, a higgadtabb elemzések ezzel szemben újra és újra felhívják a figyelmet a „belső” tényezőkre, amelyek mellőzése – erre számtalan történeti példánk van – felemás megoldásokhoz, nemegyszer tragédiákhoz vezetett (KULCSÁR K. 1984, ORBÁN S. 1982).

A fentiek előrebocsátása után érdemes röviden áttekinteni a falusi társadalom s benne a családok átalakulásáról készült vizsgálatok fontosabb eredményeit. Szeretnénk hangsúlyozni a folyamatjellegét, hiszen ez az átalakulás nem köthető egyetlen eseményhez, így sem a jobbágyfelszabadításhoz, sem a kibontakozó kapitalizálódáshoz, sem a földosztáshoz, de még az 1959-1961-es átszervezéshez sem. Az említett sorsfordulók s az azok nyomán felgyorsuló folyamatok a falusi életmód változását jelentősen befolyásolták ugyan, azonban azt is érzékeltetik, hogy ez a váltás, illetve változás semmiféleképpen sem egyszeri aktus.

A családdal foglalkozó ~~társadalomtudósok~~ régóta foglalkoztatta a „hagyományos család” felbomlásának kérdése. Vannak, akik legalább három nemzedék családfő vezérelte termelési kötelekének tartják a hagyományos családot, amely nem érzelmi, hanem mindenekelőtt gazdasági kötelék (TAGÁNYI Z. 1971). Ezt az együttest bomlasztja fel az iparosítás, amely átrendezi a családon belüli szerepeket és viszonylatokat.

Más a jogszokások, jogrendszer megváltozásában, illetve az emancipáció előrehaladásában látja a változások fő okát (TÁRKÁNY SZÜCS E. 1982). Az a tény, hogy a múlt század végétől a nő is örökölt, csökkentette a férfiak családfői szerepét és kiegyenlítődési folyamatot indított el.

Van, aki szerint a tulajdonviszonyok átalakulása, a magántulajdon szerepének korlátozása lehetetlenné tette az alapvetően kistulajdonra szerveződött családok további életvitelét (LÖCSEI P. 1983). Ez a folyamat 1950 és 1965 között felgyorsult, és kihúzta a talajt a kismagántulajdon köré szerveződött családok alól. E megközelítésnek számos tekintetben ellene szól a „második gazdaság” néven körvona-

* Dr. Pethő László, a Jászberényi Tanítóképző Főiskola adjunktusa (Jászberény)

lazható jelenségkör (GÁBOR R. I. – GALASI P. 1981). Az ennek kapcsán lefolytatott vizsgálatok jelzik, hogy a háztájiban, a vgmk-ban és más hasonló formában tovább él a személyes és közvetlen érdekelttség rendszere. Olyannyira, hogy még az egykor száműzött vállalkozás szelleme is feléledt és a családok életének fontos elemévé vált (JUHÁSZ P. 1985, SOMLAI P. 1986, SÁRKÁNY M. 1981).

A második gazdaságból származó jövedelem tette lehetővé azt, hogy a 60-as és 70-es években viszonylagos jólét alakuljon ki, bizonyos tartós fogyasztási cikkek tömegesen elterjedhettek, s jelentős változások történtek az életmódban is (CSEH-SZOMBATHY L. 1984).

A „keménynek” tartott tények mellett érzelmi és egyéb tényezők is lényegesen befolyásolták a családok átalakulásának folyamatát. Ezeket a tényezőket számos irodalmi és egyéb műalkotás helyzete középpontjába, pl. amikor a szerelem kibontakozását és kiteljesedését vagyoni, társadalmi különbségek gátolták. Az irodalmi jelzéseken túl azonban erről nincsenek megbízható adataink. Érdemes lenne követni a francia művelődéstörténészek és szociológusok metódusait, akik e tekintetben számos figyelemre méltó tényre irányították rá a tudományos közvélemény érdeklődését (DUBY, G. 1987, ARIES, P. 1987). Egyebek között arra, hogy míg a földbirtokos arisztokrácia, a polgárság és a gazdag parasztság gazdasági megfontoláson alapuló szerződéses szövetségnek fogta fel a házasságot, addig az egyszerű emberek körében a személyes választás joga került előtérbe (SULLEROT, E. 1983).

Az életmódot befolyásoló tényezők között az utóbbi évtizedek hazai gyakorlatában inkább elhallgatott, semmint részletezett a vallás szerepe. Pedig akár a klasszikus szociológiára (DURKHEIM, E. 1967, WEBER, M. 1982), akár a hazai néprajztudomány néhány eredményére hivatkozunk (CSALOG ZS. 1980, KARDOS L. 1969), rögzíthetjük, hogy az egyházak képesek híveik életmódjának befolyásolására. Történeti tény, hogy a felekezeti különbségek gyakorta bizonyultak lényegesebbnek az etnikai különbségeknél és a vallás az emberek mindennapi életét, viselkedésmódját is szabályozni tudta (BALOGH I. 1972). Az egyházak befolyásolása, a vallásos élet ma sem elhanyagolható, s különösen igaz ez falun.

2. KONKRÉT VIZSGÁLATAINKRÓL, MÓDSZEREINKRÓL

Az imént részletezett problémák feltárása és tisztázása érdekében több évig tartó szociológiai kutatómunkát folytattunk egy járszági községben.¹ Ennek során elsősorban a faluban ma élő családok életmódjának változásait kívántuk nyomon követni.

A vizsgálatok lefolytatására a kohorsz elemzésnek az adott körülményekre adaptált változatát választottuk. Úgy gondoljuk, hogy a megjelölt községből három minta kiválasztásával megbízható, elemezhető eredményekhez jutunk. Így összesen 90 családegység felmérését terveztük, amikor egy-egy mintára 30 család jutott. A felvételeket interjú-vázlat alapján készítették a Jászberényi Tanítóképző Főiskola hallgatói, melyet magam a helyszínen folyamatosan figyelemmel kísértem. Interjú-vázlatunk a következő fő kérdésköröket firtatta: a család szerkezete, foglalkozások és ezek alakulása; a család tulajdona és változásai; a lakás-

használat; a döntések meghozatala; a tudás átöröklése a családban és a család vallásgyakorlása. E tanulmány adott keretei elsősorban a foglalkozások és a vallásgyakorlás adatainak elemzését teszik lehetővé, más eredményeinket már részben ismertettem (PETHŐ L. 1981, FARKAS F. – PETHŐ L. 1986).

A felvételeket a szóbeli kikérdezés módszereivel végeztük, a kérdésekre kapott válaszokat magnón rögzítettük. Ahol ettől elzárkóztak – a megkeresettek egyharmadánál –, ott a látogatás utáni leírásra, a beszélgetés rekonstruálására került sor.

A felvételek készítésénél és feldolgozásánál a következő mintákkal számoltunk:

1. sz. *minta*: A nyugdíj előtt álló családok, *időskorúak*. Ide azok kerültek, akik az 1959-es tsz-szervezés idején voltak 21-31 évesek és a falu lakói maradtak. Közülük 25 családdal készült feldolgozásra alkalmas interjú. E minta tagjainak – a továbbiakban időskorúak – igen változatos és gazdag történelmi múltja van. Maradandó emlékeik vannak a háborúról, van, aki ekkor jutott árvaságra. A fiatalságuk nélkülözések és az 50-es évek megpróbáltatásai közepette telt el. 1956-ot csendben átvészelték, majd kisebb-nagyobb családi tervek megvalósításához láttak hozzá, földet, állatot, eszközöket vásároltak, szőlőtelepítésbe kezdtek. 1959 azonban keresztülhúzta ezeket a számításokat. A tsz-szervezéssel kapcsolatban a megkérdezettek fele emlékezett erőszakos cselekményre. Voltak, akik ütleggel léptek be – mondták. A tsz-szervezés után sokan mással próbálkoztak. Testvéreik, rokonságuk közül számosan elmentek a faluból, sőt a megkérdezett férfiak kisebb hányada szintén megpróbálkozott ezzel. Életük meglehetősen lassan normalizálódott, a 60-as évek egy részük számára meglehetősen kilátástalanul teltek, mások a részes művelési formák előnyeit kihasználva jobban alkalmazkodtak. Az utóbbi másfél évtized már kiegyensúlyozottabban telt el, néhányan a viszonylagos jólétből adódó lehetőségeket is ki tudták használni.
2. sz. *minta*: Középkorú családok, *középkorúak*. A kiválasztásnál a helyi iskola két 3. osztályának tanulóit vettük figyelembe. Az oda beíratkozott 42 gyerekből 30-at sorsoltunk ki, s szüleiket kerestük fel. Többségükben az apák 35-40 év közöttiek, az anyák 2-4 évvel fiatalabbak voltak. A középkorúak története sokkal egyszerűbben írható le. Ifjú korukban érték meg a sorsfordító tagosítást, így annak inkább szemlélői voltak. Megannyi félszeg kísérettel megtűzdelve, de többségük foglalkozást váltott. Általában elmondható, hogy ez a csoport – néhány kivételtől eltekintve – jobban tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A faluban és azon kívül is kerestek munkahelyet, ebben a férfiak mellé néhány nő is csatlakozott. Feladták a tanyát, beköltöztek és fokozatosan berendezkedtek az újfajta házkörüli gazdálkodási szisztémára.
3. sz. *minta*: Starthelyzetű családok, *fiatalok*. A kiválasztásnál az 1978-81-ben kötött és a faluban élő házaspárokat vettük számításba. Azért választottuk

őket ki, hogy olyan családokat ismerhessünk meg, akiknek ugyan rövid a házasságtörténetük, de már van kialakult együttélési tapasztalatuk. Feltételezzük, hogy nemcsak házaspárokkal, hanem gyermekeikkel is találkozunk, ami túlnyomórészt így is volt. E minta tagjai már egy konszolidálódott világban s viszonylagos jólétben nevelkedtek, általában képzetebbek voltak, mint a másik két csoportban. Jellemző rájuk, hogy – különösen a feleségek – szívesebben laktak volna városokban, végül azonban férjüket és a falut választották.

3. A FOGLALKOZÁSOK ALAKULÁSA GENERÁCIÓK SZERINT

A legtöbb megbízható információnk az idősekről gyűlt össze. Az idősek esetében pontos adataink vannak a nagyszülők, szülők és gyerekeik foglalkozásbeli helyzetének alakulásáról, így két lépcsőben elemezhetők az információk. Az idősek és szüleik összevetésében alig van lényeges foglalkozásbeli elmozdulás, hiszen egy kivétellel, kizárólag gazdálkodók voltak a szülők is. Gyerekeik túlnyomó többsége pedig követte szülei példáját, 17 fiú tsz-tag volt vagy lett. Mindössze 4-en vannak, akik ipari-kereskedelmi jellegű pályára léptek.

A vagyoni helyzet hatása több generáción keresztül érvényesül. Jóllehet a tenetösebbek, az egykori nagygazdák leszármazottai a tsz-szervezés óta nem rendelkeznek földtulajdonnal, mégis úgy tűnik, hogy jobban váltottak, illeszkedtek az új körülményekhez. Unokáik harmada diplomát szerzett, városba költözött, többségük házastársa is diplomás. Az unokáik között szép számmal akadnak, akik vezetői posztokat töltenek be, államhatalmi és pártszervezetekben dolgoznak. A másik pólusban, a földnélküliek esetében szerényebb az elmozdulás, jellemző, hogy az egyetlen diplomás utód rendőrtiszt lett, általában a szegényparaszt nagyszülők unokája nem szerzett szakképzettséget.

A középkorúaknál csak a házaspárok és szüleik összevetésére van alkalmunk.

A szülők földműves-háztartásbeli modelljéhez képest jelentős elmozdulást tapasztalhatunk. A foglalkozási mobilitás a férfiak esetében erőteljesebben, a feleségeknél gyengébben bontakozott ki. Interjúalanyaink beszámolóí alapján feltételezhető, hogy gyerekeik foglalkozásának megválasztásában a szülők vagyoni helyzete és informáltsága esetükben is jelentős mértékben játszott közre. Hallottunk kétségbeesett menekülés-szerű választásról, többszöri próbálkozásról, a mások által kínált minták követéséről. Egyik interjúalanyunk édesapja 15 hold földön gazdálkodott. A tanyasi tanító tanácsára – a tsz-szervezés közeledtére – lányát közgazdasági technikumba küldte, fiát autószerelőnek adta.

A fiatalok adatai a szülők foglalkozásának differenciálódását mutatják: a betanított munkás és a földműves-háztartásbeli házaspárok nevelték a zömmel szakmunkás bizonyítványt, ritkán érettségit, diplomát szerzett fiaikat és lányukat. A szülők foglalkozásától való elmozdulás lelassult, kisebb mértékű, mint a másik két csoportnál. A nagyobb mérvű, sokszor drámai változások itt nem voltak jellemzőek, a szolid, kisleptékű mozgások domináltak.

4. A MEGKÉRDEZETTEK FOGLALKOZÁSAINAK TÍPUSAI

Másfajta tagolást és másfajta eredményeket mutat, ha a foglalkozásokat tipizálva elemezzük adatainkat. A szükséges szakképzettség, presztízs és foglalkozás érvényesíthetősége képezi felosztásunk alapját. Négy típust alakítottunk ki:

- A) – diplomás,
- B) – jó szakmával rendelkező, középirányító, vagy adminisztrátor,
- C) – „kényszerszakmunkás” vagy segédmunkás,
- D) – szakképzetlen.

A típusok nemek szerinti elkülönítése eltérő jeget mutat (1. táblázat).

1. táblázat :
A FOGLALKOZÁS TÍPUSAINAK ÖSSZEHASONLÍ-
TÁSA NEMEK SZERINT

Típus	Idősek N=25		Középkorúak N=26		Fiatalok N=21	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
A Diplomás	-	1	1	2	1	2
Középvezető	1	1	2	-	3	2
B Jó szakma	1	-	6	-	8	-
Adminisztrátor	-	1	-	3	-	6
C Kényszerszakma	-	1	8	5	1	11
Szakmunkás	1	-	6	-	8	-
D Szakképzetlen	22	21	3	16	-	-

A férfiaknál az A) típusú foglalkozásúak természetesen a magasabb szakképzettséggel rendelkezők közül kerültek ki, egy részük valamilyen szintű vezetői feladatot látott el munkahelyén. Képviselési arányuk az időseknél ritka, a fiataloknál viszonylag jelentősebb, gyakoribb előfordulású.

B) típusba soroltuk a „jó szakmával” rendelkezőket, akik olyan szakképzettséggel rendelkeztek, amelyet önállóan illetve a munkahelyen és második gazdaságban is jól lehet hasznosítani. Ezek aránya, részben az utóbbi évek konjunktúrális helyzetét kihasználva, határozottan nagyobb a fiatalabbak körében.

A C) típusba sorolás alapját esetünkben a választási kényszer képezte. A gépkocsivezetést sokan szakma helyett vagy tanult szakmájuk értéke devalválódása következtében választották. E foglalkozások további jellemzője, hogy kevésbé érvényesíthetők a második gazdaságban, kisebb a megbecsültségük, ázsíójuk. A

középkorúaknál ez a típus a leggyakoribb. A fiataloknál jóval szűkebb ez a kör, hiszen a foglalkozások kiválasztásánál már több alternatíva állt előttük.

A *D) típusba* azok kerültek, akik nem szereztek szakképzettséget, életükben a családi gazdálkodásból termelőszövetkezetbe, iparba való átlépés jelentette a váltást. Ők kötődnek legerősebben a hagyományos paraszti keretekhez, de munkavállalók lévén, ez mégis lényegesen különbözik szüleik megoldásaitól. A középkorúak közül ide soroltaknál mindez oda vezetett, hogy mára elszegényedtek. Ezek a családok számos szociális és életviteli probléma gyűjtőhelyei.

A *feleségek* – a középkorúak és fiatalok esetén – magasabb iskolai végzettségűek férjeiknél. Mindezek ellenére választási alternatívájuk összességében szerényebb. Kevés a jól érvényesíthető foglalkozás, gyakorta inkább kiegészítik férjük munkakörét.

Az *A) típusba* soroltak az értelmiség kategóriáját képviselik, pedagógusokat, óvónőket, üzemgazdászokat soroltunk ide.

A *B) típusba* soroltakat elsősorban munkavégzésük körülményei miatt határoltuk el a szakmunkások csoportjától. Többségük érettségizett, irodában dolgoztak, ami jól összeegyeztethető az otthoni elfoglaltságukkal. Délben haza tudnak menni ebédelni, állatokat etetni, a gyereket reggel elindíthatták iskolába stb. Az sem közömbös, hogy e munkakörök betöltése bizonyos rangot, „tisztá, könnyű munkát” jelent a faluban. Arányuk a fiatalok körében a legjelentősebb.

Számottevőbb a fiatalok előnye a *C) típusban*, ahol méginkább jelentkeznek a képzettségéből adódó előnyök. A feleségek esetében a szakmával rendelkezés mégis inkább a férfiaknál részletezett „kényszerszakmával” rokon jelenség. Többnyire egy körülhatárolt feladat betöltésére képesítettek és a helyi munkaerőpiac túlkínálata miatt szerény jövedelmezésűek.

A *D) típusba* sorolt szakképzetlenek az időseknél jelentkeznek a legmagasabb arányban. Ezen asszonyok helyzete igen labilis, nagymértékben függ férjeik keresetétől. Olyan háziasszonyok, akik egy személyben gyerekek nevelői, gondozói és a háztáji kiszolgálói. Jobb helyzetűnek számítanak a bedolgozók, akik keresettel bíró, dolgozó nők.

5. A FOGLALKOZÁSOK ÉS A PÁRVÁLASZTÁS KAPCSOLATA

A következőkben az ismertett típusok felhasználásával a foglalkozások és a párválasztás összefüggéseit vizsgáljuk meg. Három változat alakulását kíséreltük nyomon: homogámiának ítéltük, ha a férfiak és a feleségek azonos foglalkozástípusba tartoztak. A férfiak „lefelé” házassodásáról beszélünk, ha alacsonyabb foglalkozástípusba sorolt feleségük van, „felfelé” házassodásukról, ha feleségeik foglalkozásai típusa előbbre sorolódott (2. táblázat).

Adataink jelzik, hogy igen erőteljes a homogámia igénye. Az azonban némileg meglepő, hogy ez éppen az időseknél és a fiataloknál a legnagyobb mérvű.

A hasonló a hasonlóhoz elv jól érvényesült, ezen belül pedig az, amikor a jó szakmunkás egy középirányító feleséget, a kényszerszakmunkás férj pedig szakmunkás feleséget választott. Ezekben az esetekben a foglalkozás presztízse és az

2. táblázat :

A CSALÁDOK ÖSSZETÉTELE A TÍPUSOK SZERINT

Férj - feleség			Idősek	%-ban	Közép- korúak	%-ban	Fiatalok	%-ban
A	-	A	-		1		-	
B	-	B	1		2		5	
C	-	C	-		1		7	
D	-	D	18		2		-	
Homogámia								
összesen :			19	76.9	6	23.2	13	62.0
A	-	B	-		1		1	
A	-	C	-		-		1	
A	-	D	1				-	
B	-	C	-		2		3	
B	-	D	2		2		-	
C	-	D	-		13		-	
Férjek „lefelé” házasodnak								
összesen :			3	11.5	18	69.2	5	24.0
B	-	A	1		-		1	
C	-	A	-		1		-	
C	-	B	1		-		2	
D	-	C	1		1		-	
D	-	B	-		-		-	
Férfiak „felfelé” házasodnak								
összesen :			3	11.5	2	7.6	3	14.0

iskolai végzettség mintegy kiegyenlítették egymást. Úgy tűnik, a fiatalok párválasztásában változatlanul jelentősek a státusból adódó presztízs-szempontok, amit a lakóhelyi választások endogám tényezői tovább erősítettek. Feltűnő az is, hogy az azonos presztízsűek közül a helybeli jövődöbelit részesítették előnyben. A középkorúaknál a férfiak „lefelé” házasodása tekinthető dominánsnak. Ennek leggyakoribb példája a gépkocsivezetőből (kényszerszakma) és a háztartásbeli feleségből álló házaspár. A középkorúak házasodási rendje átmenetet képez. Esetükben megváltozott a korábbi értékrend, de az új, fiatalokra jellemző választások még nem alakultak ki.

6. A VALLÁSGYAKORLÁS SZEREPE A CSALÁDOK ÉLETÉBEN

Az interjúk készítése során az egyházi szertartásokhoz kapcsolódó alapadatok megismerését tartottuk elsődlegesnek. A hitoktatásban való részvételtől, a házasságkötésekről, a keresztelekről, a bérmlékeztetésekről és a névadóünnepségek módjáról akartunk képet kapni. Ezentúl a megkérdezettek többsége minden kérdés nélkül kifejtette, indokolta, példákkal támasztotta alá álláspontját. Szóba került a hívők és a nem hívők, az egyház és a párt viszonya, valamint sok egyéb rokon kérdés.

Ezzel együtt az érvényesülő elhallgatási, eltitkolási motívumok nyilvánvalóan befolyásolják áttekintésünk érvényességét. Voltak, akik kelletlenül, vonakodva, míg mások meglepően nyíltan beszéltek olyan kérdésekről, amelyet a többség gyakorta kerülni szokott.

Az interjúk alapján két tényt rögzíthetünk nagy biztonsággal (3. táblázat). Egyrészt azt, hogy a vallásgyakorlás még mindig lényeges szerepet játszik, másrészt jelentősége, a családok életére gyakorolt hatása generációról – generációra csökken. Mindez eltérő módon jelentkezik az egyes csoportoknál. Kétségtávol az időskorúaknál a legjelentősebb a vallás szerepe. Szocializációjukban a kialakult szokásrend volt a legfontosabb, s nem az, amit a hitoktatással, rendszeres vallásgyakorlással sajátítottak el.²

3. táblázat :

AZ EGYHÁZI SZERTARTÁSOK ADATAI

Forma	Idősek N=25	Középkorúak N=26	Fiatalok N=21
Templomi esküvő	20	20	4
Nem volt templomi esküvő	-	1	13
Nincs adat (nem válaszolt)	2	5	4
Keresztelő volt	-	18	4
Nem volt keresztelő	-	3	15
Nem válaszolt	-	5	2
Hittanra járt a gyerek	18	11	-
Nem járt hittanra a gyerek	1	9	-
Nem válaszolt	6	6	-
Gyermekek bérmlékeztetett	13	-	-
Gyermekeknek egyházi esküvője volt	9	-	-

Az idősök vallásgyakorlását, kötődéseit jelentősen befolyásolta környezetük. Lakóházaik külsején ritkán látni erre utaló jeleket, de a lakásokban rendre találkoztunk feszületekkel, vallásos tárgyú képekkel, festményekkel, szobrokkal. Gyerekkoruk fontos – esetenként kizárólagos – olvasmányai voltak az imakönyvek. Ezeket nem annyira a gyerekek forgatták, hanem nagyszüleik, szüleik olvastak fel belőlük.

Az idősök életében lényeges szerepe volt a felekezeti különbségeknek. Azon túl, hogy *jászoknak*, a község lakóinak tartották magukat, nem kevésbé lényeges megkülönböztető jegyként emlegették katolikusságukat. Több esetben tettek említést arról, hogy vallásuk különbözik másokétól. A korábban részletezett párválasztási homogámia esetenként felekezeti homogámiával is párosult.

Bizonyos jegyek a vallásgyakorlás és a településen belüli elhelyezkedés között is megfigyelhetők. A legtöbben tanyán nőttek fel, ahol a hétköznapi templomlátogatás ismeretlen volt, de a vasárnapi misén való megjelenés hozzátartozott a tanyai család életéhez. A tanyai iskolák ünnepnapokon istentiszteleti helyként szolgáltak. Mára nemcsak az iskolák szűntek meg, hanem velük együtt felekezeti funkciójuk is.

Az ötvenes években a tsz szervezése idején és utána többek szerint felerősödött a templomba járás. Több adatközlőnk szerint annyian, mint akkoriban, se előtte, se utána nem fordultak meg az istentiszteleteken. Napjainkban elsősorban a jelesebb ünnepekre, mindenekelőtt karácsonyra, ezentúl húsvétra és bűcsúra korlátozódik a tömegesebb részvétel.

A templomba járás mai gyakoriságáról hozzávetőleges képünk alakult ki. Az idősök között kevés alanyunk volt, aki rendszeres és állandó templomlátogatónak nevezhető, de olyan se akadt, aki ezt abszolút mértékben kiiktatta volna életéből. Néhányan ellenszenvüket, fenntartásaikat fogalmazták meg. Az egyik férj például utálja a papokat, de azt elismerte, hogy okosak.

Az idősök zöme gondot fordított gyermekei vallásos szellemű nevelésére. Néhány kivételtől eltekintve, mindannyian hittanra járatták és bértáplálták gyerekeiket. Kivételt csak akkor tettek, ha a szülők egyike párttag volt, vagy ha a fogadott gyermek református lévén, nem tudták helyben megoldani a hitoktatáson való részvételét.

Ezzel szemben kevésbé tudtak beleszólni abba, hogy gyermekeik templomban esküdjenek. Erre azoknak volt elsősorban lehetőségük, akik gyermekükkel együtt laktak. Természetesnek tartották viszont azt, hogy közülük többen beosztásuk, foglalkozásuk miatt csak az anyakönyvvezető előtt kötöttek házasságot. Néhányan ennek ellenkezőjével példálóztak, bizonyították, hogy a két dolog összeegyeztetésére is van megoldás.³

A középkorúak szocializációja lényegében megegyezik az idősökével. Magatartásukból, vélekedéseikből egyfajta elbizonytalanodás érezhető. A feleségek erősebben ragaszkodnak gyerekeik vallásos szellemű neveléséhez, többen praktikus szempontokkal támasztották alá érveiket. Leginkább azért járatják gyerekeiket hittanra, hogy később ne hányják a szemükre, vagy a templomi esküvőnek ez ne legyen akadálya. Volt, aki hozzátette, ki tudja mi lesz még 15-20 év múlva, tehát ezért járatta a gyerekeit hittanra. Szocializációs szempontból sem érdektelen,

hogy az elsőáldozó kislányokat „kis menyasszonynak” nevezik a faluban.

A 10 év körüli gyerekek többsége visszaigazolta, megerősítette szülei igyekezetét. Többen elmondták, hogy szeretnének hittanra járni. Azok közül is előálltak ilyen kérdéssel, akiket szülei különféle megfontolásokból nem engedtek. Mindehhez még azt is hozzátették, hogy miért szeretnének hittanra járni. Érdekesnek, vonzónak találták az órákat, több gyerek szerint, mert „a pap vetíteni szokott”.

A vallásos szellemű nevelés a bér málkozással fejeződik be, amin a többség részt vesz, ha még nem járta ki az általános iskolát. Ellenkező esetben már ritka kivételnek számít a bér málkozás.

Szembe t űn ő, hogy elv é tve szó ltak csak a helyi iskola ellenzésér ő l, miszerint a gyerekek tanára, tanít ója család látogatás során vagy más alkalmakkor ellenezte, rosszallta a hittanra járást.

A vallásgyakorlásban a férfiak szerepe – eltekintve egy-két kivételtől – szerényebb, kevésbé ragaszkodtak az említett nevelési gyakorlathoz, kevesebbet fordultak meg a szertartásokon. Közülük néhányan párttagok voltak, míg az asszonyoknál ez csak egy esetben fordult elő.

A fiataloknál előfordulási, sőt szembefordulási jeleket is tapasztaltunk. Ez még akkor is így van, ha a 3. táblázat adatai nem száz százalékgig hitelesek. Mindenesetre az a tény, hogy esküvőik jelentősebb hányadát nem templomban rendezték, s gyerekeiket nem kereszteltették meg, az elfordulási tendenciát igazolja. Többen megerősítették azt is, hogy gyakorta szülei, nagyszülei akarata ellenére tettek így.

7. A VALLÁSGYAKORLÁSBÓL KIMARADÓK MEGOLDÁSAI

A vallásgyakorlók mellett elkülöníthetők azok is, akik szembefordulnak, elfordulnak vagy éppen közömbösek ezekben a kérdésekben. Az eltérő vélemények nem magyarázhatók generációs különbségekkel, s nem mindenben tisztán elkülöníthető típusok. Három magatartásforma viszont többé-kevésbé körvonalazható.

7.1. A vallásos formákat igénybe nem vevők: Főleg a fiataloknál gyakori előfordulású, míg a többi mintában szerényebb ez a jelenség. KISZ-tagságra, párttag-ságra, társadalmi szervezetekben viselt funkciókra hivatkozva magyarázzák a vallásos szertartásokról való távolmaradásukat, illetve azt, hogy nem veszik azokat igénybe. Az idősök megfogalmazták az egyházzal szembeni fenntartásaikat is.

Az ide sorolt fiatal házaspárok nem templomban esküdtek, gyerekeiknek csak névadót rendeztek. Emiatt néhány esetben konfliktusba is kerültek a szülőkkel, nagyszülőkkel, mivel azok nem akartak elmenni a lakodalomba, esetenként anyagiilag éreztették, hogy nem voltak egy véleményen a fiatalokkal. További konfliktusok forrása volt, amikor a férj, illetve a feleség véleménye eltért egymástól, amiből időszakonként családi összetűzések keletkeztek. Megjegyzendő azonban, hogy állandósult, esetleg emiatt szakításig vitt véleménykülönbségekkel nem találkozunk. E csoport tagjai közül többen szervezeti tagságukra hivatkozva nem járaták gyermeküket hittanra.

7.2. Következetlenek, egyensúlyozók és békülékenyek: Esetükben nem húzhattunk választóvonalat a vallás gyakorlása és nem gyakorlása közé, de indítékaik nagyon különböző vonásokat mutattak. Voltak, akik „hivatali helyzetüknél” fogva nem vettek részt a vallásgyakorlásban, a hivatal jó híréért, vagy a maguk érdekében maradtak távol a vallástól. Akadtak, akik emiatt „elfelejtették”, hogy hozzájárultak a templom felújításához. Többen bizonytalanok voltak érdekeik megítélésében, ebben a körben nem ritka a pillanatnyi „széljárás” által vezérelt magatartás sem.⁴

A típuson belüli némileg elkülöníthetők azok, akik megpróbálták túltenni magukat a vallásgyakorlásból adódó konfliktusokon, s ehhez külső megerősítést is kerestek vagy kaptak. Ők általában környezetük gyakorlatában kerestek öngazolást.⁵

Mindmáig fontos tényezőt képeznek a helyi szokások. Néhányan erre való hivatkozással vesznek igénybe esetenként egyházi szertartásokat, amit összeegyeztethetőnek tartanak egyébként ellentétes gyakorlatukkal.⁶

Ezek az álláspontok mintegy leképezik az egyházpolitika mai gyakorlatát is. A korábbi évek különös merevségével, tiltásaival szemben a jelenlegi gyakorlat olyan mintákat sugall, amelyek efféle kompenzáló megoldásokat hoznak felszínre. A típusba soroltak álláspontjának változékonysága, elasztikussága nehezen követhető, értelmezhetetlen mintákat nyújt a családban felnövekvő gyerekek számára. Az érdekvézérelt magatartás inkább a középkorúak, a békülékeny pedig a fiatalok körében terjedt el, az időseknél mindez szórványosan fordult elő.

Egyébiránt a típuson belül a békülékeny, megértő magatartás vonzóbb, jobban terjed a következtelenél és az egyensúlyozónál. A csoportok aránya a mintában nehezen és bizonytalanul körvonalazható. Hozzávetőlegesen a vizsgált családok ötöd-hatod részében lelhető fel ez a magatartás, főleg a fiatalok és a középkorúak körében.

7.3. Közömbösek: Azok sorolhatók ide, akik a vallásgyakorlásnak nem tulajdonítanak jelentőséget. Gyerekeik szocializációjából – a környezet széleskörű praxisa ellenére – kiiktatták vagy kiiktatni igyekeztek ezeket a formákat. A fiatalok körében feltűnően gyakori ez a magatartásforma, ők nem vettek igénybe egyházi szertartásokat, ezt azonban nem indokolták, mint ahogy ateizmusukat sem fogalmazták meg. Ennek a magatartásformának vannak korábbi előzményei is. A jelenlegi formájához viszont feltehetően hozzájárult, hogy ők relatíve kevesebb vallásgyakorlási formában vettek részt, másrészt a materialista nevelés (mozgalmak, iskola) sem volt hatásos. Így szocializációjukban kiegyenlítődik vagy közömbösül a kétféle megközelítés. Valószínűleg ebből következik, hogy gyerekeik felnövekedésénél nem tulajdonítottak jelentőséget ennek a kérdéskörnek.

A többi csoportnál az intenzívebb hatások következtében kifejezetten közömbös magatartást kevésbé találtunk. Körükben számos férj viselkedése közelített a tárgyalt magatartásformákhoz, de feleségeik nem mindig osztották véleményüket.

JEGYZETEK

1. A vizsgálatok színhelye egy tanyaközségből átalakult falu, Jászszentandrás, amely 1886 óta rendelkezik önálló közigazgatással. A lakosság létszáma 1870 és 1969 között 193,5 %-al emelkedett, majd az utóbbi évtizedekben 13,9-14,5 %-kal folyamatosan csökkent. 1985-ben 3419 lakója volt az egyre inkább zárt településsé váló községnek. A tsz szervezéséig egyenletes birtokelosztás mellett elsősorban mezőgazdasági tevékenységből élt a lakosság, iparral és kereskedelemmel mindössze néhány tucattalnyi foglalkoztak. A községben – ahogyan a Jászágban általában – domináns a katolikus vallás.
2. Jól példázza ezt egy érettségizett, középvezető férfi vélekedése:
Nálunk az emberek katolikusok voltak, és azok ma is. Talán egyetlen zsidó volt, azt is elvitték a háborúba. Kötelező volt a hittanra járás. Akkor a papnak legalább annyi beleszólása volt a továbbtanulásba, mint most a párttitkárnak. A pap volt az egyetlen egyházi és világi méltóság. Azt megbántani egyenlő volt az öngyilkossággal. A papokat mindig tisztelték.
A szentandrási emberek szerintem nem meggyőződésesen vallásosak. Régen sem voltak igazán istenfélő emberek. Káromkodós, verekedős emberek voltak. Mindig hajtottak. A 60-as és 70-es években ellaposodtak a dolgok. Ma sem azért járnak a templomba, hogy imádkozzanak.
3. Egy asszony ekképpen vélekedett erről:
A vejem nem volt megbérmálva. De megbérmálkoztam, elment ezért Esztergomba, és hozta a papírt. – És képelem, az apja katonai főiskolán tanít, vörösdiplomás az anyja is, de egy árva szót sem szóltak, hogy fiuk templomban esküdjön.
4. Az egyik középkorú családdal készült interjú jegyzőkönyvében rögzítették ezt a magatartást:
A férjet javasolták pártagnak és brigádvezetőnek, de az mind a kettőt visszautasította. A brigádvezető státuszt féltékenységére hivatkozva mondta le. A pártba azért nem lépett be, mert gyerekei hittanra járnak, s ezt a kettőt összeegyeztethetetlennek tartja. Úgy tervezi, hogy a gyerekek bérmálása után kéri felvételét a pártba.
5. Ugyancsak középkorú házaspár mesélte el a következő esetet:
Összeházasodásunk idején mindketten párttagok voltunk. A szülők viszont kijelentették, hogy minden anyagi támogatást megvonnak, ha nem lesz egyházi esküvő. Sok szenvedés után engedtünk. Azután jöttek a pártfegyelmi, ott ütöttek bennünket, ahol tudtak. Főnökök, munkatársak, mindenki szembefordult velünk. Egyedül a községi párttitkár értett meg bennünket. Ki akartak zárni a pártból. Akkor, hogy bent maradhassak, el kellett végezni a marxista középiskolát. Elvégeztem, jeles eredménnyel.
6. Fiatalok példálóztak a következő történettel:
– Templomi esküvőnk volt, hat évvel ezelőtt a tanácsi esküvő még gyerekecipőben járt. A fiam névadója, az már gyönyörű volt.
– Akkor a gyerekek nincsenek megkeresztelve?
– De igen, mindkettő. A szülők mindkét helyen vallásosak, főleg a férjem szülei. Amikor a lányom született, szerették volna, ha megkereszteljük. Én ugyan egyáltalán nem vagyok vallásos, de nem csináltam belőle problémát, és ez nem is lehet probléma. Amikor a fiam született, őt is megkereszteltük. Legyen egyforma a két gyerek.

IRODALOM

- ARIES, P. 1987: Gyermek, család, halál. - Budapest.
- BALOGH I. 1972: Paraszti művelődés. -In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Budapest.
- CSALOG Zs. 1980: Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. -In: A magyar tanyarendszer múltja. Budapest.
- CSEH-SZOMBATHY L. 1984: Változások a család gazdasági és társadalmi szerepében. - Társadalomkutatás, 3-4.
- DUBY, G. 1987: A lovag, a nő és a pap. - Budapest.
- DURKHEIM E. 1967: Az öngyilkosság. - Budapest.
- ERDEI F. 1984: Történelem és társadalomkutatás (Összegyűjtött művek). - Budapest.
- FARKAS F. - PETHŐ L. 1986: Két tanulmány Jászszentandrásról. - Kézirat. Népművelési intézet. Budapest.
- GÁBOR R.I. - GALASI P. 1981: A „második gazdaság”. Tények és hipotézisek. - Budapest.
- HAJNAL I. 1936: Az újkor története. - Budapest.
- JUHÁSZ P. 1985: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. - Medvetánc, 1.
- KARDOS L. 1969: Egyház és vallásos élet egy mai faluban. - Budapest.
- KULCSÁR K. 1984: Györffy István és a paraszti társadalom kutatása. - Ethnographia, 4.
- LŐCSEI P. 1983: A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. - Mozgó Világ, 3.

- ORBÁN S. 1982: Merre tart a „parasztság”. – In: A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja. ELTE Tudományos Szocializmus Intézete, Budapest.
- PETHŐ L. 1980: Tanyasi családok. - Kultúra és Közösség, 4.
- SÁRKÁNY M. 1981: A kultúra és az életmód változása falun. - In: A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Szolnok.
- SOMLAI P. 1986: Konfliktus és megértés. - Budapest.
- SULLEROT, E. 1983: A női nem – tények és kérdőjelek. – Budapest.
- SZÜCS J.: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. – Budapest.
- TÁRKÁNYI Z. 1971: Paraszttársadalom és industrializáció. - Ethnographia, 3.
- TÁRKÁNYI SZÜCS E. 1982: Magyar jogi népszokások. - Budapest.
- WEBER M. 1982: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. - Budapest.

CHANGING LIFE-STYLES OF RURAL FAMILIES IN JÁSZSZENTANDRÁS

László Pethő

The changes in the life of the villages in Hungary during the last decades are analysed. Based on investigations of 72 families in a village of the Jászság, some characteristic phenomena of these changes. In the investigation, performed in the early 1980s, families are referred into three cohorts: young, middle-aged and old. The dichotomy of modernisation and surviving tradition is set in the focus of research. Here two fields are demonstrated out of the comprehensive investigations: changes in occupation and the situation of religious life.

The originally almost entirely agricultural population has gradually abandoned this occupation. The motivation for changing occupation is analysed by generations and the relationships between the choice of profession and spouse are dealt with separately. The participation in religious practice is analysed from the aspect of baptising, confirmation and church weddings, considering the involvement of the families in them. The paper sets up types: families identifying themselves with religion, those restraining from religious forms, interested or irresolute families and those indifferent to religious forms. The role of religious practice in socialisation and the resulting conflicts are outlined.

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ В ДЕРЕВЕНСКОЙ СЕМЬЕ В ПОСЕЛКЕ ЯССЕНТАНДРАШ

Ласло Петё

В статье приводятся и анализируются те изменения, которые происходили в жизни венгерской деревни в последние десятилетия. Рассматриваются некоторые характерные черты изменения образа жизни на базе обследования 72 семей некоторого поселка региона Ясшаг. В исследовании, проведенном в начале 1980-х годов, семьи были распределены по трем группам: молодые, среднего возраста, пожилые. В центр исследования была поставлена своеобразная двойственность модернизации и традиции. Из комплексных наблюдений, совершенных автором, в настоящей статье были выделены два круга вопросов: это изменение профессий и религиозности.

Жители поселка, некогда занимающиеся исключительно аграрным хозяйством, постепенно покидают это. Автор анализирует мотивации выбора профессии по поколениям, и указывает на связь между выбором профессии и выбором супруга.

Пользование религией рассматривается в отношении участия в крещении, миропомазании и церковном венчании. Подробно анализируются случаи участия или пропуска в этих актах для всех семей. В работе люди распределены по типам в отношении религиозности: а) убежденные в религии, б) не участвующие в духовных актах, в) руководствующиеся интересами из расчета и непоследовательные в своих действиях, г) индифферентные в отношении к религиозности. Статья останавливается и на роли религиозности в социализации, а также на конфликтах, вытекающих из последнего.

